

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ

МУАРРИХ

(маҷаллаи илмӣ - назариявӣ)

№ 1 (45) 2026

Маҷаллаи илмӣ - назариявӣ «Муаррих» соли 2015 таъсис ёфта, дар давоми як сол чаҳор шумора ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад. Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти 331/МҶ - 97 22 феввали соли 2024 аз нав ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла аз 26 апрели соли 2018 дар рӯйхати маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии (КОА) назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва аз 21 феввали соли 2022 таҳти рақами 1520 дар Феҳристи маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии (КОА) назди Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия номнавис гардидааст.

САРМУҲАРИР: МУРОДЗОДА А. А., доктори илмҳои таърих, дотсент

МУҲАРИРИ МАСЪУЛ: Ҳамза КАМОЛ, доктори илмҳои таърих, профессор

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

АБДУРАШИТОВ Фозил - доктори илмҳои таърих, профессор
ДОДХУДОЕВА Лариса - доктори илмҳои таърих, профессор
ДУБОВА Надежда - доктори илмҳои таърих, профессор (Россия)
ЁҚУБОВ Юсуфшо - доктори илмҳои таърих, академики АМИТ
ИСКАНДАРОВ Қосимшо - доктори илмҳои таърих, профессор
МИРЗОЕВ Шухрат – номзади илмҳои таърих,
ПИРУМШОЕВ Ҳайдаршо - узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои таърих, профессор
РАҶАБОВ Аскаралӣ - доктори илмҳои таърих, профессор
РИШАР Франсис - узви хориҷии АМИТ, доктори илмҳои таърих, профессор (Фаронса)
САИДОВ Абдуқаҳҳор - доктори илмҳои таърих, профессор
ФРАНКФОР Анри-Пол - узви хориҷии АМИТ, доктори илмҳои таърих, профессор (Фаронса)
ХУДЖАГЕЛДИЕВ Тура - номзади илмҳои кишоварзӣ
ЧУБАРЯН Александр - академики Академияи илмҳои Россия (Россия)
ШАРИФЗОДА Абдували - номзади илмҳои таърих

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И
ЭТНОГРАФИИ ИМЕНИ АХМАДА ДОНИША

ИСТОРИК

(научно - теоретический журнал)

№ 1 (45) 2026

Научно-теоретический журнал «Историк» основан в 2015 г. и выходит четыре раза в год на таджикском, русском и английском языках. Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан под № 331/МЧ-97 от 22 февраля 2024 г.

Журнал с 26 апреля 2018 года входит в перечень рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии (ВАК) при Президенте Республики Таджикистан и с 21 февраля 2022 года под № 1520 входит в перечень ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР: МУРОДЗОДА А. А., доктор исторических наук, доцент

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР: Хамза КАМОЛ, доктор исторических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

АБДУРАШИТОВ Фозил - доктор исторических наук, профессор

ДОДХУДОЕВА Лариса - доктор исторических наук, профессор

ДУБОВА Надежда - доктор исторических наук, профессор (Россия)

ИСКАНДАРОВ Косимшо - доктор исторических наук

МИРЗОЕВ Шухрат – кандидат исторических наук

ПИРУМШО Хайдаршо - член-корреспондент НАНТ, доктор исторических наук, профессор

РАДЖАБОВ Аскарали - доктор исторических наук, профессор

РИШАР Франсис - иностранный член НАНТ, профессор (Франция),

САИДОВ Абдукаххор - доктор исторических наук, профессор

ФРАНКФОР Анри-Поль - иностранный член НАНТ, доктор исторических наук, профессор (Франция)

ХУДЖАГЕЛДИЕВ Тура - кандидат сельскохозяйственных наук

ЧУБАРЬЯН Александр - академик РАН (Россия)

ШАРИФЗОДА Абдували - кандидат исторических наук

ЯКУБОВ Юсуфшо - доктор исторических наук, академик НАНТ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF TAJIKISTAN
AHMAD DONISH INSTITUTE OF HISTORY,
ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

HISTORIAN

(scientific - theoretical journal)

№ 1 (45) 2026

The scientific and theoretical journal «Historian» was founded in 2015 and is published four times a year in Tajik, Russian and English. The magazine is registered with the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan under number 331/MJ-97 dated February 22, 2024.

Since April 26, 2018 is the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission (HAC) under the President of the Republic of Tajikistan and since February 21, 2022 under No. 1520HAC Ministry of Education and science of the Russian Federation.

CHIEF EDITOR: MURODZODA A. A., doctor of Historical Sciences, Associate Professor

EXECUTIVE EDITOR: Hamza Kamol, doctor of Historical Sciences, Professor

EDITORIAL BOARD:

ABDURASHITOV Fozil - doctor of Historical Sciences, Professor

CHUBARYAN Alexander - academician of the Russian Academy of Sciences (Russia)

DODHUDOEVA Larisa - doctor of Historical Sciences, Professor;

DUBOVA Nadezhda - doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

FRANKFORT Henri - Paul - foreign Member of the NAST,

Doctor of Historical Sciences, Professor (France)

ISKANDAROV Kosimsho - doctor of Historical Sciences

MIRZOEV Shuhrat - candidate of Historical Sciences

KHUDZHAGELDIEV Tura - candidate of agricultural sciences

PIRUMSHO Khaidarsho - corresponding Member of the NAST,

doctor of Historical Sciences, Professor;

RAJABOV Askarali - doctor of Historical Sciences, Professor

RICHARD Francis - foreign Member of the NAST, Doctor of Historical Sciences,

Professor (France)

SAIDOV Abdukakhhor - doctor of Historical Sciences, Professor

SHARIFZODA Abduvali - candidate of Historical Sciences

YAKUBOV Yusufsho - doctor of Historical Sciences, academician of the NAST

МУНДАРИҶА - СОДЕРЖАНИЕ - CONTENTS

ТАЪРИХИ ВАТАНӢ - ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ - NATIONAL HISTORY

Юсуфшо ЯЪҚУБШО.

Пайдо шудани шаҳр - давлатҳо дар ориёни шарқӣ дар ҳазораи III п.м.....

ХОДЖАЕВА Наргис.

Сасанидская «Авеста» и «Занд» как механизмы сакрализации власти и религиозного контроля.....

КАМОЛ Ҳамза.

Ҳокими Систон, Абуҷаъфар Аҳмади Саффорӣ – мамдуҳи Рӯдакӣ дар қасидаи «Модари май».....

САИДОВ Абдуқаҳҳор.

Ғазонхон ва ислоҳоти ӯ.....

ЗОКИРЗОДА Раҳимҷон.

Ташаққули фарҳанги меъмории манзили миллии дар асрҳои миёна.....

АКРАМОВ Муртазо.

Ход гражданской войны в южных частях Таджикистана (1992 - 1997).....

РАҶАБОВА Умеда.

Мероси таърихӣ фарҳангии халқи тоҷик ва гузориши масъалаҳои ҳифзу нигоҳдошти он дар паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон - Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон.....

ИСРИБШОЕВА Нуриносо.

Художественная самодеятельность как форма институционализации музыкальной культуры Бадахшана (1960-1970-е годы).....

ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСӢ - ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ - HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY

АСОЕВ Сабзаалӣ.

Инъикоси муносибатҳои сиёсии Шоханшоҳ Пирӯзи Сосонӣ бо шоҳ Хушнавози Ҳайтоӣ дар «Шохнома» - и Абулқосими Фирдавсӣ.....

АСОМИДДИНЗОДА Саидшо.

Вклад Татьяны Германовны Филимоновой в изучение памятников Дангаринского района.....

**ЭТНОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ ВА МАРДУМШИНОСӢ
– ЭТНОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ
- ETHNOLOGY, ANTHROPOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

ДОДХУДОЕВА Лариса.

Традиционная обрядовая культура таджиков в интерпретации живописца М. Вохидзода.....

РАҲИМЗОДА К. С.

Мероси мусиқии мардумии тоҷикон дар замони муосир: хусусиятҳои жанрӣ, таҳаввули иҷтимоӣ ва масъалаҳои ҳифз.....

**ТАЪРИХИ ИЛМ ВА ТЕХНОЛОГИЯ - ИСТОРИЯ НАУКИ И ТЕХНИКИ
- HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY**

Ф. Қ. РАҲИМӢ, М. Ш. ИМОМ, Х. Ш. КАРИМОВ.

Саҳми академик С. Одинаев дар таҳқиқоти фундаменталӣ оид ба назарияи молекулавии ҷараёнҳои релаксатсионӣ.....

ШАРИФЗОДА А.

Марҳалаҳои сиёсӣ ва пояҳои илмию техникаӣ сиккакӯбӣ ва муомилоти пулӣ дар давлати Тоҳириён.....

АЗИЗУЛЛОЗОДА Майсара.

История науки и техники в Советском Таджикистане (1979 -1990 гг.).....

ТАЪРИХИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА СИЁСАТИ ХОРИҶӢ

ХАЛИМОВА М. М, МАХМАДАМИНОВ М. К.

Роль Моандаса Карамчанда Ганди в общественно - политических движениях Индии (1915-1918 гг.).....

ОЛИМОНИ МО

ӢРЗОДА Фозил СамӢ,

КЕНҶАЕВ Мухбирҷон. Муаррихи дақиқназар.....

ТАЪРИХИ ВАТАНӢ - ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ - NATIONAL HISTORY

УДК

**ПАЙДО ШУДАНИ ШАҲР - ДАВЛАТҲО ДАР
ОРИЁНИ ШАРҚӢ ДАР ҲАЗОРАИ III П.М.**

Юсуфшо ЯЪҚУБШО¹,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Пайдо шудани шаҳр - давлат ва ташаккули шаҳр ҳамчун нишонаи тамаддун яке аз масъалаҳои омӯхтанашуда ва ҳалталаби таърихи халқи тоҷик мебошад. Яке аз муҳаққиқони таърихи қадими Осиёи Марказӣ В. М. Массон, ки солиёни зиёд ба омӯзиши харобаи шаҳрҳои замони энеолит ва биринҷии кишварҳои авестой Гургон ва Марғуш, ки бо номҳои бофта: Намозгоҳтеппа, Олтинтеппа ва даҳҳои дигар ҳамзамони онҳо машғул буд, танҳо қабатҳои ба ҳазора II пеш аз мелод будаи Олтинтеппаро ибтидои шаҳр меҳисобад. Ҳол он ки нишонаҳои шаҳр дар қабатҳои Намозгоҳи II-III, ки ба ҳазораҳои IV-III пеш аз мелод нисбат доранд, хуб ҷудо мешаванд. Дар Тоҷикистон танҳо як ёдгори - Сарзми дар Суғд, ки ба ҳазораҳои IV-II п.м. ва дар шаҳри Бохтар Дашлӣ - 3, Сафолтеппа ва Ҷарқутан, ки ба ҳазораи II п.м. марбутанд, ҳафриёт шудаанд, ки ин хеле кам барои Бохтари ҳазоршаҳр мебошанд.

Бо вучуди ин, маводи шаҳрҳои ҳафриётшуда ва бозёфтҳои ҷудогона аз дигар ёдгориҳо, ки нишонаи шаҳрро ифода менамоянд, кифоят мекунад, ки дар бораи пайдо шудани шаҳр - давлат дар ҳазораи III п.м., дар сарзамини тоҷик - Хванираси авестой - Осиёи Марказӣ ҳарф занем. Дар таърихи халқи тоҷик нашри соли 1964, ҷилди 1, нашри соли 1998 ҷилди 1 ва “Тоҷикон”-и устод Бобоҷон Ғафуров пайдо шудани давлатҳоро ба ибтидои асри оҳан нисбат медиҳанд ва ҷомеаи Авестоиро низ ба асрҳои VIII-VII п. м. мутааллиқ медонанд, ки ба назари мо иштибоҳ мебошад.

Мувофиқи навиштаҳои асарҳои дар боло ёд шуда, гӯё ориёҳои чорводор ба сарзамини Осиёи Миёна дар нимаи ҳазораи II п.м. омада, ин ҷоро забт мекунанд ва забону динашонро ба маҳаллиён таҳмил менамоянд. Ин ақида дар китоби “Давлати Каёниён бо далелҳо рад шудааст [5,444-467]. Бояд қайд кард, ки ориёҳои мардуми бумии ин сарзамин ҳастанд, дину забон ва номашон то омадани чорводорони андроновӣ ориёӣ буд ва инро маводҳои Ҷайтуни неолитӣ, Намозгоҳ, Олтинтеппа, Геоксур ва маҳсусан Сарзми замони энеолиту биринҷӣ комилан тасдиқ менамоянд. Бозёфтҳои ёдгориҳои зикршуда, даврандӯши асри энеолит ва биринҷиро тағйир медиҳанд, ҳоло энеолит танҳо ҳазора IV п.м.-ро дар бар мегирад. Асри биринҷӣ на ҳазораи II п.м., балки ҳазораҳои III-II п.м.-ро дар бар мегирад.

НАМОЗГОҲТЕППА

Пайдо шудани нишонаҳои шаҳр - тамаддун дар замони Намозгоҳи II - III ҳазораи IV - III п.м. мушоҳида мешаванд. Бошандагони Намозгоҳ дар соҳаи кишоварзӣ аз гандум ва ҷави дупахлӯя ва лучак хуб истифода менамуданд.

¹Мақола дар асоси лоихаи «Таърихи халқи тоҷик: бостоншиносии Тоҷикистон (аз асри санг то аввали асри миёна)» навишта шудааст.

Дар ҳафрии ёдгории Муллоӣ 2100 дона ҷав ва танҳо 250 донаи гандум ёфт шудаанд, ки аз васеъ истифода гаридани ҷав гувоҳӣ медиҳанд. Азбаски ҷав нисбат ба гандум тезтар мепазад ва ҳосилнокӣ ва фоидаш ба инсон бештар аст, аз ҳамин лиҳоз он муқаддас шуморида мешуд ва дар Наврӯз шох аввал даст ба нони ҷав мезад ва сипас ба гандум. Дар ин давра обёрии зироатҳо ба воситаи ҷӯйборҳои сунӣ шуруъ мешавад ва ҳосили хуб мегирифтанд [10,196]. Дар ин давра, илова ба бузу гӯсфанд, гов, шутури дуқуна ром карда шуданд ва ин ба раванқи чорводорӣ ва дар ниҳоят ҷудо шудани он аз соҳаи кишоварзӣ сабаб гардид [4, 180].

Дар баҳши сохтмон замони Намозгоҳи II ёдгории Қаратеппа бештар омӯхта шудааст. Дар ин ҷо хонаҳои калони бисёрхучра бо нақшаи фаҳмо ҳафриёт шудаанд, ки ба хонаҳои зист ва хочагӣ ва баъзан ҷамъиятӣ ҷудо мешуданд. Дар бошишгоҳи Ялангчатеппа девори Ҳимоявӣ вучуд дошт, хонаҳо низ бо девори ихотаӣ доштанд, яъне ҳавлӣ пайдо шуд. Чунин девори Ҳимоявӣ дар Геоксур I ва Олтинтеппа дар гирди шаҳр мавҷуданд, ки нишонаи шаҳр будан мебошад. Дар маркази деҳа бинои дарозкунча бо оташдони дубаҳшаи дар болои суфаи баланд сохта вучуд дошт, ки нақши маъбади оташро иҷро менамуд. Дар Ялангчатеппа маъбад нақши мудаввар дошта, ҳафриёт шудааст, ки шояд ба бузургдошти офтоб алоқамандӣ дорад. Пайдо шудани девори Ҳимоявӣ, биноҳои ҷамъиятӣ нишонаҳои шаҳр маҳсуб меёфтанд, ки дар қабатҳои II - III Намозгоҳ мавҷуд мебошанд.

Дар замони Намозгоҳ II, ки ба асри мису санги миёна мансуб аст, нақшҳои ранга бештар дар гардану китфҳои зарфҳо ҷой дода мешаванд. Нақши геометрии секунҷа, ромба, чорчилик бо хатҳои моил ва ба ҷойи дуранга, истифодаи як ранги ҷигарӣ зиёд мешавад. Дар умум расмҳои зарфҳо аз як тараф асари тасвирии бадеии маҳаллӣ шуморида мешаванд ва аз тарафи дигар дар онҳо умумияти мазмунҳо ва таъсири Эрону Байаннаҳрайн мушоҳида мешавад. Маҳсусан расми ҳайвонҳо, бузҳои кӯҳӣ ва сувастии 12 гӯша ба расмҳои Сиалк III, Ҳисор IC ва ПА ҳаммазмунанд, ки ба ҳазораи III п.м. нисбат доранд. Дар коса ва дигар зарфҳои Намозгоҳ ва Олтинтеппаи ҳазораи III п.м. истифодаи сувастии 12 бурҷа маъмул мешавад [11, 158].

Сувасти 12 гӯша рамзи умумиорӣ, намоди давлат мебошад ва ин якрангиро дар маводҳои Шаҳри Сӯхта, Қветтӣ, Мундигак, Шаҳдод, Ҳисор ва Саразму Фарҳор мебинем, ки нишонаҳои тамаддуни ташакул ёфтаи шаҳр ва ақидаи умумии динии офтоб ва оташпарастиро дар ҳудуди калони ориёнишинишон медиҳанд.

НИШОНАҲОИ ШАҲР ДАР ОЛТИНТЕППА ДАР ҲАЗОРАИ III п.м. 1). Яке аз нишонаҳои шаҳр ҳудуди беш аз 5га доштан аст ва масоҳати Олтинтеппа 26 гаро ташкил менамояд, ҳамроҳ бо рабоб беш аз 75 г. мебошад. 2). Дигар нишона мавҷудияти намудҳои сохтмонҳои бунёдӣ мебошанд ва дар Олтинтеппа хуб омӯхта шудаанд ва зиёд мебошанд. Хонаҳо дар ибтидо аз чор дархона иборат буда, бо якдигар наздик сохта шудаанд. Дари баромад рӯй ба сӯи майдони но-сохта дошта, маҳалларо ифода менамоянд. Дар атрофи деҳа девори Ҳимоявӣ 2-3 м ғафсӣ дошта мавҷуд буда, даромад ва баромади одамони бо як дарвоза буд. Берун аз девори Ҳимоявӣ сағонаҳои умумӣ ҷой дорад, ки дорои нақшаи дарозрӯя мебошанд, яъне берун аз девори Ҳимоявӣ будани гӯристон нишони сеюми шаҳр мебошад.

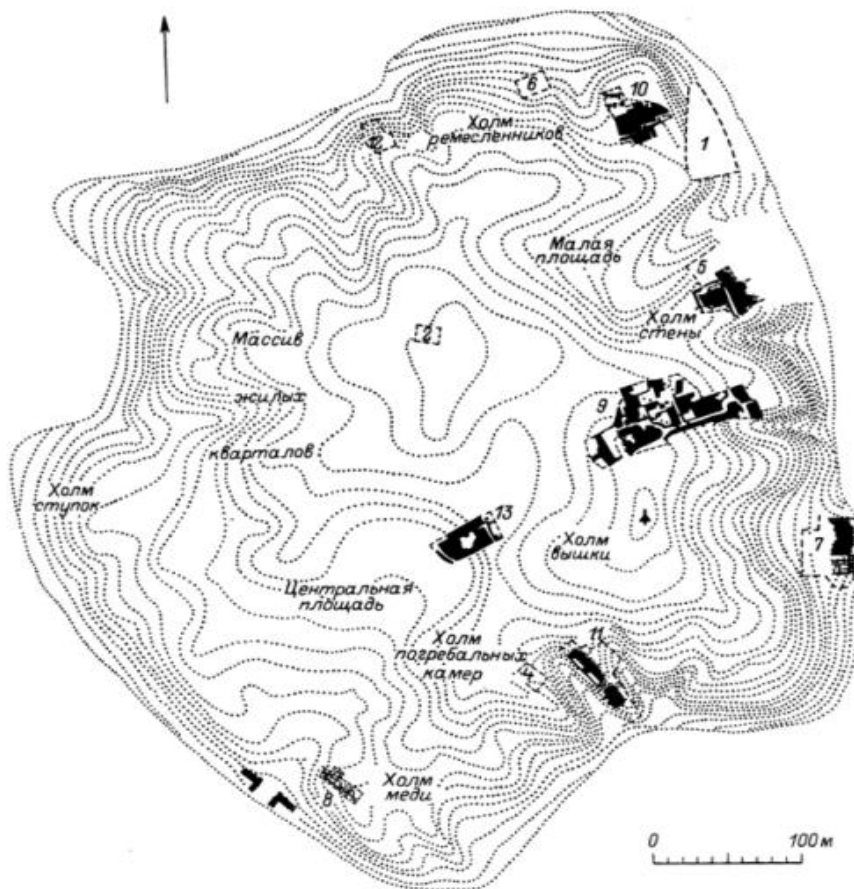
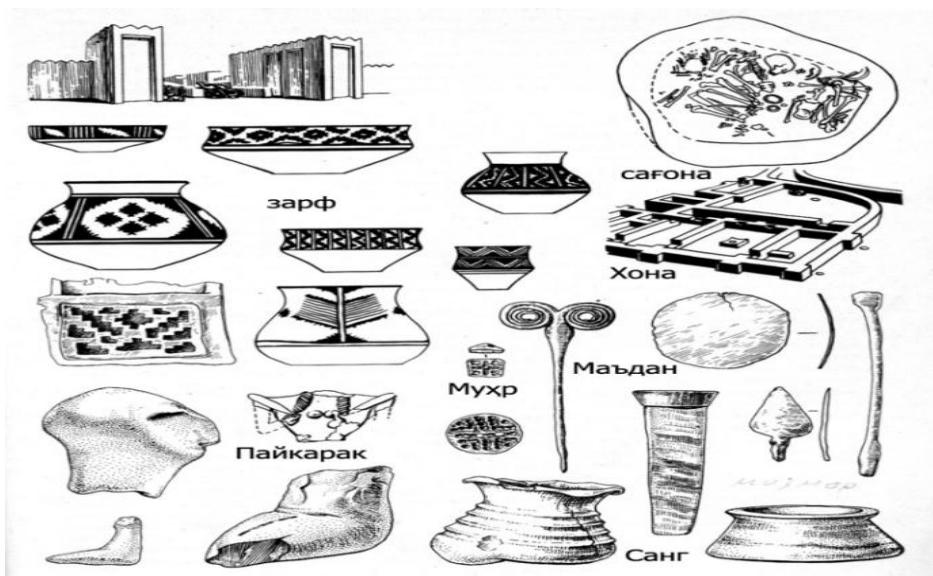
Тавре, ки дар боло ёд шуд, меъмории бунёдие пайдо мешавад, ки девори Ҳимоявӣ онҳо 6 м ғафсӣ ва дарвоза 15 м паҳноӣ дорад, ки нишонаи ҷаҳоруми

шаҳр мебошад. Аз бозёфҳои мисии амбур, болға, даравш, корди дудама, сарнайза, жубин, оина маълум мешавад, ки коркарди маъданҳо ҳамчун намудҳои ҳунармандӣ ташкил шуда буд, ки нишонаи панҷуми шаҳр аст. Пайдо шудани муҳрҳои зиёд нишонаи давлат буда, пайкараҳои бузи кӯҳӣ, сувасти бисёрғӯша ва ғайра нишони динӣ ё боварии умумӣ мебошад, ки сабаби ташаккули халқ ва давлат мешаванд. Пайкараҳои занон бо сарпӯшҳои бофта ва мӯйҳо дар дохили он акс шудаанд, ки аз эътибори зан ва бузургдошти он дарак медиҳад, ки нишонаи шашуми шаҳр мебошад.

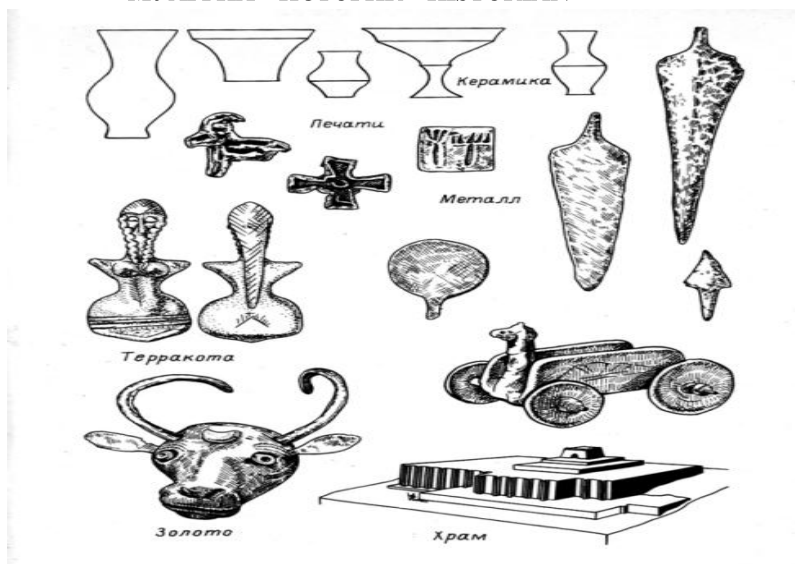
Олтинтеппа дорои маҳалаҳои ҳунармандон буд, ки масоҳати беш аз 2 гектарро дар бар мегирад ва дар он 50 хумдони зарфпазӣ пайдо шуд, ки дар онҳо ҳунармандони касбӣ кор менамуданд ва ин нишонаи ҳафтуми шаҳр аст. Маҳаллаҳои истиқоматӣ бо хонаҳои бисёрхучра ва кӯчаҳои ду метр васеӣ дошта чудо мешаванд. Маҳаллаҳои давлатмандон бошанд, бо кӯчаҳои рости васеъ фарқ мекунанд, ки тақсими иҷтимоӣ-синфиро нишон медиҳад. Махсусан Олтинтеппа бо маъбади бузурги сезинаи бурҷмонанди 12 метр баландӣ дошта фарқ мекунанд. В. М. Массон онро “Хонаи мубади бузург” номидааст, ки аз анбори калон, хонаҳои хоҷагӣ ва маҷмуаи оромгоҳ иборат буд. Оромгоҳ аз биноҳои паси ҳам сохташуда бо хонаҳои таъиноти мухталиф, аз ҷумла оташгоҳ бо оташдони дар баландӣ сохташуда ва меҳроби дар девор ва ғӯрхона, ки дар тоқҳои деворӣ он косаи сари одамони махсус гузошта шудаанд, иборат аст. Дар муқаддасгоҳ дар навбати аввал ниёш ба бузургдошти арвоҳҳо анҷом мешуд. Дар назди оташдон зарфҳо барои рехтани раған дар оташ, дар назди меҳроб гузошта шудаанд. Ашӯе чун гири мудаввар, сутунча аз санги сиёҳ, ороишҳо, сари тиллоии гург ва сари наргов бо ороиши ситораи сегӯша аз санги фирӯза дар пешонӣ вучуд доштанд. Даромадгоҳи бунёдӣ дар ибтидои асри биринҷӣ сохташуда моҳияташро гум накардааст. Ҳамаи ин далелҳо нишонаи шаҳр будани Олтинтеппаро баён мекунанд [11,163;12,21]. Маъбади бузурги оташ ва маъбад ба бузургдошти гов ва гург далели он аст, ки шаҳрро кай-мубад сарварӣ менамуд. Намои маъбади Олтинтеппа ба ҳамин давра нисбатдошта, бо се нимсутунҳо оро дода шудааст. Сари гови аз тилло ёфт шудааст, ки пешониашро ситораи сегӯша ба монанди гови Алачахуюк оро медиҳад, яъне ифодаи ақидаи устураи бузугии гов-гомардро ифода менамояд (расми 3). В. М. Массон дар бораи сари гови дар маъбад буда менависад, ки ин бозёфт бо худованди мардонаи осмонии Байнаннаҳрайн, Нана Сину ҳамсон аст. Яке аз рамзҳои худои Моҳтоб гови нари осмонии оташранг аст, ки бурҷи Ур ба ӯ бахшида шуда буд. Ба ҳамин гуна Худо маъбади Олтинтеппа бахшида шудааст [11, 171]. Дар маъбади Олтинтеппа сари гурги аз тилло сохта низ ёфт шудааст. В. М. Массон дар бораи он чизе наменависад.

Номи Веркан-vehrk- Гургонро доштани ин кишвар дар Авесто бе сабаб нест. Аз афташ гург тотемаи мардумони ин сарзамин буд ва бузургдошти умумиаврूपой дошт. Ин бозёфт ва тасвири модагурги ду тифлро дар ҳолати шир додан дар деворӣ қасри шохони Истравшан дар Шаҳристон ёфташуда далели онанд, ки ривояти модагурги ду тифлро шир медодагӣ баромади шарқӣ-ориёӣ дорад ва ин афсона ба воситаи этрусҳо ба Рим рафтааст ва туркон ин ривоятро аз сақоиҳо қабул намудаанд.

В. М. Массон таҳмин менамояд, ки маъбади Олтинтеппа ба бузургдошти гови тур ба монанди бурҷи Ур (зиккурат) ба фариштаи гов-моҳ бахшида шудааст. Пайкараҳои зиёди занҳо дар Олтинтеппа далели дар ин ҷо нуфуз доштани зан-модар аст. Олтинтеппа шаҳри ташаккулёфта буд [12,119-128].

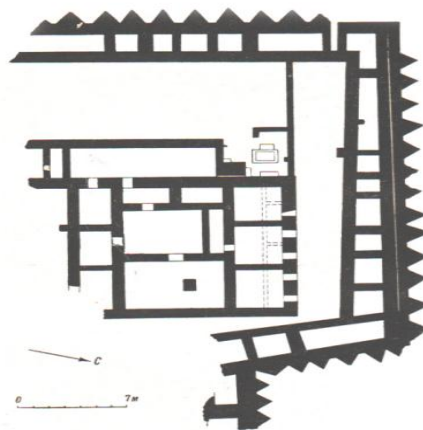
Расми 1. Маҷмааи Олтинтеппа. Расми 2. Нақшаи топографии Олтинтеппа.

Расми 3. Маҷмааи маъбади Олтинтеппа.

МУНДИГАК

Қабатҳои маданияи Мундигақ I - III ба ҳазораи III п.м. мутааллиқанд. Ёдгори дар болооби Ҳилман ҷойгир аст. Мундигақ I-II ба ҳазораи IV-и п.м., ба замон энеолит мансубанд, яъне ҳамзамони Саразм, Геоксур, Намозгоҳ, Олтинтеппа ва Шаҳдод мебошанд. Давраи рушди он ба замони Мундигақ IV рост меояд, ки масоҳати беш аз 35 га-ро ташкил менамояд. Дар ин давра худуди он чандин маротиба зиёд мешавад, дар гирдаш девори Ҳимоявии шабеҳи Олтинтеппа бунёд мегардад. Дар болои теппа дар замони Мундигақ I-III биное сохта мешавад, ки намои он дар масофаи 35 м боқӣ мондааст, ки бо нимсутунҳо оро ёфтааст (расми 4). Дар баъзе хонаҳо оташдонҳо мавҷуданд ва ба назари муаллифи ҳафриёт Ж. М. Касал бошандагони Мундигақ аз Кирмони Эрон омадаанд, аммо дар осорашон шабаҳат ба Осиёи Миёна зиёд мебошад. Начандон дур аз инҷо осори бинои дигари бунёди кашф шудааст, ки деворҳои гирди он бо нимсутунҳои намуди секунҷа оро дода шудааст ва бино ба ибодатгоҳ нисбат дода мешавад.

Расми 4. Бахши девори маъбади Мундигақ. Расми 5. Нақши девори маъбади Мундигақ.

Зарфҳои Мундигак дар чарх сохта шуда, дар хумдонҳо бо сифати баланд пухта гардидаанд. Пайкаракҳои гови кӯхондор, бузҳои кӯҳӣ ва занон хоси ин давра мебошанд.

Дар яке аз хонаҳо сари марди чавоне ёфт шудааст, ки бо тупиҳои ҳозираи паштунҳо монанд мебошад (расми 7). Мундигак шаҳраки ташаккулёфта буда, бо маданияти Кветтӣ зич алоқаманд аст [15,69-70;110-119].

КВЕТТӢ

Ҳамин шабохати маданияти Мундигакро дар ёдгориҳои кишоварзони маҷмааи Саодат 1 ва 11 мушоҳида менамоем, ки бо баъзе нишонаҳои зарфҳои нақшинашон дастачамъ маданияти Кветтиро ташкил менамоёнд. Замони рушди он ба давраи Саодат рост меояд. Дар давраи Саодат 111 алаққай таназзул оғоз мешавад. Дар давраи Саодат 11 дар водии Кветтӣ зиёда аз 20 деҳа мавҷуд буд, аз онҳо ду деҳа дар Пешин ва ду дар даромадгоҳи Баланд, дар паҳлӯи ағбаи Хайбар ва даромадгоҳ ба сӯи Ҳинд ҷой доштанд. Ҳамаи шаҳракҳо аз лиҳози ҳаҷм васеъ нашуданд, шояд захираи иқтисодии онҳо имконияти зиёд намудани аҳолиро надоштанд.

Ҳамин ҳолатро дар мисоли шаҳрҳои ҳамон замони Эрон мушоҳида менамоем. Масолеҳи сохтмонӣ дар шаҳру деҳаҳои Кветтӣ аз поҳсаю хишти хоми 47x21x10 сохта шудаанд, ки ба хишти ибтидоӣ асри миёнаи Осиёи Миёна рост меояд. Дар шаҳракҳои маданияти Кветтӣ маъбад ба монанди Мундигак ёфт нашудааст. Аммо аз лиҳози мазмун, аз ҷумла сувастии 12 гӯша, ҳамзамони маданияти Осиёи Марказӣ Олтинтеппа ва Саразм мебошанд.

Расми 6. Бозёфтҳо аз ёдгориҳои Кветтӣ. Расми 7. Мучассамаи гилӣ аз Мундигак.

САРАЗМ ДАР ҲАЗОРАИ IV-III п.м.

Ҳамаи ёдгориҳои зикршуда маркази ноҳияи худ буданд ва нақши шаҳр - давлатро иҷро менамуданд ва якҷанд деҳаро дар иттиҳод доштанд. Аммо муаллифони ҳафриёт дар бораи шаҳр будани онҳо мушахас нагуфтаанд, танҳо В. М. Массон Олтинтеппаро шаҳри ибтидоӣ менамод. Ман дар маърузаи ба муносибати 5500-солагии Саразм ироа намудаам дар бораи нишонаҳои шаҳр - давлат будани Саразм сухан гуфта, аз маркази шаҳр - давлат будани Олтинтеппа,

Сиалк 111, Ҳисор, Шаҳри Сӯхта, Шаҳдод, Кветтӣ, Мундигак ёдовар шудам [19, 39-60]. Ҳоло дар бораи нишонаҳои шаҳр дар Саразм мухтасар далелҳо пешкаш мешаванд, зеро ин мавзӯ дар таърихи халқи тоҷик ҳалли ҳудро наёфтааст. Дигар ин ки дар матбуоти даврӣ дар арафаи ҷашни 5500-солагии Саразм аз шаҳр будани он бе овардани далел сухан карданд, аммо муаллифи кашфиёти Саразм А. Исоқов онро шаҳри ташаккулнаёфта гуфтааст [8,137-139]. Далелҳои шаҳр будани Саразм чунин аст:

1). Яке аз хусусиятҳои шаҳр масоҳати беш аз 5 га ҳудуд доштан мебошад. Ҳудуди Саразм беш аз 100 га аст (расми 8).

2). Дигар мавҷудияти биноҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла маъбадҳо, бинои маъмурӣ мебошанд. Дар Саразм бинои мудаввар бо қутри 7,7 м (ҳафрияи V) кашф шудааст, ки хиштҳо ба монанди шуои офтоб чида шудаанд ва А. Исоқов онро маъбади Офтоб номидааст. Бино дар замони Саразм 111 ба маъбади Оташ бозсозӣ мешавад ва дар марказ меҳроби мудаввар сохта мешавад [15,17], (расми 9). Дар баҳши шимолии маъбади оташ бинои (ҳафрияи X1) маъбади қурбониҳо ба бузургдошти гови тур ҳафрияи тур шудааст, ки ба замони Саразм 11 (3200-2900) нисбат дорад (расми 10). Маъбади қурбониҳо аз толори марказӣ ва роҳрави ниёиш - тавоф иборат буда, дар маркази он майдони гулхан афрӯхтан мавҷуд аст. Деворҳои берунаи маъбад бо нимсутунҳо оро дода шудаанд. Дар ҷониби шимол бораи хоки устухондор мавҷуд аст.

Берун аз девор дар баҳши кунҷи ҷанубу ғарбии бино ҷоҳи 1,15x1,5 м пур аз устухони гови тур пайдо шуд. Дар баҳши шимолии қабри “малика” гӯри гови тур ёфт шуда, дар девори хонаи 14а (ҳафрияи IV) мучассамаи сари гов вучуд дошт, ки хуб боқӣ намондааст. Дар байни бозёфтҳои Саразм муҳри сангин бо симои ҳаққишудаи гови тур пайдо шудааст, ки аз бузургдошти ин ҳайвон дар байни мардуми Саразм ва умуман суғдиён гувоҳӣ медиҳанд, яъне гови тур тотемаи суғдиён буд ва маъбади қурбониҳои Саразмро ман ба монанди маъбади Олтинтепа ба бузургдошти гови нари тур баҳшида шуда номидам ва он симои Говмарди авестой мебошад.

3). Нишонаи шаҳр мавҷуд будани бинои маъмуриест. Дар Саразм А. Исоқов ҳазинаи дорӣ амборхоро 15 x15м дар баландии 70 см ҳафрияи намуда, (ҳафрияи 111) онро маркази маъмурӣ номидааст. Аммо бинои соҳиби ҳазинаро накушодааст, ки бе шубҳа ба шахсияти воломаком нисбат дошта буд (расми 11).

Дар Саразм гӯри малика ҳафрияи тур шудааст, ки бешубҳа тоҷ бар сар буд. Замони зиндагонии он ба ҳазораҳои IV - III п.м. ба энеолит ва аввали биринҷӣ ба давраи модаршоҳӣ рост меоянд ва малика метавонад сарвари шаҳр - давлат буда бошад.

4). Хусусияти асосии шаҳр мавҷудияти ҳунармандии касбӣ мебошад. Дар Саразм маҳаллаи кулолон (ҳафрияи IX) бо ҳумдонҳои сафолпазии якҷабат ва ду қабата таҳқиқ шудаанд, ки дар онҳо кулолони касбӣ кор карда, зарфҳои гуногунро бо сифати баланд дар ҷарҳи кулолӣ истехсол менамуданд [14, 124], (расмҳои 12-13). Дигар ин, ки Саразм шаҳри маъданковон мебошад, яъне онро маъданковон бино намунаанд ва истехсоли мисро дар кӯҳҳои Буттам ба роҳ монда буданд. Масалан дар кӯҳҳои Мушистони Киштут кони мису қалъагӣ якҷо вучуд дорад, ки аз он маъдани биринҷӣ ҳосил мешуд ва конковон аз он истифода карда, бо конковони Шаҳдод ва дигар ҷойҳо додугирифт доштанд. Дар Саразм маъданҳои ранга ва сангҳои ақиқ, малахит, руҳом, мармар, халседон, фирӯза, шишасанг ва ғайраро коркард намуда (расми 14), заргарон аз тилло ва нуқра ҳаргуна ороишот ме-

сохтанд. Дар Саразм банноёни касбӣ бо нақша биноҳои шахрро сохтаанд. Дар ин ҷо бофандагӣ ва чармгарӣ тараққӣ карда буд.

5). Нишонаи дигари шахр савдои касбӣ буд, бешубҳа кулолони Саразм зарфхоро барои савдои дохилӣ ва беруна истехсол менамуданд. Дар Саразм рехтаҳои мис ёфт шудаанд, ки барои савдои беруна таъйин шуда буданд. Ғайр аз ин дар Саразм нишонаҳои додугирифт бо мардумони Гиёксур, Шаҳдод, Шаҳри Сӯхта ва ғайра мушоҳида мешавад, ки аз савдои беруна гувоҳӣ медиҳанд.

Дар Саразм сувастии 12 гӯша аз санги фирӯза ёфт шудааст, ки нишонаи нажоди ориёӣҳо ва давлат мебошад (расмҳои 19-20). Чунин сувасти дар Фархори Бохтар, Олтинтеппаи Марғуш, Ҳисори Дамангон, шахри Сӯхтаи Систон, Кветтаи Покистон, Шаҳоди Кирмон ва Хараппи Ҳиндустон ёфт шудааст, ки аз умумияти фарҳангӣ, ақоиди динӣ ва забони мардумони манотиқи зикршуда гувоҳӣ медиҳад. Ин сувасти рамзи давлат буда, аз мавҷудоти шахр - давлат гувоҳӣ медиҳад, ки нишонаи шашуми шахр мебошад. Нишонаи дигари шахр теъдоди беш аз 5 ҳазор аҳоли доштан аст ва бо гуфтаи Абдуллоҷон Исҳоқов дар Саразм зиёда аз 6 ҳазор нафар аҳоли зиндагӣ доштанд, ки онро нишонаи ҳафтуми шахр меҳисобад. Дигар нишонаи шахр гӯристони умумӣ ҳисобида мешаванд. Дар Саразм гӯристони Саразм 2 пайдо шудааст, ки дар домантеппаҳои бахши ҷанубу шарқии шахр ҷой дорад, ки ҳаштумин нишонаи шахр мебошад [9]. Саразм девори Ҳимоявӣ надошт, зеро дар он замон олами ориёӣҳо ором буд [10]. Нишонаи шахр истифодаи хат мебошад. Дар шахрҳои Осӣи Миёна ба монанди Миср ва Шумера хат пайдо нашудааст. Лекин дар болои муҳрҳо аломатҳо мавҷуданд, ки хатти питрографӣ шуморида мешаванд ва он аввалин хат мебошад (расми 20).

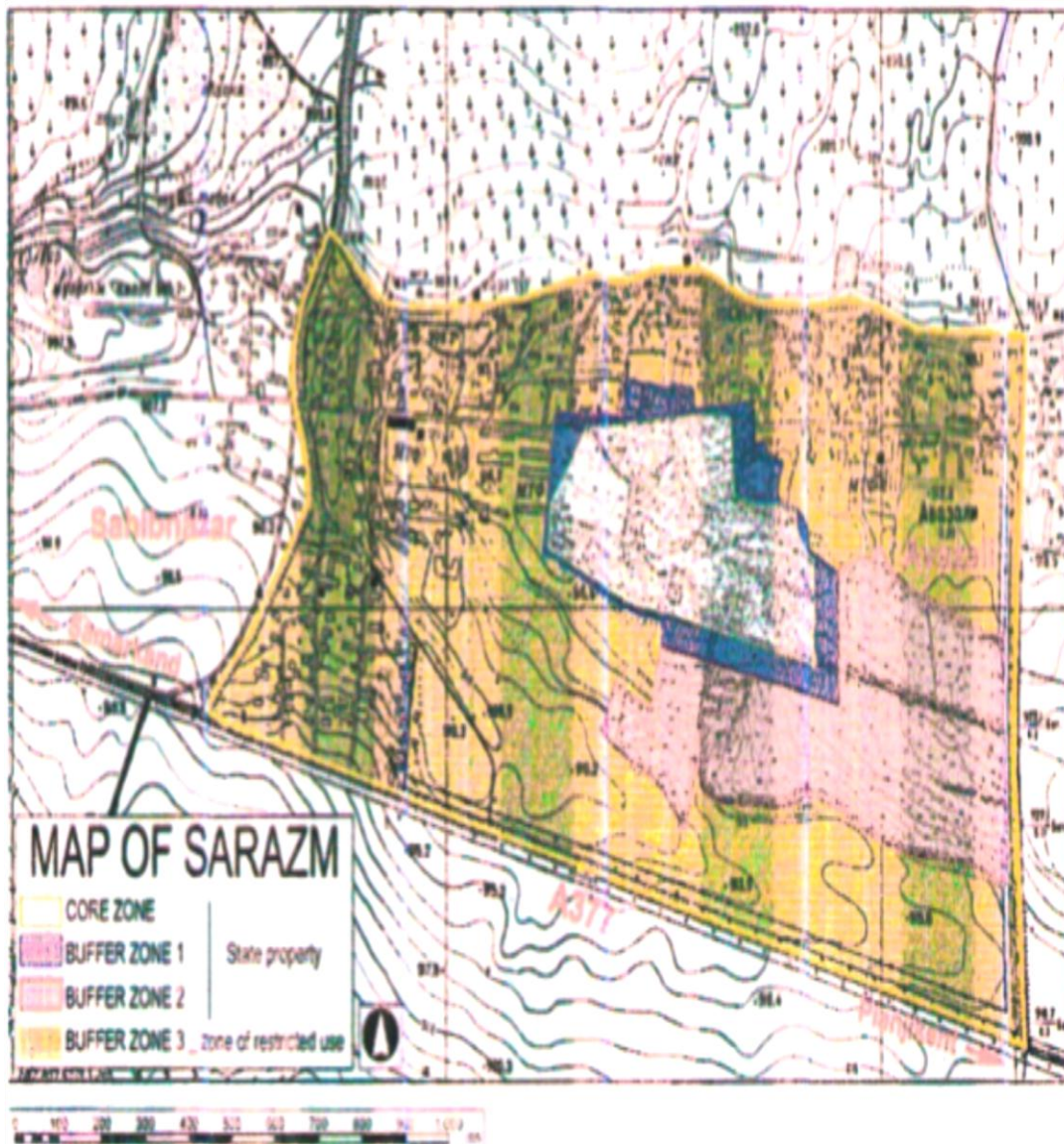
Ҳамзаи Исфаҳонӣ дар китоби “ат-Танбех” роҷеъ ба хатҳои пеш аз исломии эронӣ маълумоти шигифте овардааст: эронӣ дар гузашта 7 навъ хат доштанд: одамдабира, гаштадабира, нимгаштадабира, ғрудадабира, роздабира ва расфдабира [6, 26].

Шарҳи ин хатхоро Ибни Надим дар “ал-Фехрист” овардааст: 1. Диндабира, ба маънои хатти динӣ, ки Авесто навишта шудааст. 2. Вишдабира иборат аз 365 ҳарф, бо ин хат савту оҳангҳо, нишонаҳои қиёфа ва таъбири хобхоро менавиштанд. 3. Густачдабира иборат аз 28 ҳарф, бо он аҳдномаҳо, китъаҳо, номхоро рӯи ангуштарин ва сиккаҳо сабт мекарданд. 4. Шоҳдабира ба шоҳон ва хонадони онҳо ихтисос ёфта, аз 33 ҳарф иборат будааст. 5. Розмехриядабира 24 ҳарф дошта, барои номгузории шоҳон ва шоҳони дигар истифода мешудааст [7,107]. Мутаассифона, таъриҳӣ будани ин хатхоро касе таҳқиқ накардааст. Вале ман боварӣ дорам, ки пеш аз ислом ин хатҳо буданд ва ислом онҳоро нобуд сохтааст. Масалан дар як зангӯлаи солҳои 40-уми асри гузашта аз Даштиҷум ёфтшуда катибае ҳаст, ки то ба ҳол ҳонда нашудааст ва шояд як намуди хатҳои зикршуда бошад. Дигар ин ки дар ҳар давра замон дар шинохти шахр меъёрҳо буданд. Масалан дар замони ислом дар ҷойе, ки масҷиди ҷомеъ буд, онро шахр меҳисобиданд. Дар қадим низ меъёрҳои шахрро муайян намуда буданд, лекин мо онҳоро намедонем ва мувофиқи меъёрҳои имрӯза мо онҳоро муайян менамоем, ки дуруст нест.

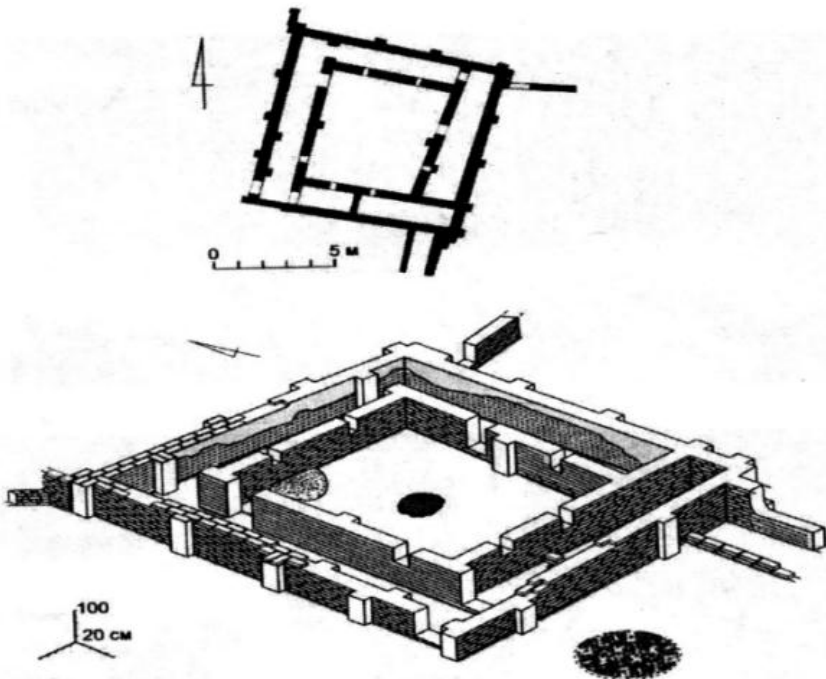
Ҳамин тавр, Саразм шахри ташаккулёфта буд. Чунин шахр – давлат бешубҳа дар худди Суғд - дар Самарқанд, Бухоро Кеш буданд, дар Бохтар, Кӯлоб, Фархор, Қубодиён ва дигар ноҳияҳои Бохтар дахҳо шахрҳо буданд, ки ба мурури замон пайдо мешаванд.

Қаблан зикр шуд, ки ба шахрҳои марказӣ деҳаҳои хурди атроф итоат менамуданд. Бошишгоҳҳои ҷанубии Туркменистон, яъне Гургон ва Марғуш хуб

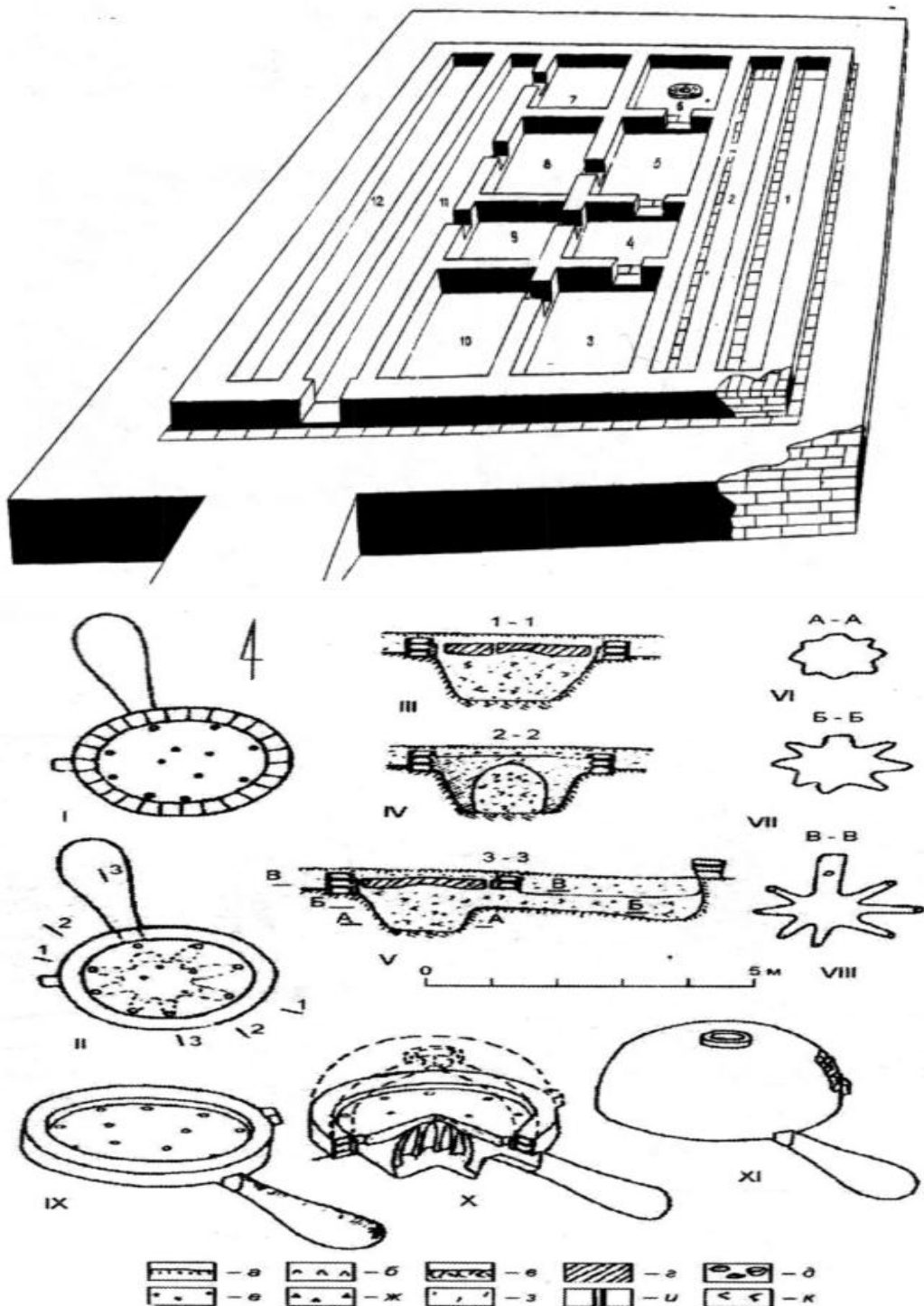
омӯха шуда, аз лиҳози ҳаҷм ба се баҳши иҷтимоӣ тақсим шудаанд. Ба гурӯҳи якум деҳаҳое, ки майдони 2 га заминро доро мебошанд ва 50%-ро ташкил менамоянд. Деҳаҳое, ки 4 га заминро фаро мегиранд, 4%-ро ташкил менамоянд. Ба гурӯҳи дуюм ду деҳа ворид мешаванд ва майдони 10 га-ро дар бар доранд ва онҳо 25%-ро ташкил менамоянд ва шаҳр буданд. Шаҳарҳои марказӣ ба монанди Намозгоҳтеппа ва Олтинтеппа бо работ худуди то 75 га заминро ташкил менамоянд ва аз болои деҳаву шаҳраҳои ҳаҷман хурд роҳбарӣ менамуданд. Аз маводҳои археологӣ, махсусан қасру кӯшкҳо, бозёфти гурӯҳи мо табакоти чома: давлатманд, миёнаҳол ва камбизоатро муайн менамоем.

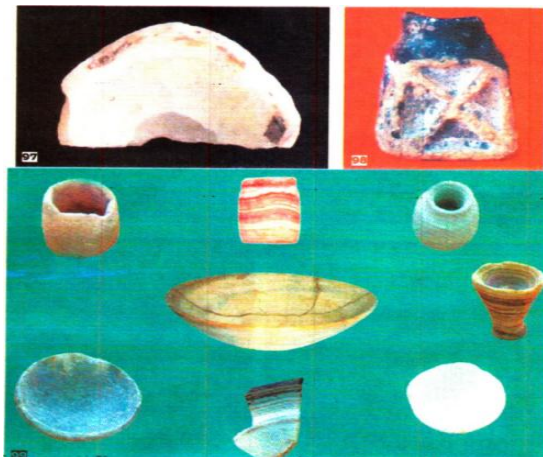
Расми 8. Нақшаи топографии Саразм.

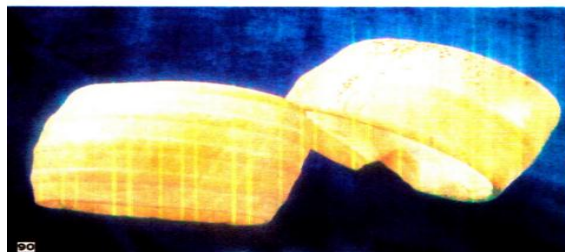
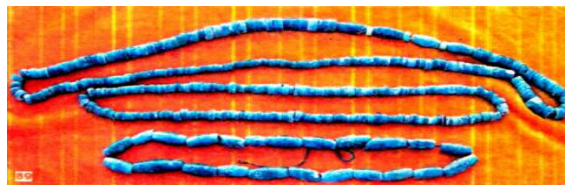
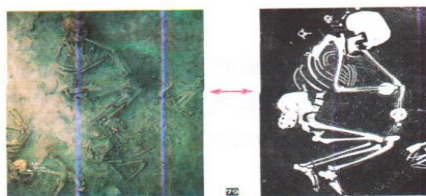
Расми 9. Маъбади Офгоб. Расми 10. Маъбади қурбониҳо, гови тур.

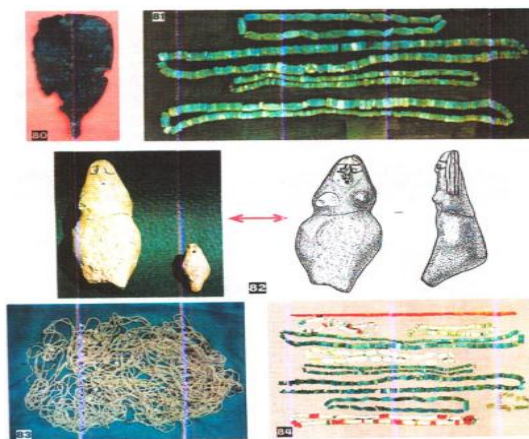
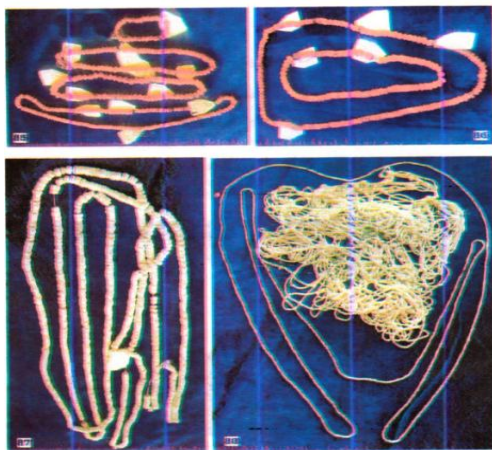
Расми 11. Нақши хазина. Расми 12. Хумдонҳои зарфпазӣ.

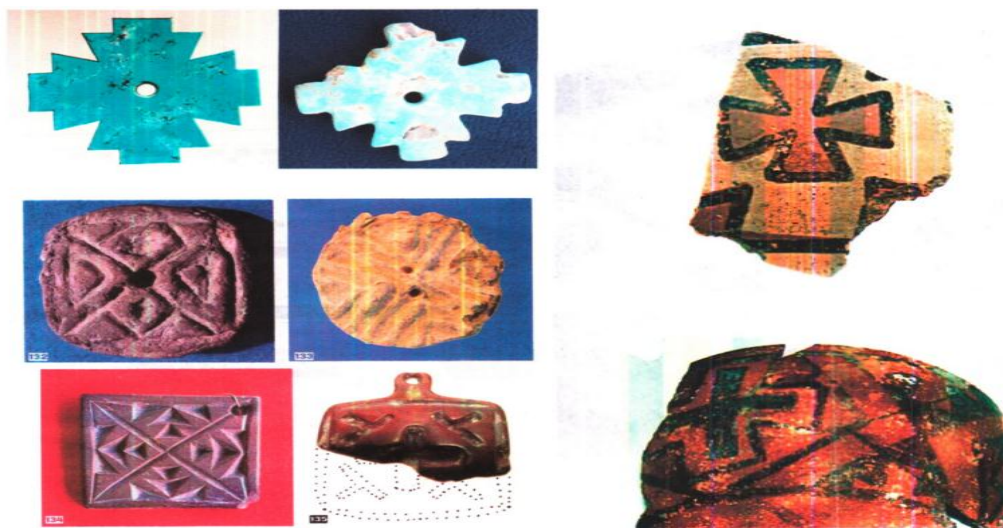
Расми 13. Зарфҳо. Расми 14. Бозёфтҳо аз сангҳои нимқиматбаҳо.

Расми 15. Аштаро аз ғӯри малика. Расми 16. Дастмона, марҷонҳо аз ғӯри малика.

Расми 17. Орошоти либос аз ғӯри малика.
Расми 18. Орошот ва пайкарак аз ғӯри малика.

Расми 19-20. Сувастии бисёрбурча ва муҳрҳо аз Саразм.
Расми 21. Зарфҳо бо нақши сувасти.

Расми 22. Сангҳои маъдан аз Саразм.
Расми 23 - 24. Олот - табар ва сарнайзаҳо аз Саразм.

Ҳамин тавр, вақте гурӯҳи ориёӣҳои дар баҳши баҳри Аҳшиён - Сиёҳ аз ҳамнажодони худ, аврупоӣён ҷудо шуданд, баҳше ба воситаи Қарқоз ба Осиёи Хурд омада, дар ин ҷо суқунат карда, дар ҳазораҳои VIII -VI маданиятҳои Чаталхуюк, ҳазораҳои VI - V Ҳочилар ва IV - III п.м. Алачахуюкро ташкил намуда, баҳше дар ҳазораи VII п.м. ба тахтакӯҳи Эрони шимолӣ омада, маданиятҳои Чармо, Деҳи Лурон, Али Қуша ва дар ҳазораи VI Сиёлкро дар баҳши шимолӣ Кошон ташкил намуда, баҳше ба Хуросон омада, маданияти Ҳисор ва Ҷайтунро раванқ медиҳанд ва аз ин ҷо ба ҷануб, ба Шаҳдод, Яҳё, Шаҳри Сӯхта, Қветтӣ, Мундигак ва дар шимол Теппаи Ҳисор, Намзгоҳу Олтинтеппа ва дар Суғду Саразм ва Бохтар –Кӯлобу Фарҳор омада, ободониҳо

кардаанд. Сувастии аз Чилтанбобо ёфтшуда нишон медиҳад, ки дар ҳазораи III п. м. дар ин ҷо шахр - давлат вучуд дошт, аммо харобаи шахр ҳоло пайдо нашудааст. Шаҳри ҳазораҳои ин давраи Кӯлоб дар зерини биноҳои имрӯзаи шахр мебошанд, як кӯзачаи аз санги руҳом аз назди заводи нон ёфтшуда нишони шаҳри ҳазораи III п.м. мебошад. Соли 2017 дар ғӯристуни Қоқобод дар натиҷаи корҳои хоҷагии сарнайизаи ҳамзамони Саразм ёфт шуд.

Намоди аз Фарҳор ёфта аз миссанг сохта шуда, дар миёнаҷояш сувастии 12 ғӯшаро буридаанд, ки аз як тараф рамзи наҷоди ориётаборон буда, аз тарафи дигар дандонаҳои он ифодаи тиркашҳои қалъа, устуворӣ ва ҳифзи давлат, девори ҳимоявиرو ифода менамоянд. Ин рамзи умумии ҳамаи давлати қайҳои Ориён буд. расми [26]. Дар гузашта дар рӯзгори ориётаборон нишонаи сари сина, гардан, парчам аз ороишоти муқаддасӣ ба шумор мерафт. Имрӯз ин рамз аҳамияти иҷтимоӣ ва сиёсӣ ва динии худро гум намуда ороиши кӯчаҳо ва чакандӯзиҳо шудааст.

Расми 26. Намоди давлат аз ғӯри шахси давлатманди ҳазораи III п.м. аз ғӯристуни Чилтанбобои Фарҳор.

Яке аз масоили давлатҳои қадим, аз ҷумла шахр - давлат сохтори идории он мебошад. Сохтори маъмурии шахр - давлат вучуд дошт, аммо маълумот дар ин бора ҳале кам аст. Карл Маркс дар бораи ҷудо шудани шахр аз деҳа менависад: “бештар тақсимои меҳнат дар материалҳои моддӣ ва маънавӣ дар ҷудо шудани шахр аз деҳа ба вучуд меояд. Фарқияти шахр аз деҳа дар гузариш аз барбарӣ ба тамаддун ва аз қабилавӣ ба давлат мебошад [10, 49].

В. М. Массон, ки ба омӯзиши шаҳри асри биринҷӣ машғул буд, аз ҷумла чунин менависад: “Шаҳрҳои ташкилшуда, маркази давлатҳои қадим бо номи шахр - давлат маълум буданд. Одатан онҳо як вилояти начандон қалонро бо як чанд деҳа ташкил менамуданд” [12, 121].

Аммо В. М. Массон дар бораи сохти иҷтимоӣ ва маъмурии шахр - давлати Осиёи Миёна чизе наменависад, яъне маълумоти Авесторо дар ин бахш истифода намекунад.

Ҳамин ақидаро аввал И. М. Дяконов дар мақолааш “Эрони Шарқӣ то Круш” дар бораи пайдо шудани давлатҳои қадим менависад. Давлатҳои қадим дар Шарқ

дар асоси иттиҳодҳо пайдо шуда, ба империя табдил ёфтаанд. Онҳо дар ҳудуди обшинаҳо, дар муҳити муайяни чуғрофӣ, водӣ, тӯли канали марказӣ ба намуди шахр - давлат ташкил шудаанд [2,135]. И.М. Дяконов ба се табақаи иҷтимоӣ тақсим будани ҷомеаи хиндуаврупоиро дар асри биринҷӣ зери шубҳа дошта, аммо мавҷудияти оилаҳои патриархалии ғуломдориро дар ҳазораи III-II п.м. иқонпазир медонад [2, 127]. Аммо ин навиштаи И. М. Дяконов бештар ба мардумони Байнаннаҳрайн нисбат доранд.

Дар Авесто-Ясно ҳоти 13, банди 1 аз панҷ радон - сарвар-ratw сухан меравад, ки ҷомеаро идора менамуданд: наманат – namanapati -хонахудо, кадхудо, виспат- vispati - деҳхудо, затупат – zantupati (ноҳияхудо), даҳюпат - dahyupati – мамлакат - кишвархудо ва мағупат-динхудо. Дар банди 2-юми ҳамин ҳот аз радаи, занон, барзагарон, артишдорон, отурбон ва сутурпарварон ёд мешавад. Аз ин иқтибоси Авесто бармеояд, ки дар замони Зардушт сарвар кай одами динӣ набуд.

Дар Ҳоти 19, банди 17 гуфта мешавад: “ кадомонанд он 4 пеша (сардор, пешво) отурбон, артишдор, барзагари сутурпарвар ва дасвари созанда”. Дар ин ҷо вазифаҳои сардори дин, сардори лашкар, садори кишоварзони молдор - чорводор ва сардори хунармандон зикр мешавад.

Дар Ҳоти 19, банди 18 гуфта мешавад: “ Кадоманд он панҷ радони ин сарзамин? Наманат, виспат, затупат, даҳюпат ва зудар дар Роғи зардуштӣ”, яъне аз панҷумин роҳбари муғон сухан меравад ва сардори он пайғомбар Зардушт будааст. Дар шарҳи вожаи “зутар” Чалили Дӯстхоҳ менависад. “Дар Авесто зутар унвони бузургтарин пешвои динист, ки Язишин (оини ситоишу ниёиш)-ро роҳбарӣ мекунад ва ҳафт мубади дигар унвони обертест, отарвахш, оснатар, роспӣ, срушаварз, фарабертар ва ховандро ба дӯш доштанд [18,8]. Ин вазифаҳо дар маъбади оташ буданд. Ҳамин тавр, сохти идоравӣ тараққӣ карда буд, аммо тақсимои иҷтимоии аҳоли чандон маълум нест.

Яке аз муҳаққиқони забонҳои қадими эронӣ И. М. Оранский менависад, ки “ дар Авесто ҷомеа иборат аст: аз хона-оила (namana), авлод - деҳа, деҳаи авлодӣ (vis), қабила (zantu), вилоят, мамлакат (dahyu), тақсимои ҷомеа ба гурӯҳҳо (pistra) ва ғуломон, аъзои комилхуқуқ набуда (vira-vfcsa-raicuaetar) [13. 48]. Вожаҳои овардаи И. М. Оранский озодагон- pista маънои пештара пешаро ва vira ба маънои пул, мард, мардонро ифода менамоянд на озодагон ва на ғуломонро [18, 912, 1350].

Азбаски сухан дар бораи таркиби иҷтимоӣ ва сохтори аввалин шахр-давлат дар ҳазораи III п. м. дар Осиёи Марказӣ меравад, маълумоти хаттӣ марбут ба ин мавзӯ кам ба назар мерасад. Аз ин сабаб В. М. Массон ба сарчашмаҳои Шумера давлати Урук муроҷиат менамояд ва дар яке аз ҳуҷҷатҳо аз 80 то 130 вазифаҳо ёд мешавад. Дар яке аз ҳуҷҷатҳо дар бораи тақсимои ҳосили замини 900 га сухан меравад ва гуфта мешавад, аз ду се маҳсул ба сарвари дин ё роҳбар ва боқӣ байни панҷ гурӯҳ вазифаҳо тақсим карда шавад ва “намояндаи агент”, “мубади пешгӯӣ” зикр мешаванд ва дар ҳамин ҳуҷҷатҳо миқдори ғуломмардон ва ғуломзанон дар корҳо ёд мешаванд [12,121]. Зикри ғуломон дар корҳои гуногун сабаби пайдо шудани назарияи ҷомеаи ғуломдорӣ дар шарқи қадим шудааст. Мо низ сохтори ғуломдориро дар сохтори давлатдориамон бе таҳқиқоти маводҳои сарчашмаҳои таъриҳамон қабул намудем, аммо кай дар кадом замон вожаи “бандак” пайдо шудааст ва дар ҷомеа чӣ нақш дошт, чандон равшан нест ва ин масъала таҳқиқоти ҷиддиро металабад.

Дар “Форснома” ва “Шоҳнома” омадааст, ки ба Ҷамшед худованд дастур медиҳад, ки ҷомеаро ба тартиб орад. Ҷамшед ҷомеаро ба 4 бахш тақсим

менамояд: Бахши якум катузиён - донишмандон, касоне, ки ба латофат ва хирадмандӣ ва заковат ва маърифат мавсум буданд. Баъзеро фармуд илми дин омӯзанд, то дар салоҳи дунявӣ рӯчуъ кунанд ва ба раъйи равшании эшон тартибу танзими мулкро марбут доранд, аз он чӣ масолеҳи мулк ба ҳукумат нигоҳ тавон дошт, ҳамчунон ки масолеҳи динӣ ба илм нигоҳ дошта шавад ва мудаббирӣ ба ақл устувор бошад. Бахши дуюм нисориён - артишдорон. Табақаи дуюмро мардумонро, ки дар эшон шучоат, қувват ва мардонагӣ шинохт, фармуд то адаби силоҳ омӯзанд ва ҷангро бишнохтанд ва гуфт: Мулке, ки ба ин дараҷа расид аз хасм холӣ набошад ва дафъи хасм ҷуз ба мардони ҷангӣ натавон кард. Табақаи сеюм насуди - кишоварзон, пешварӣ, кишоварзӣ, барзагарӣ. Дар “Шоҳнома”-и ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ аз ҷумла ҷунин омадааст:

Бикоранду варзанду худ бидраванд,
Ба гоҳи хӯриш сарзаниш нашнаванд [17,60].

Табақаи чорумро дасткорон – дастварзон - ҳунармандон ташкил медиҳанд. Дар “Шоҳнома”-и Ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ низ омадааст:

Чаҳорум, ки хонанд аҳтухашӣ,
Ҳамон дастварзони бо саркашӣ.
Кучо қорашон ҳамгинон пеша буд,
Равоншон ҳамеша пурандеша буд [17,61].

Дар «Форснома» дар бораи табақаи чорум омадааст: “чун ҳавоӣш аз фаррош, харбанд, дарбон ва дигар табаъ (пайравон) иборат медонад ва эшонро “қаҳр кард ва ба қорҳои саҳт гумошт, то бад-он машғул шуданд ба монанди санг аз кӯҳ буридан ва гачу оҳақ ва саҳручу мис ва ру(х)у ариз (қалбагӣ) ва сурб, обгина аз маъданҳои он берун оварданд ва анвои атр ва тиб ба даст оваранд ва ҷавохир аз миёни сангу дарё истихроҷ карданд ва оғози биноҳои азим сохтан карданд ва гармоба ба ибтидо ӯ сохт ва зарварак, ки ба ниғоргарӣ ба қор баранд, фармуд ва рангҳои гуногун омехт, аз баҳри тазовикӣ деворҳои саройҳо. Аввалин касе, ки нақошӣ ва суратгарӣ омӯхт ӯ буд” [1, 20]. Дар “Форснома” ин табақро баробари ғуломон шуморидааст, ки ба назари мо дуруст нест. Ҳунармандон, қосибон, савдогарон озод буданд.

Дар “Шоҳнома”-и Саолибӣ табақабандии Ҷамшедро ин тавр овардааст: “Ради лашқарӣён, ки дифоқунанда аз шарафу родӣ бошанд. Ради донишмандон, ки ба дониши дину дониши тан пой варзанд. Ради нависандагон ва шуморгарон ва бозоргонон ва пешварон. Он гоҳ фармон дод, ки ҳар радае ба қори боястани хеш пардозад ва аз мазу андозаи худ дар нагузарад. Қорҳои вазнини қандану буридани кӯҳ, аз он баровардани симу зар, оҳан, сохтани давоҳо, пизишкӣ, матои шоҳӣ, киштизоӣ ва ғайра ба души девон воғузоштааст” [16,46-47]. Мо наметавонем девонро ғулом ғӯем, агарчи қори ғуломонаро иҷро кардаанд аз як тараф, аз тарафи дигар дору сохтан, пизишкӣ намудан, хатро ихтироъ намудан ин қори донишмандон аст, ғуломи бесавод табиб ё хатро ихтироъ карда наметавонад.

Ҳамин тавр, дар замони Авасто, маҳсусан бахшҳои қадими он ки ба замони пайдо шудани шаҳр - давлатҳо наздик аст, аз мавҷудияти ғулом ёд намешавад. Ҷи тавре дар боло ёд кардем, дар асарҳои ба таърихи халқи тоҷик бахшида Авесторо ба асрҳои VIII-VII п.м. ва пайдо шудани давлатҳоро низ ба ҳамин давра нисбат

додаанд, ки иштибоҳ мебошад. Авесто қадимтар аз Ригведа буда, ба ҳазораи II п.м. нисбат дорад.

Таҳлили маводҳои ёгориҳои дар боло зикршуда, махсусан Саразм нишон медиҳанд, ки то замони мису санг ҳазора IV п. м. дар сохтори идоравӣ модаршоҳӣ ҳукумфармо буд. Равнаки чорводорӣ дар асри бириҷӣ аввал, нақши мардонро боло бурд ва роҳбарӣ ба онҳо мегузарад, яъне аз ҳазораи III п.м. модаршоҳӣ ба падаршоҳӣ иваз мешавад.

Аз Готҳо бар меояд, ки шаҳр -давлатҳоро дар ҳазораи III п. м. кайҳои диндор (мубад) идора менамуданд ва сохтори он ба демократияи ҳарбӣ наздик буд. Дар ҳазораи II п. м. барои густайши қаламрави давлати худ бо якдигар ҷангҳои хунин менамуданд ва харобиҳо меоварданд. Зарурати ташкили давлати ягона ба миён омада буд ва дар ҳазораи дуум бо ташаббуси Зардушт давлати ягонаи Каёнӣён, бо дини тавҳидӣ (маздаясно) дар Бохтар ташкил меёбад ва дар сохтори он мавҷудияти гулом маълум нест [6, 6-10].

АДАБИЁТ

1. Балхӣ. Форнома. Душанбе, 1964. - 158 с.
2. Дьяконов И. М. Восточный Иран до Кира/История иранского государства и культуры. К 2500-летию Иранского государства. М. 1971. С. 122 - 154.
3. Ермолова Н. М. Скотоводство и охота в Центральной Азии в энолита и бронзы (по данным палеозоологии)/Археология Средней Азии и Ближнего Востока. Ташкент, 1983. – С.110-117.
4. Ёқубшоҳи Ю. Давлати Каёнӣён. Душанбе, 2012. -543 с.
5. Ёқубшо Ю. Муридӣ дар замони Каёнӣён /Муаррих - Историк. №1 (17), Душанбе, 2019, С. 4-15.
6. Забехуллоҳ Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ.1. Техрон: интишороти Фирдавс, чопи ҳафтдаҳум, 1385. -716 с.
7. Ибни Надим. Ал - феҳрист. Техрон, 1346. -490 с.
8. Исаков А. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зарафшанской долины. Душанбе, 1991. -158 с.
9. Лисицина Г. Н. Орошаемое земледелие эпохи энолита на юге Туркмении. М. 1965. - 380 с.
10. Маркс К, Энгельс Ф. Сочинения. Т.3, издание 2. Москва, 1955. -630 с.
11. Массон В. М. Первые цивилизации. Л. 1989. -275 с.
12. Массон В. М. Олтын - депе: Раскопки города бронзового века в Южном Туркменистана. Л. 1981. -174 с.
13. Оранский И. М. Изучение памятников древнеиранской письменности в СССР (1917-1970) /История Иранского государства и культуры. К 2500-летию Иранского государства. М.1971. С. 38-70
14. Разаков Ф. А. Строительные комплексы Саразма в IV-III тыс. до н.э. Санкт-Петербург, 2016. -248 с.
15. Cfsal. M. Fouilles de Mundiak. Paris, 1964. Vo1.1. -250 с.
16. Саолибӣ. Таърихи гуруру-с-сияр маъруф ба “Шоҳнома”-и Саолибӣ. Душанбе, 2014. - 441 с.
17. Фирдавсӣ Абулқосим. Шоҳнома. Ҷ.1. Душанбе: Адиб, 2007. -480 с.
18. Ҷалили Дӯстхоҳ. Авесто. Душанбе, 2001. -793 с.

19. Якубов Ю. Признаки города в Саразме /Саразм - начало земледельческой, ремесленной и радостройтельной цивилизации таджиков. Душанбе, 2020. С. 39-61.

ПАЙДО ШУДАНИ ШАҲР - ДАВЛАТҶО ДАР ОРИЁНИ ШАРҚӢ ДАР ҲАЗОРАИ III П.М.

Мақола ба масъалаи таҳқиқнашудаи таърихи халқи тоҷик, пайдо шудани шаҳр - давлатҳо дар ҳазораи III пеш аз мелод, яъне дар Ориёни Шарқӣ (Хванирас - Осиёи Миёна) бахшида шудааст.

Муаллиф дар мақола бо далелҳои боварибахш аз харобаи аввалин шаҳрҳои ҳафриётшуда дар кишварҳои авестой Гургон - Намозгоҳтеппа, Марғуш - Олтинтеппа ва махсусан Саразми Гава Суғд мисолҳои мушаххас оварда, ҳамзамон исбот менамояд, ки дар ҳазораи III асри биринҷӣ аввал дар Хванирас силсилаи шаҳр - давлатҳо пайдо шудаанд.

Аз Авесто бори нахуст далелҳо оварда мешавад, ки дар сохтори маъмури онҳо аз ради - *ratw* наманат - *namaparati* - хонахудо, виспат - *vispati* - деҳхудо, зантупат - *zantupati* - ноҳияхудо, даҳюпат - *dahyupati*-кишвархудо ва магупат - *magupati* - динхудо иборат буд.

Ҷомеа ба донишмандон, сипоҳиён, кишоварзон ва хунармандон тақсим буд. Дар Авесто табақҳои панҷум - бандакон - ғуломон ёд намешаванд. Давлатро кай - мубад идора менамуд.

Калидвожаҳо: *Ориёни Шарқӣ, Хванирас - Осиёи Марказӣ, Гургон, Намозгоҳ, Марғуш, Олтинтеппа, Саразм, Гава Суғд, Авесто, ради - ratw-роҳбар: наманат - namaparati - хонахудо, виспат - vispati - деҳхудо, зантупат - zantupati - ноҳия Худо, даҳюпат - dahyupati - кишвархудо, радҳои донишмандон, сипоҳиён, кишоварзон, хунармандон, занон.*

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ГОРОДА - ГОСУДАРСТВА В ВОСТОЧНОМ АРИЙАНЕ В III ТЫС. до н.э.

Статья посвящена неисследованной проблеме в истории таджикского народа - возникновения города-государства в III тыс. до н.э. в Восточном Арийане (Хванираса-Центральная Азия).

Автор статьи приводит факты из раскопанных древних городов авестийского Горгана - Намазгатеппе, Маргуша - Алтинтеппе и особенно из Саразма - Гава Согда и убедительно доказывает, что в III тыс. до н.э., в ранне бронзовом веке в Хвания появляются серии городов - государства.

Из Авесты приводятся данные о том, что системы управления города - государства состояло из рады-*ratw*-правителей: наманат-*namaparati* - правитель дома, виспат - *vispati*- правитель села, зантупат-*zantupati*- правитель района, дахюпат - *dahyupati*- правитель страны и магупат-*magupati* - правитель религии.

Общество состояло из учёных, военных, земледельцев, ремесленников и духовенства В Авесте рабы не упомянуты, следовательно их не было. Государством управлял кай-князь-маг.

Ключевые слова: *города - государства, Восточный Арийан, Хванирас, Центральная Азия, Горган, Намазгатеппе, Маргуш, Алтинтеппе, Саразм, Гава Согда, Авеста, рады, ratw, правитель, наманат, namaparati, дома, виспат - vispati, село, - zantupati, район, дахюпат, dahyupati, страны, магупат, magupati, религия, учёный, военные, земледельцы, ремесленники, кай, князь, маг.*

THE EMERGENCE OF CITY-STATES IN EASTERN ARYAN IN 3rd millennium BCE

The article is devoted to an unexplored issue in the history of the Tajik people -the emergence of city-states in 3rd millennium BCE in Eastern Aryan (in Khvaniras – Central Asia).

The author presents evidence from excavated ancient cities of Avestan Gorgan-Namazgateppe, Margush- Altynteppe, and especially from Sarazm -Gava Sogda, convincingly demonstrating that in 3rd millennium BCE, during the Early Bronze Age, a series of city-states appeared in Khvaniras.

From the Avesta it is reported that the system of governance of the city-state consisted of councils (ratw) of rulers: namanapati-ruler of the household, vispati -ruler of the village, zantupati-ruler of the district, dahyupati - ruler of the country, and magupati -ruler of religion.

Society consisted of scholars, warriors, farmers, craftsmen, and clergy. Slaves are not mentioned in the Avesta, which means they did not exist. The state was ruled by a kai - prince-mag.

Key words: *city-states, Eastern Aryan, Khvaniras, Central Asia, Gorgan, Namazgateppe, Margush, Altynteppe, Sarazm, Gava Sogda, Avesta, councils, ratw, ruler, namanapati, household, vispati, village, zantupati, district, dahyupati, country, magupati, religion, scholars, warriors, farmers, craftsmen, kai, prince, mag.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Юсуфшо Ёкубшо - доктори илмҳои таърих, узви пайвастаи (академики) Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, сарҳодими илмии шӯъбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ. Тел.: (+ 992) 93 – 877 – 56 - 22. E-mail: Yakubov_1937@mail.ru

Сведения об авторе: Юсуфшо Якубшо - доктор исторических наук, академик НАНТ, главный научный сотрудник отдела археологии Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ. Тел.: (+992) 93877-56-22. E-mail: Yakubov_1937@mail.ru

Information about the autor: Yusufsho Yakubsho - doctor of Historical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Chief Researcher of the Archaeology Department at the Institute of History, Archaeology, and Ethnography named after A Donish NAST. P-Phone: (+992) 93-877-56-22. E-mail Yakubov_1937@mail.ru

УДК: 94 (575.3) 0224/651:321.1:2:001.8

САСАНИДСКАЯ «АВЕСТА» И «ЗАНД» КАК МЕХАНИЗМЫ САКРАЛИЗАЦИИ ВЛАСТИ И РЕЛИГИОЗНОГО КОНТРОЛЯ

ХОДЖАЕВА Н. ДЖ.¹

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ

Священное собрание текстов, известное как «Авеста», традиционно рассматривается как основополагающий памятник зороастрийской религии, распространённой среди древнеиранских народов, включая предков таджиков. Однако в контексте сасанидской государственности данный свод священных текстов приобретает иное измерение – он выступает не только как религиозное откровение, но и как инструмент институционализации идеологии, обеспечивающий нормативное закрепление сакрального порядка.

Кодификация авестийских текстов и создание пехлевийского комментария («Занд») в эпоху Сасанидов свидетельствуют о целенаправленной работе по унификации вероучения и централизации интерпретации священного знания. Тем самым формировалась система религиозного контроля, в рамках которой право толкования переходило к санкционированной жреческой элите, а сама доктрина становилась частью государственной регулятивной практики. В этом аспекте «Авеста» функционирует не только как источник сведений о ранних представлениях иранских обществ о космосе, социальной структуре и правовых нормах, но и как механизм легитимации власти через сакрализацию политического пространства.

Содержание текста отражает представления о порядке мироустройства, соотношении духовной и светской власти, категориях долга, закона и общинной ответственности. В условиях сасанидской модели «союза престола и алтаря» религиозный дискурс становился средством канонизации общественных отношений и конструирования коллективной идентичности. Следовательно, анализ «Авесты» и «Занда» позволяет рассматривать их не только как древнейший письменный памятник, но и как элемент государственной стратегии идеологического контроля.

Наряду с «Авестой» существенное значение для реконструкции ранней истории иранских народов имеют и другие зороастрийские письменные памятники, прежде всего среднеперсидская (пехлевийская) литература. Эти тексты представляют собой местную традицию письменной фиксации религиозно-правовых и космологических представлений, в рамках которой сохранялись и переосмысливались элементы более раннего авестийского наследия. Их ценность определяется не только содержанием, но и тем, что они отражают процессы трансформации сакрального знания в условиях меняющейся политико-культурной среды.

Этимологический анализ самого термина «Авеста» остаётся дискуссионным. В зороастрийской традиции слово фиксируется в форме перс. «اوستا» (современное произношение – *avestā*), тадж. «авесто»/ «авасто», англ. Avesta. В научной литературе предложены несколько интерпретаций его происхождения. Согласно одной из версий, термин соотносится с индоевропейским корнем *vid-* («знание»), что

¹ Статья написана в рамках проекта «История таджикского народа» (III – начало XX века).

подчёркивает сакрально-доктринальный характер текста. Другая гипотеза связывает его с пехлевийским словом *apastāk* («установление», «закон»), переданным в пазендской традиции как *pst'k* (aβastāy), что позволяет трактовать название как «основание» или «канон». Поскольку в сохранившихся авестийских текстах данное слово отсутствует, реконструкция его древнеиранской формы (*upa-stā-ka* - «установленное», «уложение») либо, менее вероятно, *upa-stā vaka* - («восхваление») [15,35], носит гипотетический характер и основывается на сравнительно-историческом анализе.

В среднеперсидской традиции наряду с наименованием «Авеста» употреблялось и другое обозначение священного корпуса – термин *dēn* («вера», «религиозный закон», «учение»), зафиксированный, в частности, в пехлевийском памятнике «Бундахишн». Семантическое поле данного понятия значительно шире простого указания на религию как систему верований: в контексте зороастрийской доктрины *dēn* обозначает нормативно закреплённое откровение, восходящее к Заратуштре [1,192], и одновременно – совокупность установлений, регулирующих как духовную, так и социальную жизнь общины. Тем самым уже на уровне терминологии проявляется тенденция к восприятию авестийского текста не только как сакрального повествования, но и как источника религиозно-правового регулирования.

Дошедший до нас свод текстов «Авесты» представляет результат поэтапной кодификации. Первая редакция традиционно связывается с эпохой Аршакидов и в научной литературе обозначается как «аршакидская». Её оформление относят ко времени правления Вологеза I (51-78 гг. н.э.) либо Вологеза IV (147-191 гг. н.э.). Речь шла не столько о создании нового текста, сколько о фиксации и упорядочении молитвенного корпуса на авестийском языке, записанного специальным графическим письмом. В богослужебной практике зороастрийцев (парсов) именно эта редакция легла в основу литургического чтения, известного под персидским названием «Вендидад-садэ» («чистый Вендидад»), то есть текст без пехлевийского перевода и комментария. В канонизированном порядке в него включаются также «Висперад» и «Ясна», образуя структурированное литургическое единство.

С точки зрения исторической интерпретации, первая кодификация отражала стремление аршакидской власти опереться на зороастрийскую религиозную традицию как на фактор политической консолидации. Подобная оценка представлена, в частности, в трудах И. С. Брагинского [1, 190], рассматривавшего процесс систематизации текста как часть более широкой стратегии укрепления государственной легитимности через поддержку жреческой корпорации. В этом контексте кодификация «Авесты» выступает ранним этапом институционального сближения престола и алтаря, получившего завершённую форму уже в сасанидскую эпоху.

Окончательное оформление авестийского канона и его перевод на среднеперсидский язык (пехлеви) относятся к эпохе Сасанидов, когда религиозная традиция была включена в структуру государственной идеологии. К этому времени авестийский язык уже утратил статус живого и функционировал преимущественно как сакральный, что существенно осложняло понимание текста даже внутри жреческой среды. Необходимость перевода и составления развернутого комментария («Занда») была продиктована не только филологическими трудностями, но и задачей нормативного закрепления единой интерпретации священного корпуса.

Сасанидская кодификация имела ярко выраженный институциональный характер. Канонизация текста сопровождалась стремлением придать зороастризму

статус официальной религии империи и использовать его как инструмент идеологической консолидации. В условиях усиления конкурирующих учений, прежде всего манихейства, государственная власть была заинтересована в формировании централизованной и доктринально выверенной религиозной системы. Унификация канона и закрепление авторитетного толкования позволяли ограничить вариативность религиозной практики и подчинить её контролю жреческой и царской администрации.

О процессе сасанидской кодификации авестийского корпуса наиболее развернуто сообщает «Денкард» («Деяние веры») – крупнейший по объёму памятник пехлевийской литературы, созданный коллективом авторов и редакторов [11,30]. Уже в сасанидскую эпоху это сочинение функционировало как авторитетное изложение зороастрийской доктрины, претендующее на сохранение и систематизацию ортодоксальной традиции.

После падения Сасанидского государства в VII в. текст, как и значительная часть зороастрийского письменного наследия, подвергся утратам и дошёл до последующих поколений в фрагментарном виде. Его восстановление в IX веке [см. 4,131-132] свидетельствует не только о стремлении сохранить религиозную память, но и о попытке реконструировать целостную картину канонической традиции в новых исторических условиях.

Именно «Денкард» остаётся основным источником сведений об истории зороастризма и о двух этапах кодификации «Авесты». Структурно сочинение включает девять книг, из которых четвёртая содержит рассказ о судьбе авестийского текста и его редакциях, тогда как восьмая передаёт сведения о пехлевийских переводах и комментариях к двадцати одному наску канона. Тем самым, памятник выступает не просто богословским трактатом, но и своеобразной историографией зороастрийской традиции, отражающей стремление зафиксировать легитимную версию прошлого и закрепить авторитет канонического текста.

Таким образом, процесс сасанидской редакции «Авесты» следует рассматривать как важный этап институционализации «союза престола и алтаря», при котором религиозная доктрина превращалась в средство легитимации монархической власти. Священный текст становился не только объектом почитания, но и нормативной основой социального порядка, обеспечивавшей сакрализацию политической иерархии.

Сасанидская редакция «Авесты» представляет собой систематизированное собрание того же канона, однако элементы текста расположены в иной последовательности, ориентированной не на богослужбное использование, а на научное и методическое изучение. В этой редакции авестийский текст разделён на 21 наск, 348 глав и отдельные строфы, что позволяет осуществлять детальный анализ содержания и структуры. Каждый фрагмент сопровождается комментированным переводом на среднеперсидском языке, выполненным пехлевийским письмом [8, 134-135], который стал известен как «Занд» («Зенд»). Этим названием обозначается как сам перевод, так и сопроводительный толковый материал, происходящий от авестийского корня *zainti-* – «толкование», «комментарий» (пехлевийское *āpāstāk va zand* – «авестийский текст и комментарий»).

Таким образом, сасанидская редакция выступала не просто сборником священных текстов, а комплексным учебным и аналитическим инструментом, обеспечивавшим передачу сакральных знаний в понятной для жрецов форме и закреплявшим каноническую интерпретацию. В научной литературе эта редакция получила название «Занд-Авеста», при этом корректнее сохранять различие: «Аве-

ста» – сам текст, «Занд» – перевод с комментариями, отражающий синтез сакрального содержания и педагогической функции текста.

«Авеста», устная традиция которой формировалась в Восточном Иране¹, начиная со второй половины II тыс. до н. э. [26, 162-166; 27, 80; 7, 44-45; 16, 451-519], представляет собой многослойный корпус текстов, создававшихся на протяжении длительного исторического периода. В эпоху Сасанидов этот священный сборник подвергся значительной редакционной переработке: ряд частей утратился, некоторые тексты были переработаны или дополнены с целью унификации религиозного канона и закрепления официальной доктрины. Такая кодификация не только обеспечивала сохранение сакрального содержания, но и служила инструментом идеологического и религиозного контроля, укрепляя авторитет зороастрийской церкви и её связь с государственной властью.

Согласно четвертой книге «Денкарда» под названием «Зороастрийские религиозные писания аршакидского и сасанидского периодов» [10; 23, 3-130], Ардашер-и Папакан² (227-243 гг.) поручил мудрецу Тансару собрать воедино все писания, относящиеся к «Авесте» (Денкард IV.17). Помимо этого, он распорядился сохранить и другие тексты, посвящённые маздаяснийской вере, в том же порядке (Денкард IV.18). Позднее Шапур I (241-272 гг.), сын Ардашера, обеспечил сбор писаний, содержащих сведения о медицине, астрономии, географии, полезных ископаемых и других областях науки, из Индостана, Арума и соседних регионов. Все эти тексты, как и «Авеста», помещались в Гандж-и Шаспиган (Шахское казначейство) (Денкард IV.18). Таким образом, редакция «Авесты», осуществлённая в период Сасанидов, включала не только ритуальные и религиозные тексты, но и комментарии («Занд»), сведения о мировом устройстве, предсказания, исторические хроники и эпические предания. В результате «Авеста» превратилась в комплексный сборник, объединяющий духовное наследие и достижения науки Сасанидского периода [см. 2, 188-191].

Эти важные изменения в канонизации «Авесты» происходили в разные исторические периоды. Первоначальная редакция была осуществлена при Ардашере Папакане под руководством жреца Тансара и позднее при Шапуре II (309-379 гг.) под наставничеством жреца Адарбада (Атурпата) Махраспандана. Сравнительный анализ авестийского и пехлевийского алфавитов, проведённый К. Хофманном [14, 187-201], позволяет предположить, что новая редакция текста была создана именно в IV веке, во времена Шапура II. При правлении Хусрава Парвиза (590-628 гг.) текст подвергся дополнительной редакции, которая, по мнению Й. Маркварта [18, 103], фактически стала новой редакцией «Авесты».

Таким образом, сасанидская редакция «Авесты» включает пять основных частей: «Ясна», «Висперад», «Вендидад», «Яшты» и «Хорд Авеста» (или «Малая Авеста»). Этот священный сборник зороастрийской религии состоит из отдельных молитв и литургических фрагментов, необходимых для богослужения. Части «Ясна», «Висперад» и «Вендидад» использовались непосредственно при ритуальных обрядах и представлены рукописями двух видов. Первый вид – так называемые «саде» (буквально «чистые») – включает тексты без перевода и комментариев. Второй вид содержит тексты «Авесты» с пехлевийским переводом и комментариями, известными как «Занд», предназначенными для систематического изучения и

¹ Восточный Иран - территория бывших советских центральноазиатских республик и Афганистана

² Ардашер I.

глубокого понимания священных писаний. В соответствии с традицией, заучивание текста вместе с комментариями было обязанностью исключительно зороастрийских жрецов – хербедов [17, 22].

К «Зандам» относятся пехлевийская версия «Вендидада» (Vendidād) [22], а также ритуальные сочинения «Хербедестан» (Hērbedestān) [13] и «Нарангестан» (Nērangestān) [19; 20; 21] и другие тексты, выполненные в форме назиданий (андарз), включающих цитаты из «Авесты». Эти сочинения отражают научно-религиозную традицию зороастризма, при этом длинные фрагменты пехлевийских комментариев зачастую содержат больше информации, чем краткие авестийские тексты. «Хербедестан», написанный на авестийском языке, сопровождается «Зандом» - комментариями, представляющими собой кодифицированные религиозные исследования, проводимые хербедом или основанные на его методике. В этих сочинениях рассматриваются качество и условия религиозного обучения, обязанности учителя, а также вопросы взаимодействия зороастрийцев с представителями других вероисповеданий.

Если «Хербедестан» сосредоточен на вопросах религиозного образования, то «Нарангестан» посвящён практическим аспектам ритуальной деятельности. Это сочинение разъясняло моменты, которые могли оставаться непонятными даже для практикующих священнослужителей того времени. «Нарангестан» содержит обширные сведения, позволяющие по-новому оценить отдельные стороны религиозной и ритуальной жизни зороастрийской общины.

Существовали также сборники тематических извлечений из «Занда», предназначенные для обучения и просвещения единоверцев. Наиболее известным из таких сочинений является «Бундахишн» (Bundahišn) [28, 1-151; 3, 1-51], что переводится как «Сотворение основы» или «Мироиздание», также называемое «Зандагахих» («Знание Занда»). Этот текст был создан в III-IV веках и позднее подвергался дополнениям. «Бундахишн» представляет собой изложение утраченного авестийского Дамдад-наска, что подтверждается кратким пересказом соответствующего наска в «Денкарде» [12, 127-128]. В нём содержатся многочисленные мифы, отражающие как зороастрийские, так и предзороастрийские представления о сотворении мира, естественных явлениях и эсхатологии. Кроме того, источник включает сведения о легендарной истории кеянидских царей, географии, а также о животном и растительном мире.

К «Зандам» также относят богословские труды сасанидского периода, а также произведения, созданные или реконструированные в VIII-IX веках, в эпоху зороастрийского завоевания ислама». При этом почти все теологические сочинения датируются IX веком, хотя их содержание восходит к религиозно-мифологическим представлениям III-IV веков. Поэтому при определении хронологии отражённых в пехлевийских текстах верований обычно используют такие термины, как ранняя традиция (примерно до VI века) и поздняя традиция (ортодоксия), или ранний/поздний источник [5, 69-70]. К числу наиболее известных сочинений поздней традиции относятся:

«Бахман - яшт» [6, 189-235; 29] представляет собой эсхатологическое сочинение, включающее фрагменты утраченного «Судкар - наска» «Авесты», а также среднеперсидские толкования и комментарии к второму авестийскому «яшту» – гимну Воху Мане (среднеперс. Возхуман; в поздней традиции Бахман, что и дало условное название тексту) [5,71]. В «Бахман-яште» излагается, как Ормазд назна-

чил Зардушту пророком и открыл ему будущие судьбы Ирана и развитие зороастрийской религии.

«Дадистан - и Дениг» (Dādesān ī Denīg, «Рассуждения о вере») [9, 1-276] – сочинение в форме религиозного диспута, посвящённое вопросам правильности зороастризма, сокровенному смыслу обрядов и ритуалов. Текст содержит подробный разбор различных космологических, философских и этических положений.

«Денкард» (Dēnkard, «Деяние веры») [10; 23, 3-134] представляет собой свод догматических сочинений IX века, утверждающих превосходство зороастризма в Иране над другими религиями. Текст выступает как проповедь единства светской и духовной власти и является важным источником по истории создания «Авесты» и зороастрийской космологии. «Денкард» включает изложение и перевод авестийских текстов, в том числе утраченных.

«Задспрам» (Vizīdagihā-i Zād-Spram; Juvan-jaman, «Избранные писания Задспрама Джуван-Джамана») [24, 153-187; 25, 133-171] – сочинение IX века, названное по имени своего автора, молебен Задспрама. Произведение состоит из четырёх частей, одна из которых посвящена биографии Заратуштры. По мнению Г. Виденгрена [29, 100], в «Задспрам» включены прямые переводы текстов «Авесты».

Таким образом, авестийские тексты с комментариями на пехлевийском языке сыграли значительную роль в сохранении и передаче зороастрийской традиции в более поздние периоды, когда община утратила активное знание авестийского языка. Это объясняется тем, что понимание авестийских текстов осуществлялось через заучивание фиксированного перевода оригинала, а не через освоение грамматики языка. Вместе с тем, в сасанидский период традиция толкования священных авестийских текстов, вероятно, продолжала развиваться в рамках жреческого учения. Благодаря этому современные зороастрийцы и исследователи получили возможность обращаться к одному из древнейших памятников мировой литературы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брагинский 1956 И.С. Из истории таджикской народной поэзии: элементы народно-поэтического творчества в памятниках древней и средневековой письменности /И.С. Брагинский; отв. ред. Б. Н. Заходер. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 496 с.
2. Брагинский 1972 И. С. Из истории персидско-таджикской литературы /И.С. Брагинский. – М.: Наука, 1972. – 524 с.
3. Зороастрийские тексты. Суждения Духа Разума (Дадестан-и меног-и храд). Сотворение Основы (Бундахишн) и другие тексты. Издание подготовлено О.М. Чунаковой. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 352 с.
4. Колесников А. И. Введение/А.И. Колесников/Священные книги зороастризма. Транслитерация, транскрипция, комментированный перевод трех пехлевийских текстов. Подготовлено к изданию А.И. Колесниковым. – СПб.: Наука, 2019. – 187 с.
5. Рак И. В. Введение /И. В. Рак /Мифы Древнего и раннесредневекового Ирана. – СПб. -М.: «Журнал “Нева” – «Летний Сад», 1998. – 560 с.
6. Bahman - Yasht /The Bundahis, Bahman-Yasht [Pahlavi], and Shâyast [and: Appendix to the Bundahis: Selections of Zâdspram, brother of dastûr Pârs and Kirmân, A.D. 881. – Oxford, University Press, 1880. – 434 p. Part II. Bahman-Yasht. Transl. by E. W. West. – P. 189-235. (SBE, vol. 5).
7. Boyce 1992 M. Zoroastrianism: Its Antiquity and Constant Vigour (Columbia Lectures on Iranian Studies: № 7) /M. Boyce. – Costa Mesa, California, 1992. – 204 p.
8. Boyce 2002 M. P. Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices/M. Boyce. – London – New-York: Routledge, 2002. – 252 p.

9. Dâdistân-î Dînik and the epistles of Mânûskîhar. – Oxford, Univ. Press, 1882. –480 p. Part II: Dâdistân-î Dînik. Transl. by E.W. West. – P. 1–276. (SBE, vol. 18).
10. Denkard. Book 4. См. Электронный ресурс: www.avesta.org/denkard/dk4.html (Дата доступа: 10.02.2026).
11. Gignoux Ph. La composition du Dēnkard et le contenu du Livre V / Ph. Gignoux /Taffazoli Memorial Volume. Ed. By A. A. Sadeghi – Tehran: Sokhan Publ., 2001. – P. 29-37.
12. Haug M. Essays on the sacred languages, writings, and religions of the Parsis / M. Haug. – London: Kegan Paul, 1907. – 480 p.
13. Hērbedestān /The Hērbedestān and Nērangestān. Vol. I: Hērbedestān. Ed. and transl. by F.M. Kotwal, Ph.G. Kreyenbroek, with contributions by J. R. Russel. – Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, Diffusion. E. Peeters, 1992. – 108 p. (Studia Iranica, Cahier 10).
14. Hoffmann K. Zur avestischen Textkritik: der Akk.Pl. mask. Der a- Stämme / K. Hoffmann /W.B. Henning Memorial Volume. – London: Lund Humphries, 1970. – P. 187-201.
15. Kellens 1989 J. Avesta/J. Kellens/Encyclopedia Iranica. London-New-York: Routledge and KeganPaul, 1989. – Vol. III. – Fasc. 1. – P. 35-44.
16. Kellens 1998 J. Considerations sur l'histoire de l'Avesta /JA, 1998. № 286. P. 451-519.
17. Kreyenbroek Ph.G. Zoroastrianism under the Sasanians/Ph.G. Kreyenbroek /Kreyenbroek Ph.G. Teachers and Teaching in the Good Religion; Opera Minora on Zoroastrianism. Ed by K. Rezania. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2013. – P. 19-50.
18. Marquart J. Ērānšāhr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci /J. Marquart. – Berlin: Weidmann, 1901. – 358 s. (Abhandlungen der Kgl. Gessellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, N. F., III, 2).
19. Nērangestān 1995 /The Hērbedestān and Nērangestān. Vol. II: Nērangestān, Fragard 1. Ed. and transl. by F.M. Kotwal, Ph.G. Kreyenbroek, with contributions by J.R. Russel. – Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, Diffusion. E. Peeters, 1995. – 144 p. (Studia Iranica, Cahier 16).
20. Nērangestān 2003 /The Hērbedestān and Nērangestān. Vol. III: Nērangestān, Fragard 2. Ed. and transl. by F.M. Kotwal, Ph.G. Kreyenbroek. – Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, Diffusion. E. Peeters, 2003. – 320 p. (Studia Iranica, Cahier 30).
21. Nērangestān 2009 /The Hērbedestān and Nērangestān. Vol. IV: Nērangestān, Fragard 3. Ed. and transl. by F.M. Kotwal, Ph.G. Kreyenbroek. – Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, Diffusion. E. Peeters, 2009. – 125 p. (Studia Iranica, Cahier 38).
22. Pahlavi Vendidad. Translit and transl. into English by B.T. Anklesaria. – Bombay: Shahnamah, 1949. – 404 p.
23. Pahlavi texts. Pt. V: Marvels of Zoroastrianism. Dīnkard. Books V, VII; Selections of Zād-Sparam. Transl. by E.W.West. – Oxford: Clarendon Press, 1897. – 182 p. Dīnkard. – P. 3-130 (SBE, vol. XLVII).
24. Pahlavi Texts. Pt. I: Selections of Zād-Sparam. Chapters I-XI. Transl. by E.W.West. Oxf.: Oxford University Press, 1880. P. 153-187 (SBE, vol. V).
25. Pahlavi Texts. Pt. V Selections of Zād-Sparam. Chapters XII-XXIV. Transl. by E. W.West. Oxf.: Clarendon Press, 1897. P. 133-171 (SBE, vol. XLVII).
26. Skjærvø 1995 P.O. The Avesta as source for the early history of the Iranians /P. O. Skjærvø /The Indo-Aryans of Ancient South Asia. Language, Material Culture and Ethnicity. Ed. by G. Erdosy. – Berlin-New-York: Walter de Gruyter, 1995. – P. 166. (Indian Philology and South

Asian Studies. Vol. I) – P.155-176.

27. Skjærvø 2005 P. O. The Achaemenids and the Avesta /P.O. Skjærvø // Birth of the Persian Empire. Ed. by V. S. Curtis, S. Stewart. – London, New-York: I. B. Tauris in association with The London Middle East Institute a SOAS and the British Museum, 2005. – P.52-84.

28. The Bundahis, Bahman -Yasht [Pahlavi], and Shâyast [and: Appendix to the Bundahis: Selections of Zâdspram, brother of dastûr Pârs and Kirmân, A.D. 881. – Oxford, University Press, 1880. – 434 p. Part I. Chapters I-IX (Paraphrase of Bundahis, I-XVII)]. Transl. by E. W. West. – P. 1–151. (SBE, vol. 5).

29. The *Zand ī Wahman Yasn: a Zoroastrian apocalypse*. Ed. by C.G. Cereti. – Roma: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1995. VIII, 277 p. (Serie orientale Roma, vol. 75).

Widengren G. Die Religionen Irans/G. Widengren. – Stuttgart: Kohlhammer, 1965. – 393 p.

САСАНИДСКАЯ «АВЕСТА» И «ЗАНД» КАК МЕХАНИЗМЫ САКРАЛИЗАЦИИ ВЛАСТИ И РЕЛИГИОЗНОГО КОНТРОЛЯ

Статья посвящена истории формирования и сохранения текстов «Авесты» – священной книги зороастризма, а также роли комментариев на пехлевийском языке («Занд») в передаче религиозной и научной традиции. Рассматриваются этапы редактирования «Авесты» в аршакидский и сасанидский периоды, составление канонических частей: «Ясны», «Висперада», «Вендидада», «Яшт» и «Хорд Авесты», а также сопутствующие богословские и ритуальные сочинения: «Хербедестан», «Нарангестан», «Бундахишн», «Бахман-яшт», «Дадистан-и Дениг», «Денкард» и «Задспрам». Подчеркивается значимость этих источников для понимания религиозной, мифологической, историко-культурной и научной традиции древнего Ирана и для современного изучения зороастрийской литературы.

Ключевые слова: «Авеста», «Занд», пехлевийский язык, сасанидская редакция, аршакидская редакция, «Денкард», «Бундахишн», зороастризм, религиозная традиция, древнеперсидская литература, мифология, ритуалы, историко-культурное наследие.

«АВАСТО» - И СОСОНӢ ВА «ЗАНД» ЧУН МЕХАНИЗМИ ТАҚАДДУСБАХШӢ БА ҚУДРАТ ВА НАЗОРАТИ МАЗХАБӢ

Мақола ба таърихи ташаккул ва ҳифзи матнҳои «Авасто» – китоби муқаддаси зардуштия бахшида шудааст, инчунин ба нақши тавсифи паҳлавӣ («Занд») дар интиқоли анъанаи динӣ ва илмӣ тавачҷух менамояд. Марҳалаҳои таҳрири «Авасто» дар давраҳои ашконӣ ва сосонӣ, тартиб ва ташаккули қисматҳои канонӣ – «Ясно», «Виспарад», «Вандидод», «Яштҳо» ва «Хурд Авасто», инчунин осори марбут ба илоҳиёт ва маросимҳо – «Ҳирбадистон», «Нарангистон», «Бундахишн», «Баҳман - яшт», «Додистони Деник», «Денкард» ва «Задспрам» мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Дар мақола аҳамияти ин манобеъ барои дарки анъанаи динӣ, асотирӣ, таърихию фарҳангӣ ва илмии Эрони бостон ва ҳамчунин барои омӯзиши муносири адабиёти зардуштӣ таъкид мегардад.

Калидвожаҳо: «Авасто», «Занд», забони паҳлавӣ, таҳрири сосонӣ, таҳрири ашконӣ, «Денкард», «Бундахишн», зардуштия, анъанаи динӣ, адабиёти бостонии эронӣ, асотир, маросимҳо, мероси таърихию фарҳангӣ.

**THE SASANIAN AVESTA AND ZEND AS MECHANISMS OF
THE SACRALIZATION OF POWER AND RELIGIOUS CONTROL**

The article is devoted to the history of the formation and preservation of the Avesta, the sacred book of Zoroastrianism and the role of Pahlavi commentaries (Zend) in transmitting religious and scholarly traditions. It examines the stages of Avesta compilation during the Arsacid and Sasanian periods, the establishment of its canonical parts: Yasna, Visperad, Vendidad, Yashts, and Khord Avesta as well as associated theological and ritual works, including Herbedestān, Nerangestān, Bundahišn, Bahman Yasht, Dādistān ī Denig, Dēnkard, and Zadspram. The study emphasizes the significance of these sources for understanding the religious, mythological, historical, and scientific traditions of ancient Iran, as well as for modern research in Zoroastrian literature.

Key words: *Avesta, Zend, Pahlavi language, Sasanian recension, Arsacid recension, Dēnkard, Bundahišn, Zoroastrianism, religious tradition, Old Persian literature, mythology, rituals, historical and cultural heritage.*

Сведения об авторе: **Ходжаева Наргис Джомиевна** – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела древней, средневековой и новой истории Института истории, археологии и этнографии Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. Тел.: (+992) 918 64 91 85; E-mail: rangha@mail.ru

Маълумот дар бораи муаллиф: **Хочаева Наргис Ҷомиевна** - доктори илмҳои таърих, ходими пешбари илмии шуъбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва навини Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Тел.: (+992) 918 64 91 85; E-mail: rangha@mail.ru

Information about the author: **Khojaeva Nargis Jomievna** - Doctor of History, Leading Researcher of the Department of Ancient, Mediaeval and New History of the A. Donish Institute of History, Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, 33 Rudaki Ave. Tel.: (+992) 918 64 91 85; E-mail: rangha@mail.ru

УДК

**ҲОКИМИ СИСТОН, АБУҶАЪФАР АҲМАДИ САФФОРӢ –
МАМДУҲИ РӮДАКӢ ДАР ҚАСИДАӢ «МОДАРИ МАӢ»**

КАМОЛ Ҳ¹,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Халифаи Аббосӣ Муқтадир бо истифода аз таҳкими ҳукумати Сомониён дар Хуросони Бузург тасмим гирифт барои ҳамешагӣ аз хонадони Саффорӣ қатъи робита кунад. Ба ин манзур ба Аҳмад ибни Исмоил нома навишт ва маншури ҳукумати Систонро ба ӯ дода, фармон содир кард, то сипоҳе ба Систон фириштад. Аҳмад ибни Исмоил лашқареро бо сипаҳсолорӣи Ҳусайни Марврӯдӣ ба Систон ирсол кард [9, 418].

«Муҳаммад ибни Алӣ ибн ал-Лайс, - менависад муаллифи «Таърихи Систон», - сипоҳи бисёр чамъ кард савору пиёда ва хашари рустой» [10,29] ва рӯзи 17 ҷумодиулахири соли 298 ҳ.к. / 20 феввали соли 911 байни ин ду лашқар дар ноҳияи Буст ва Рухҷ набард рух дод ва он то 3 рачаби ҳамон сол /7 март идома ёфт. Дар ин набард Муҳаммад ибни Лайс шикаст хӯрд [8, 6777; 10, 291].

Муқаррибонаш ба ӯ пешниҳод карданд, ки бародарашро озод кунад, то дасташ қавӣ гардад. Бояд гуфт, ки Муҳаммад ибни Лайс бародараш Муаддилро барои ин ки даъвии ҳукумат накунад, ба ҳабс гирифта буд. Ӯ Муаддилро озод кард ва худ ба Буст рафт, ки қаблан дар он ҷо исёне рух дода буд. Муҳаммад ибни Лайс бо камолӣ беҳирадӣ дар чунин вазъӣ ҳассос ба мардуми Буст тундхӯӣ ва ситамро раво дид ва тавре шуд, ки мардуми Буст аз омадани сипоҳи Сомониён бо сарварӣи Аҳмад ибни Исмоил аз ҷониби Ҳирот хушнуд шуданд.

Дар набарде, ки миёни сипоҳи Аҳмад ибни Исмоил ва Муҳаммад ибни Лайс рух дод, сипоҳи Саффорӣ шикаст хӯрд ва Муҳаммад асир афтод. Ҳусайни Марврӯдӣ ба суроғи Муаддил рафт ва ӯ чун аз гирифтории бародараш огоҳ буд, бидуни муқовимат таслим шуд.

Аҳмади Сомонӣ Муҳаммад ибни Лайс ва Муаддилро ба Бухоро бурда, «ӯ (Муҳаммад ибни Лайс)-ро хоса ҳар моҳ се ҳазор дирам фармуд, то ин буд номаи амралмуъминин Муқтадир омад сӯи Аҳмад ибни Исмоил, ки Муҳаммад ибни Алиро бифирист. Пас Муҳаммад ибни Алиро ба Бағдод фиришод» [10, 294].

Халифаҳои Бағдод ҳамеша аз Саффорӣён дар ҳарос буданд. Замоне ки Амри Лайс ба дасти Исмоили Сомонӣ асир афтод, номае аз халифаи Аббосӣ, Муътазид ба ӯ расид ва дар ин нома таъкид бар он дошт, ки Амри Лайсро ба Бағдод фириштад, то хотираш аз Саффорӣён осуда бошад [7, 5793].

Аҳмади Сомонӣ ҳукумати Систонро ба Абусолах Мансур ибни Исҳоқ, писар амаки худ дод ва ӯ 12 рабеулаввали соли 299 ҳ.к./7 декабри соли 912 вориди Систон шуд [10, 291-292].

Ҳамин тавр, давраи дувуми ҳукумати Саффорӣён, ки аз моҳи майи соли 900 то марти соли 911 давом кард, бо фатҳи Систон аз ҷониби Аҳмади Сомонӣ ба

¹.Мақола дар асоси лояҳаи «Таърихи халқи тоҷик (асри III - аввали асри XX)» навишта шудааст.

охир расида, давраи наве дар таърихи Систон ва Саффориён оғоз шуд.

Дар ин давра, то замоне ки бори сеум амире аз хонадони Саффориён дар Систон зухур мекунад, ҳукумати Систон ду марҳалаи кӯтоҳмуддатро пушти сар ниҳод.

Марҳалаи аввал ин ҳоким таъйин шудани намояндагони хонадони Сомонӣ дар вилояти Систон ва марҳалаи дувум аз тарафи Сомониён ба хонадони Симҷурӣ додани идораи ҳукумати ин вилоят. Тайи 10 соле, ки Симҷурӣ Давотӣ ва фиристодагони халифа дар Систон ҳоким буданд, ин вилоят осоиш ва оромишро наид.

Соли 311 ҳ.к./923 шахсе бо номи Абдуллоҳ ибни Аҳмад аз Хуросон ҳокими Систон таъйин шуд ва 13 муҳаррами ҳамин сол /5 майи 923 дар Систон шӯриш сар зад ва шӯришиён чавонеро аз бастагони Саффориён бо номи Абуҷаъфар Аҳмад ҳокими Систон интиҳоб карданд [10,310].

Абуҷаъфар Аҳмад бо суръат шаҳрҳои атроф чун Рухҷ ва Бустро ба даст овард. Мардум ва айёрони Систон бо шиори «Мо меҳтаре ёфтем аз ёдгори подшо(ҳ)и хеш ва аз хидмати бегонагон ва бандагон растем» [10, 311] пиромуни Абуҷаъфар Аҳмад басич шуданд ва то соли 314 ҳ.к./926 ҳукумати ӯ дар вилояти Систон таҳким пазируфт.

Ҳамин тавр, сеюмин давраи ҳукумати Саффориён дар Систон бо Абуҷаъфар Аҳмад, писари Муҳаммад писари Халаф писари Лайс писари Алӣ писари Лайс оғоз мешавад. Модари Абуҷаъфар Аҳмад, Бону - хохари Тохир ва Яъқуб - набераи Амри Лайс аст, ки ба ҳамсарии Муҳаммад писари Халаф даромада буд.

Ба ин тартиб равшан мешавад, ки насаби Абуҷаъфар Аҳмад аз сӯи модар, ки набераи Амри Лайс буд, ба Саффориён мерасад ва падаронаш амир ва ё фармонраво дар Систон набуданд. Аз ин хулоса мешавад, ки ҳукумат дар Систон ба хонаводаи дигар бо номи Лайс писари Фурқад интиқол меёбад.

Соли 317 ҳ.к./929 сипоҳи Абуҷаъфар Аҳмад ба Кирмон тохта, ғаноими зиёде ба даст овард ва то соли 320 ҳ.к./933 ӯ борҳо ҷангид ва дар ҳамаи онҳо пирӯзӣ ба даст овард. Дар ин миён як бор бо амири Дайлам Мокони Кокӣ даргир шуд. Сабаб он буд, ки амири Дайлам нисбат ба фиристодаи Абуҷаъфар Аҳмад дар ҳоли мастӣ беҳурматӣ кард ва ришашро тарошид, ки он замон таҳқиरे ба хоҷаи ӯ маҳсуб мешуд.

Абуҷаъфар Аҳмад баъд аз иттилои ин хабар «ҳазор марди савор... панҷсад ҷамоза ва панҷсад марди пиёда» ба ҷониби Дайлам фиристод ва онон шабехун зада, Мокони Кокиро асир гирифта, ба Систон оварданд. Абуҷаъфар Аҳмад дастур дод, то дар талофӣ ба коре, ки нисбат ба фиристодаи ӯ карда буд, риши Мокони Кокиро тарошиданд ва баъди чанде бо гирифтани моли фаровон ӯро озод кард [10, 315].

Насри Сомонӣ, ки бо Моконӣ Кокӣ душманӣ меварзид, аз ин кори Абуҷаъфар Аҳмад хушнуд шуд. Дар зимн дар «Таърихи Систон» омадааст: «Ин хабар ба маҷлиси амири Хуросон бигуфтанд, ӯро аҷаб омад аз ҳиммат ва мурувату шучоати ӯ ва Моконро душман доштӣ амири Хуросон. Он гоҳ даҳ пора ёкути сурх ва даҳ тахт ҷомаи бешбаҳо ва даҳ ғулом ва даҳ канизаки турк ва аспону камарҳо наздики вай фиристод ба Систон ва Рӯдакӣ ин шеър андар маънӣ бигуфта буд, бифиристод:

Модари майро бикард бояд қурбон,
Бачҷаи ӯро гирифтӣ кард ба зиндон...
Шодии Буҷаъфар Аҳмад ибни Муҳаммад,

Он маҳи озодагону мафҳари Эрон.
 Он малики адлу офтоби замона,
 Зинда бад - ӯ доду рӯшноии кайҳон.
 Он-к набуд аз нажоди одам, чун ӯ,
 Низ набошад, агар нагӯй бухтон.
 Хуччати якто Худову сояи ӯяст.
 Тоати ӯ карда вочиб ояти Фурқон.
 Халқ ҳама аз хоку обу оташу боданд,¹
 В-ин малик аз офтоби гавҳари Сосон...
 Гар ту фасехӣ, ҳама манокӯби ӯ гӯй,
 В-ар ту дабирӣ, ҳама мадоеҳи ӯ хон.
 В-ар ту ҳакимиву роҳи ҳикмат чӯйӣ,
 Сирати ӯ гиру хуб мазҳаби ӯ дон...» [10, 316-320].

Дар идома омадааст, ки «мо ин шеър бад-он ёд кардем, то ҳар ки ин шеър бихонад, амир Бучаъфарро дида бошад, ки ҳама чунин буд, ки вай (Рӯдакӣ) гуфтааст ва ин шеър андар маҷлиси амири Хуросон ва содот Рӯдакӣ бихондаст, ҳеч кас як байт ва як маънӣ аз ин ки дар ӯ гуфта буд, мункар нашуд... Чун шеър ин чо оварданд, даҳ хазор динор фиристод Рӯдакиро ва шаробдори амири Хуросонро, ки он ёдгор оварда буд, хилъат дод ва ато бозгардонид» [10, 324].

Абучаъфар Аҳмад зиёда аз 40 сол бо хирадмандӣ ва сиёсат ҳукумат кард. Дар сифоти ӯ гуфтаанд, ки марде пурҷозоба буд, дар айни соҳиби илму ҳунар будан, далерию бахшандагӣ дошт.

Аз муҳимтарин вижагиҳои давраи ҳукумати ӯ дар Систон ин бо дароят ва покниҳодӣ офаридани фазои сулҳу ҳамзистии мусолимадомез ва фуру нишондани душманиҳо бо амирони Сомонӣ буд. Рафту омад ва доду ситад миёни Систон ва каламрави Сомониён ба муддати тӯлонӣ барқарор шуд.

Соли 341 ҳ.к./952-53 шӯрише дар яке аз ноҳияҳои Систон, Увақ барҳост ва фармондеҳи Абучаъфар Аҳмад, ки барои фуру нишонидани шӯриш фиристода шуда буд, ба шӯришиён пайваст. Шӯришиён Абулаббос, писари Тохир ибни Муҳаммад ибни Амр ибни Лайсро ба амири бардоштанд ба баҳонае, ки «Бучаъфар, ки падар бар падар подшоҳ ва подшоҳзода аст, подшоҳзода аз ҷиҳати модар аст» [10, 325].

Абучаъфар Аҳмад худ ба саркӯбии ин шӯришиён рафта, вилоятро ором кард ва тасавури амн шудани вазъияти Систон ӯро ба ғафлат афтонд. Зеро фитна ҳанӯз фуру нанишаста буд. Бино ба ривояти «Таърихи Систон» 2 рабеъулаввали соли 352 ҳ.к./31 март соли 963 «гурӯҳе аз чокарони хосаи вай ӯро дар маҷлиси шароб бикӯштанд ва байтулмол ғорат карданд» [10, 326] ва «Бухафс Муҳаммад ибни Амрро ба аморат бинишонданд ба қалъаи Арк» [10, 327].

Ҳамин тавр, тӯлонитарин ва дурахшонтарин давраи ҳукумати Саффорӣ ба намояндагӣ аз Абучаъфари Аҳмад, гарчи аз назари густурдагии сарзамин ба аҳди Яъқуб ва Амри Саффорӣ намерасид ва танҳо ба вилояти Систон иктифо мекард, поён пазируфт. Аммо дере нагузашта писари Абучаъфари Аҳмад, Халаф ибни Аҳмад, ки дар Буст пинҳон шуда буд, бо дастае аз сипоҳиёни содиқ ба падараш ба

¹ Халқ зи хоку зи обу оташу обанд. Абуабдуллоҳ Ҷаъфар ибни Муҳаммади Рӯдакӣ. Девони Ашъор. Матни илмӣ ва интиқодӣ. Ба кӯшиши Р. Ҳодизода ва А. Хуросонӣ. Душанбе: Пайванд, 2008. С.104.

Заранг хучум овард ва 5 ҷумодиулаввали соли 352 х.к./1 июни соли 963 хутба ба номи ӯ хонда шуд [10,327].

Аммо даъвогарони ҳукумат дар шахси Абулхусайни Тоҳир нагзоштанд, ки Халаф ибни Аҳмад дар ҷазои субот ҳукумат кунад. Миёни ин ду нафар барои ҳукумати Систон кашмакашиҳо ба дарозо кашид. Амир Халаф барои бақои ҳукуматаш аз амирони Сомонӣ Мансур ибни Нуҳ ва баъдан аз писараш Нуҳ ибни Мансур имдод ҷуст.

Амрори Сомонӣ нақши муҳимме дар мочароҳо байни Халаф ва Абулхусайни Тоҳир доштанд ва гоҳе нақши миёнҷӣ, гоҳе ҳомии яке аз онҳо мешуданд. Соли 369 х.к./979-980 бо даҳлати Сомониён Абулхусайни Тоҳир аз даъвии ҳукумати Систон даст кашид ва ҳокимияти амир Халаф дар Систон андаке субот ёфт.

Баъд аз чанде Халаф нисбат ба амир Мансури Сомонӣ хилоф пеш гирифт ва аз ирсоли молу ҳадоё, ки фиристодани онҳо ба дарбори Сомониён ҳатмӣ буд, имтиноъ варзид. Мансур барои сарқубии ӯ сипоҳе ба Систон фиристод ва то соли 373 х.к./983-984 кашмакашиҳо байни онҳо идома дошт. Оқибат пирӯзӣ насиби Халаф шуда, муҳолифини ӯ ҳама мағлуб гардиданд [4, 992].

Ин замон буд, ки дар умури давлати Сомониён ҳалал ворид шуд ва амир Халаф аз ин ғурсат истифода карда, дар андешаи эҳёи қудрати гузаштаи Сафориён афтод. Ӯ ба кишваркушоӣ оғоз кард ва манобеи таърихӣ Порс, Кирмон, Буст, Зобулистон, Ҷирот, Пушанг ва Қоинро аз сарзаминҳои зери фармони ӯ зикр кардаанд [10, 344].

Пас аз он ки яке аз ғосибии давлати Сомониён Маҳмуди Ғазнавӣ, ки резахӯри дастурхони ин давлат буд, бо камали носипосӣ бар бисёре аз шаҳрҳо ва вилояти Хуросон тасаллут ёфт, авзоъ дар минтақа бухронӣ шуд. Пас аз марги Сабуктегин (387 х.к./997) амир Халаф писараш Тоҳирро ба Қаҳистону Пушанг фиристод, то ин минтақаро тасарруф кунад.

Пушанг шомили музофоти Ҷирот буд ва аз сарзамини зери фармони Бугроҷуқ (бародари падари Маҳмуди Ғазнавӣ [2, 176]) маҳсуб меёфт. «Бугроҷуқ аз султон дастуре хост, то вилояти хешро аз дасти мутағаллиб¹ (Тоҳир) берун кунад ва ҷавоби муориз² ва мунозъ³ боз диҳад, иҷозат ёфт ва ба Бушанҷ омад» [2, 206].

Дар ин ҷанг бино ба қавли муаллифи «Таърихи Яминӣ» дар оғози набард Тоҳир шикаст хӯрд ва пас аз он ибтикорро ба даст гирифта, чун Бугроҷуқ дар ҳоли мастӣ ҷониби эҳтиётро риоя накард, Тоҳир ӯро аз асп ба замин афканда, сарашро бурида, ба Қаҳистон овард [2, 206].

Маҳмуди Ғазнавӣ аз ин ҳодиса саҳт хашмгин шуда, ба қасди интиқоми Бугроҷуқ ба Систон ҳамла бурд. Халаф дар қалъаи Испаҳбуд, ки ба қавли муаллифи «Таърихи Яминӣ» «ин қалъа ҳалифи⁴ самок ва алифи афлок аст, абр дар домани ҳазизаш⁵ хайма занад ва ситора пиромуни авҷаш тавоф кунад, ҳилол чун моҳича бар шарафи бурҷаш ва Зухал чун кавкабе бар остонаи қасраш» [2, 207], паноҳ гирифта, бо чарбзабонӣ «қасон андар миён кард» [3, 381] ва бо пардохти «сад ҳазор зарри сурх ва он чи лоиқи замимаи он бошад» [2, 207], хутба ба номи Маҳмуд хонда [3, 382], ӯро ором соҳт. Маҳмуд низ бо гирифтани ин ҳама ҳадоё аз

¹ *Мутағаллиб* - галабақунанда.

² *Муориз* - муҳолиф.

³ *Мунозъ* - низоъқунанда.

⁴ *Ҳалиф* - ҳампаймон.

⁵ *Ҳазиз* - пастӣ, нишеб.

набард бо амир Халаф даст бардошт ва 4 рачаби соли 390 х.к. /10 июни соли 1000 бозгашт [2, 347]. Сабаби асосии даст бардоштани Маҳмуд аз набард бо амир Халаф ин лашкаркашии ӯ ба Ҳинд буд [2, 207; 3, 382].

Бо таваҷҷуҳ ба корҳои носавобе, ки амир Халаф дар ин миён ба систониён раво дид, мардум ва айёрон аз ӯ рӯйгардон шуда, даст ба шӯриш заданд. Шӯришиён, ки Зарангро дар ихтиёр доштанд, хутба ва сикка ба номи Маҳмуди Ғазнавӣ зада, ӯро барои барандохтани Халаф даъват карданд. Маҳмуд аз фурсати муносиб истифода кард ва сипоҳи ҳазорнафараро ба Систон фиристод. Дар нахустин набард Халаф пирӯз шуд. Маҳмуд бо шунидани ин хабар дар муҳаррами соли 393 х.к./ноябр-декабри 1002 худ бо сипоҳе ба Систон омад [3,386] ва мардуми Систон ба ҷонибдории ӯ бархостанд. Халаф ночор сулҳ хоста, асири Маҳмуди Ғазнавӣ гашт ва бо ин ҷароғи ҳукумати Саффорӣ дар Систон хомӯш шуд.

Маҳмуди Ғазнавӣ бар хилофи одати худ Халафро накушт ва ба ӯ иҷозат дод, то дар ҳар вилояте аз қаламрави ӯ сукунат ихтиёр кунад. Дар зимн Гардезӣ менигорад: «Амир Маҳмуд ӯро лутф карду неку гуфт ва аз вай пурсид, ки «куҷо хоҳӣ, то фиристамат?» Халаф гуфт: «Ба Гузгонон» [3, 386]. Ба назари Утбӣ амир Халаф «ноҳияти Ҷузҷон ихтиёр кард ба сабаби мувофиқати обу ҳавои он буқъа ва султон ӯро ба ҳурмати тамом он ҷойгоҳ фиристод» [2, 213]. Дар муддати чаҳор соли дар Ҷузҷон будан, амир Халаф бо душмани Маҳмуди Ғазнавӣ, Иллекхон мукотиба барқарор намуд. Маҳмуд аз ин боҳабар шуда, Халафро ба қалъаи Гардез фиристод ва дар ҳамон ҷо моҳи рачаби соли 399 х.к. /марти 1009 вафот ёфт [2, 213].

Дар ҳисоли ҳамида ва авсофи амир Халаф муаллифи «Таърихи Яминӣ» менависад, ки ӯ «аз ақобири мулуки чаҳон буд маъруф ба ғазорати¹ карам ва саховати табъ...ва инъоми ӯ дар бораи аҳли илм ва арбоби хунар шоеъ ва муставиз.² Афозили замон ва шуарои чаҳон ба мадҳу итрои³ ӯ забон кушода ва зикри фазоил ва маосири⁴ ӯ дар дар афвоҳи⁵ хоссу ом афтода. Уламои аср ва фузалои даҳрро чамъ кард, то дар тафсири Қуръони мачид ва каломи номаҳлук таснифе муставфӣ карданд муштамил бар ақовили муфассирон ва таъвили мутақаддимон» [2, 213-214].

Амир Халаф аз охири намояндагони маъруфи дудмони Саффорӣ аст, ки агарчи баъд аз ӯ тане чанд дар Систон ба иддаои мансуб будан ба ин хонадон ҳукумат карданд, лекин аз миёни онҳо касе барнаҳост, ки мисли Халаф соҳиби номи муътабар ва шоистаи зикр дар таърихи Саффорӣни давраҳои охир бошад.

Бо вучуди ғуруби офтоби ҳукумати Саффорӣ дар Систон ва истилои Маҳмуди Ғазнавӣ бар ин вилоят, баъдан низ дар Систон аз бастагони ин хонадон ба ҳукумат мерасиданд [6, 245]. Аммо бо гузашти замон интисоби ҳокимони Систон ба хонадони Саффорӣ камранг мегашт. Давлатшоҳи Самарқандӣ, ки дар нимаи дувуми садаи XV зиндагӣ кардааст, менависад, ки «мулуки Систон хонадони бузурги қадим буданд ва дар ин рӯзгор ҷоҳу мансаби эшон бар қоида намонда. Ва эшон аз насли Яъқуб ибни Лайси Саффоранд, ки аввал касе, ки аз Аҷам бар халифаи бани Аббос хуруҷ кард, ӯ буд» [5, 117].

¹ *Ғазорат - бисёрӣ, фаровонӣ.*

² *Мустафиз - касе, ки талаби ғайз бикунанд.*

³ *Итро - муболиға кардан дар мадҳи касе, неку сутудан.*

⁴ *Маосир - корҳои неку писандида.*

⁵ *Афвоҳ - ҷамъи даҳон.*

Хулоса, миёни ҳокимони давраи аввали Саффорӣён – Яъқуб ва Амр бо намояндагони давраҳои баъдии ин хонадон тафовут хеле зиёд аст. Яъқуб ва Амр дар қаламраве ҳукумат мекарданд, ки густурдаи сарзаминҳои зери фармони онҳо аз Кобул дар шарқ, то марзҳои Ироқ дар ғарб дар имтидод буд. Аммо намояндагони баъдии ин хонадон ҳар кадом дар сояи подшоҳи бузурге дар маҳдудаи вилояти Систон ва гоҳе фаротар аз он ҳукумат доштанд. Бо ин ҳама ин ҳукуматҳои маҳаллӣ чандин сада номи Саффорӣёнро дӯшодӯши замон бо худ ҳамл карданд.

АДАБИЁТ

1. Абуабдуллоҳ Чаъфар ибни Муҳаммади Рӯдакӣ. Девони Ашъор. Матни илмӣ ва интиқодӣ. Ба кӯшиши Р. Ҳодизода ва А. Хуросонӣ. Душанбе: Пайванд, 2008. -612 с.
2. Абунаسر Муҳаммад ибни Абдулҷаббори Утбӣ. Таърихи Яминӣ. Тарҷумаи Абушараф Носеҳи Ҷурфодқонӣ. Муҳаққиқ ва мусахҳаҳ Ҷ.Шиор. Чопи сеум. Техрон: Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1374 х.х. -626 с.
3. Абусаид Абулхай ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. Муҳаққиқ ва мусахҳаҳ А. Ҳабибӣ. Техрон: Дунёи китоб, 1363 х. х. - 665 с.
4. Алиакбари Деххудо. Лугатнома. Ҷ.7. Зери назари М. Муин ва С. Шаҳидӣ. Чопи дувум аз давраи чадид. Техрон, 1377 х. х. С. 9609-11199.
5. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкирату-ш-шуаро. Таҳияи М. Нуруллоева. Хучанд: Ношир, 2015. -544 с.
6. Камол Ҳ. Тоҳирӣён ва Саффорӣён. Душанбе: Дониш, 2026. -272 с.
7. Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 8 бо таҳрир, тасҳеҳи Н. Амиршоҳӣ. Душанбе: Муассисаи давлатии «Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи миллии тоҷик», 2014. -824 с.
8. Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Тарҷумаи А.Поянда. Ҷ.15. Чопи панҷум. Техрон: Асотир, 1375 х.х. С.6379-6785.
9. Таърихи ҷомеи Эрон. Ҷ. VI. Зери назари К. Бачнурдӣ. Техрон: Маркази доиратулмаорифи бузурги исломӣ, 1393 х.х. -834 с.
10. Таърихи Систон. Муҳаққиқ ва мусахҳаҳ М. Баҳор. Чопи дувум. Техрон: Падидаи Ховар, 1366 х.ш. - 417 с.

ҲОКИМИ СИСТОН, АБУЧАЪФАР АҲМАДИ САФФОРӢ – МАМДУҲИ РӢДАКӢ ДАР ҚАСИДАИ «МОДАРИ МАӢ»

Дар ин мақола муаллиф давраи сеуми ҳукумати намояндагони хонадони Саффориро дар Систон дар асоси манобеи таърихӣ ба риштаи тасвир мекашад. Давраи дувуми ҳукумати Саффорӣён, ки аз моҳи майи соли 900 то марти соли 911 давом кард, бо фатҳи Систон аз ҷониби Аҳмад ибни Исмоили Сомонӣ ба охир расида, давраи наво дар таърихи Систон ва Саффорӣён оғоз шуд.

Дар ин давра то замоне ки бори сеум амире аз хонадони Саффорӣён дар Систон зуҳур мекунад, ҳукумати Систон ду марҳалаи кӯтоҳмуддатро пушти сар ниҳод. Марҳалаи аввал ин ҳоким таъйин шудани намояндагони хонадони Сомонӣ дар вилояти Систон ва марҳалаи дувум аз тарафи Сомонӣён ба хонадони Симчурӣ додани идораи ҳукумати ин вилоят.

13 муҳаррами соли 311 х.к. /5 майи 923 дар Систон шӯриш сар зад ва шӯришиён ҷавонеро аз табори Саффорӣён бо номи Абуҷаъфар Аҳмад ҳокими Систон интиҳоб карданд. Ҳамин тавр, сеюмин давраи ҳукумати Саффорӣён дар Систон бо Абуҷаъфар

Аҳмад, писари Муҳаммад писари Халаф писари Лайс писари Алӣ писари Лайс оғоз мешавад.

Модари Абуҷаъфар Аҳмад, Бону хоҳари Тоҳир ва Яъқуб - набераи Амри Лайс буд, ки ба ҳамсарии Муҳаммад писари Халаф даромад. Ба ин тартиб равшан мешавад, ки насаби Абуҷаъфар Аҳмад аз сӯи модар, ки набераи Амри Лайс буд, ба Саффорӣён мерасад. Абуҷаъфар Аҳмад зиёда аз 40 сол бо хирадмандӣ ва сиёсат ҳукумат кард. Дар сифоти ӯ гуфтаанд, ки марде пурҷозиба буд, дар айна соҳиби илму ҳунар будан, далерию бахшандагӣ дошт.

Аз муҳимтарин вижагиҳои давраи ҳукумати ӯ дар Систон ин бо дароят ва покниҳодӣ офаридани фазои сулҳу ҳамзистии мусолимадомез ва аз байн бурдани душманиҳо бо амирони Сомонӣ буд. Рафту омад ва доду ситад миёни Систон ва қаламрави Сомонӣён ба муддати тӯлонӣ барқарор шуд.

Абуҷаъфар Аҳмад бо амири Дайлам Мокони Кокӣ, ки бо Наср ибни Аҳмади Сомонӣ душманӣ меварзид, дар яке аз набардҳо ӯро асир гирифт ва ба Систон овард. Насри Сомонӣ аз ин кори Абуҷаъфар Аҳмад хушнуд шуда, ба ӯ ҳадоҳои зиёде фиристода, аз Рӯдакӣ хоҳиш намуд қасидае дар васфи Абуҷаъфари Аҳмад нависад. Рӯдакӣ қасидаи «Модари май»-ро навишт, ки мамдуҳи ӯ Абуҷаъфари Аҳмад буд:

Шодии Буҷаъфар Аҳмад ибни Муҳаммад,
Он маҳи озодагону мафҳари Эрон.
Он малики адлу офтоби замона,
Зинда бад-ӯ доду рӯшноии кайҳон.

Матни комили ин қасида дар «Таърихи Систон» (сарчашмаи таърихии асри XI) оварда шудааст, ки дар он зикр мешавад: ин қасида ба хуми шароб, ки аз тарафи амир Наср ибни Аҳмади Сомонӣ ба ҳокими вилояти Систон, Абуҷаъфар Аҳмад ибни Муҳаммад ҳада шуда буд, замима гардидааст.

Калидвожаҳо: *Хуросон, Кирмон, Буст, Рухч, Систон, Хирот, Бухоро, Бағдод, Дайлам, Саффорӣҳо, Исмоили Сомонӣ, Амри Лайс, Аҳмад ибни Исмоил, Хусейни Марврӯдӣ, Муҳаммад ибни Алӣ ибн ал-Лайс, Муаддил, Симҷури Давотӣ, Абуҷаъфар Аҳмад, Мокони Кокӣ, Насри Сомонӣ, қасидаи «Модари май».*

ПРАВИТЕЛЬ СИСТАНА АБУДЖАФАР АХМАД САФФАРИ, ВОСХВАЛЯЕМЫЙ РУДАКИ В КАСЫДЕ «МАТЬ ВИНА»

В данной статье автор, опираясь на исторические источники, описывает третий период правления представителей династии Саффаридов в Систане. Второй период правления Саффаридов, продолжавшийся с мая 900 года по март 911 года, завершился завоеванием Систана Ахмадом ибн Исмаилом Самани, что ознаменовало начало новой эры в истории Систана и Саффаридов. В этот период, до появления третьего правителя из династии Саффаридов в Систане, власть в Систане прошла через два краткосрочных этапа. Первый этап заключался в назначении представителей династии Саманидов правителями Систана, а второй этап – в передаче управления этой провинцией от Саманидов роду Симджуридов.

13 мухаррама 311 г.х./5 мая 923 года в Систане вспыхнуло восстание, и восставшие избрали правителем Систана юношу из рода Саффаридов по имени Абуджа'фар Ахмад. Таким образом, третий период правления Саффаридов в Систане начинается с Абуджа'фара Ахмада, сына Мухаммада, сына Халафа, сына Лайса, сына Али, сына Лайса.

Мать Абуджа'фара Ахмада, Бону, была сестрой Тахира и Я'куба, внучкой Амра Лайса, и вышла замуж за Мухаммада, сына Халафа. Таким образом, становится ясно, что происхождение Абуджа'фара Ахмада по материнской линии, будучи внуком Амра Лайса, восходит к Саффаридам. Абуджа'фар Ахмад правил более 40 лет с мудростью и политическим талантом. О нем говорили, что он был обаятельным человеком, обладавшим, наряду с научными и художественными знаниями, храбростью и щедростью. В период правления Абуджа'фара Ахмада в Систане одной из важнейших особенностей было создание атмосферы мира и гармоничного сосуществования благодаря его доброте и чистоте намерений, а также устранению вражды с эмирами Саманидов. Торговые и культурные связи между Систаном и владениями Саманидов были установлены на длительный срок.

Абуджа'фар Ахмад в одном из сражений взял в плен эмира Дайлама, Мокона Коки враждовавшего с Насром ибн Ахмадом Саманидом, и привез его в Систан. Наср Самани был доволен поступком Абуджа'фара Ахмада, отправил ему множество даров и попросил Рудаки сочинить касыду в его честь. Рудаки написал касыду «Мать вина», героем которой стал Абуджа'фар Ахмад:

Абуджафар Ахмад ибн Мухаммад! Со славой
Живя, благословен иранскою державой!
Ты - справедливый царь, ты - солнце наших лет,
Ты правосудие даруешь нам и свет!

Полный текст этой касыды (оды) приведен в «Истории Систана», историческом источнике XI века. Там упоминается, что эта касыда была приложена к кувшину с вином, который эмир Наср ибн Ахмад Самани подарил правителю Систана Абуджа'фару Ахмаду ибн Мухаммаду.

Ключевые слова: *Хорасан, Керман, Буст, Рухдж, Систан, Герат, Бухара, Багдад, Дайлам, Саффарида, Исмаил Самани, Амри Лайс, Ахмад ибн Исмаил, Хусейн Марвруди, Мухаммад ибн Али ибн аль-Лайс, Муаддил, Симджур Давати, Абуджа'фар Ахмад, Макани Каки, Наср Самани, Рудаки, ода «Мать вина».*

RULER OF SISTAN ABU JA'FAR AHMAD SAFFARI, PRAISED BY RUDAKI IN THE QASIDA «MOTHER OF WINE»

In this article, the author, drawing on historical sources, describes the third period of rule by representatives of the Saffarid dynasty in Sistan. The second period of Saffarid rule, which lasted from May 900 to March 911, ended with the conquest of Sistan by Ahmad ibn Isma'il al-Samani, marking the beginning of a new era in the history of Sistan and the Saffarids. During this interval, before the emergence of the third Saffarid ruler in Sistan, authority in the region passed through two short-lived phases. The first phase consisted of the appointment of representatives of the Samanid dynasty as governors of Sistan, while the second phase involved the transfer of control over the province from the Samanids to the Simjurid family.

On 13 Muharram 311 AH / May 5, 923, an uprising broke out in Sistan, and the rebels chose as ruler of Sistan a young man from the Saffarid lineage named Abu Ja'far Ahmad. Thus, the third period of Saffarid rule in Sistan begins with Abu Ja'far Ahmad, son of Muhammad, son of Khalaf, son of Layth, son of 'Ali, son of Layth. Banu, the mother of Abu Ja'far Ahmad, was the sister of Tahir and Ya'qub, grandsons of 'Amr ibn al-Layth, and she married Muhammad, son of Khalaf. Therefore, it becomes clear that Abu Ja'far Ahmad's maternal lineage, as a grandson of 'Amr ibn al-Layth, traces back to the Saffarids.

Abu Ja‘far Ahmad ruled for more than 40 years with wisdom and political skill. He was described as a charismatic man who, alongside scholarly and artistic knowledge, possessed courage and generosity. During his reign in Sistan, one of the most important features was the establishment of an atmosphere of peace and harmonious coexistence, thanks to his kindness and purity of intent, as well as the elimination of hostilities with the Samanid emirs. Trade and cultural relations between Sistan and the Samanid domains were established on a long-term basis.

Abu Ja‘far Ahmad, in one of his campaigns, captured the Daylamite emir Makan Kaki, who was at odds with Nasr ibn Ahmad al-Samani, and brought him to Sistan. Nasr al-Samani was pleased with Abu Ja‘far Ahmad’s action, sent him many gifts, and asked Rudaki to compose a qasida in his honor. Rudaki wrote the qasida «*Mother of Wine*» in which Abu Ja‘far Ahmad became the central figure:

Abu Ja‘far Ahmad ibn Muhammad! In glory
 You live, blessed by the Iranian realm!
 You are a just king, you are the sun of our land,
 You grant us justice and light!

The full text of this qasida (ode) is preserved in the *History of Sistan*, an 11th-century historical source. It is noted there that the qasida was attached to a jug of wine that Emir Nasr ibn Ahmad al-Samani presented as a gift to the ruler of Sistan, Abu Ja‘far Ahmad ibn Muhammad.

Key words: *Khorasan, Kerman, Bust, Ruhj, Sistan, Herat, Bukhara, Baghdad, Daylam, Saffarid, Ismail Samani, Amri Lais, Ahmad ibn Ismail, Husayn Marvroudi, Muhammad ibn Ali ibn al-Lais, Muaddil, Simjur Davati, Abu Ja‘far Ahmad, Moqani Kaki, Nasri Samani, the ode «Mother of Wine».*

Сведения об авторе: **Хамза Камол (Камолов Хамзахон Шарифович)** – Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониш НАНТ, доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом древней, средневековой и новой истории. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. E-mail: hamza_Kamol@mail.ru

About the author: **Hamza Kamol (Kamolov Khamzakhon Sharifovich)** – A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography NAST, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Ancient, Medieval and Modern History. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 33. E-mail: hamza_Kamol@mail.ru

УДК

ҒАЗОНҲОН ВА ИСЛОҲОТИ Ӯ

САИДОВ Абдуқаҳҳор¹,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Хони муғулӣ Ғозонхон (1295 - 1304) 3 ноябри соли 1295 дар Қаробоғи Аррон ба тахти элхонӣ нишаст. Ӯ дар ибтидо зери таъсири дини буддой тарбия ёфта, баъдтар бо ташаббуси амир Наврӯз ва руҳониёни маъруфи мамлакат бо атрофиёни худ дини исломро қабул кард ва номи Маҳмудро гирифта, исломро дини давлатӣ эълон намуд. Пас барои сохтани масҷиду мадорис ва хонақоҳҳо фармон содир намуд ва ба тоату ибодат машғул гашт [8,1253-1256; 3, 325; 2,454-455].

Ғозонхон фармуд, ки тамоми бутхонаву оташкадаҳо ва маъбадҳои дигарро хароб гардонанда, ба ҷои онҳо масҷиду мадрасаҳо бино намоянд. Ӯ хуб дарк мекард, ки ин амали ӯ бар хилофи сиёсати императории бузурги муғул равона шуда буд, вале барои ӯ аз ҳама муҳимтар он буд, ки тавассути эътиқодоти динӣ ӯ мардумро ба худ бештар ҷалб намуда, қори давлатдориро пеш бурда метавонист.

Ғозонхон дастур дод, ки барои мусулмононро аз ғайримусулмонон фарқ намудан, ғайримусулмонҳо бояд либоси махсуси худро пӯшанд ва мусулмонҳо хатман дастор (салла) банданд [4, 483; 3, 344; 11, 214].

Дар замони ҳукмронии Ғозонхон нуфуз ва иқтидори яке аз амирони ӯ Наврӯз хеле афзуд, ки ин боиси нигаронии душманони ӯ гардид ва оқибат бо дасисаи онҳо амир Наврӯз бо амри Ғозонхон ба қатл расонда шуд [8, 1274-1281; 10, 443-451; 2, 457-459]. Ғозонхон ҳарчанд исломро қабул карда мусулмон шуда бошад ҳам, дар сирати ӯ хулқу атвор ва ҳислатҳои ваҳшигариву қаттолӣ муғулӣ боқӣ монда буд. Пас аз қатли амир Наврӯз, ки барои ба тахти элхонӣ соҳиб шудани Ғозонхон кӯшиши зиёд намуда буд, ӯ фармон дод, ки фарзандон, бародарон ва тамоми ақрабони Наврӯзро дар ҳар гӯшаву қанори мамлакат ба қатл расонданд.

Дар натиҷаи таҳрибкориҳои муғулон шаҳру вилоятҳо хароб гардида, шумораи аҳоли, ки андозсупорандагони асосии мамлакат буданд, хеле кам шуд. Аксари заминҳои кишт ба харобазор табдил ёфтанд, ки ин ба кам шудани даромади ҳокимияти марказӣ оварда расонд.

Чунин вазъият ба иқтисодиёти мамлакат таъсири манфӣ гузошт ва мардум дар ҳолати нодориву фақирӣ умр ба сар мебуданд. Ғозонхон барои мамлакатро аз ин вазъи мушкилу ногувор раҳо додан ва вазъи қувваҳои истехсолкунандаро андаке беҳтар намудан, бо ташаббус, машварат ва дастгирии шахси оқилу ботадбир Рашидуддини Фазлуллоҳ дар мамлакат якҷанд ислоҳот гузаронид.

Тибқи ин тадбиру ислоҳоти пешниҳоднамудаи Ғозонхон хонҳои муғул бояд бо табақҳои болоии руҳониёни мусулмон наздик шуда, низоми андозбандии пешинаро дар соҳаи кишоварзӣ аз нав эҳё менамуданд ва бори вазнини андозро барои деҳқонон сабук намуда, кишоварзонро аз зулми ашрофи бодиянишини ҳарбии муғулу турк ҳимоя мекарданд [6, 55].

¹Мақола дар асоси лоиҳаи «Таърихи халқи тоҷик (асри III - аввали асри XX)» навишта шудааст.

Олими рус И.Л. Петрушевский [6,52-56], муҳаққиқони эронӣ Аббос Иқболи Оштиёнӣ [1, 285-307], Ширин Баёнӣ [11, 218-229] ва дигарон дар таҳқиқоти худ ислоҳоти Ғозонхонро мавриди баррасӣ қарор дода, ба бисёр паҳлӯҳои он равшанӣ андохтаанд.

Ғозонхон бо пешниҳоди Рашидуддин барои рушди кишоварзӣ, обод кардани биноҳо ва таҷдиди шаҳру вилояти мамлакат фармонҳо содир намуд. Дар яке аз фармонҳои ӯ гуфта мешуд, ки агар бойирот (заминҳое, ки дар онҳо кишт ва зироаткорӣ намешавад) ободон шавад, ғалла арзон шуда, моли хазона зиёд мегардад ва вазъи раоё беҳ гардида, номи мо нақӯ менамояд [8, 1526-1530].

Пас ӯ барои ободон намудани бойирот бо касоне, ки рағбати ба ин кор машғул шуданро доранд, шартнома тартиб дод, ки он аз се қисм иборат буда, бо муҳр тасдиқ мегардид. Дар шартнома омада буд, ки ҳар кас он чи ободон кунад, мулки ӯ ба шумор меравад ва ин мулк ба ӯ ва фарзандонаш абадӣ менамояд. Ӯ метавонад онро ба дигарон фурӯшад [8, 1530-1531].

Ғозонхон барои амалӣ намудани масъалаи ободонии мамлакат ба ҳар вилоят шахсони боэътимодно вобаста намуд ва онҳо бо шахсони хоҳишманд шартнома мебастанд. Ҳангоме ки ин корҳо муваффақият пайдо намуданд, дар вилоятҳо девони холисот таъсис дода шуд, ки ноибони он девон шартҳои шартномаро ба мардум шарҳу эзоҳ медоданд. Корҳои ободонӣ дар шаҳру вилоятҳо рӯз аз рӯз афзоиш ёфта, харобаҳо обод гардиданд [8,1531-1533]. Ин ислоҳоти Ғозонхон ба натиҷаҳои назаррас оварда расонд, ки дар натиҷа бисёр заминҳои бекор киштбоб гардида, ҷойҳои харобазор рӯ ба ободӣ оварданд ва ин боиси афзоиши маҳсулоти кишоварзӣ гардид.

Ислоҳоти дигари Ғозонхон ба масъалаи ситонидани молиёт алоқаманд буд. Замони ҳукмронии Ғозонхон вазъи иқтисодии мамлакат дар ҳолати хеле ногувор қарор дошт. Мардум дар натиҷаи чангҳои бардавом дар ҳолати фақириву нодорӣ зиндагӣ карда, хеле норухат буданд. Ҳокимон ва амирон ба дӯши аҳоли пардохти молиёти зиёдеро бор карда, онҳоро бераҳмона истисмор менамуданд.

Масъулони шаҳру вилоятҳо қисми зиёди молиёти чамънамударо ба манфиати худ истифода бурда, як қисми ночизи онро ба марказ месупориданд, ки дар натиҷа хазинаи давлат ҳолӣ монда, дар ҳолатҳои зарурӣ имкони пардохтҳоро надошт. Махсусан кишоварзон, ки андозсупоридагони асосӣ буданд, ба вазъияти хеле мушкил рӯ ба рӯ гашта, дар ғушаву канори мамлакат изҳори норизоятӣ мекарданд. Онҳо барои пешбурди кишту кор аз набудани тухмиву маводи зарурии дигар танқисӣ мекашиданд.

Шахсони масъули ин соҳа мардумро бераҳмона ғорат карда, дар муддати як сол даҳҳо маротиба аз онҳо талаби молиёт менамуданд. Ҳангоми чамъ намудани молиёт аз шаҳру вилоятҳо қисми хеле ками он ба хазинаи давлат ворид мегардид ва аксари онро ҳокимон ба манфиати худ истифода мебарданд.

Ғозонхон барои рағбати ин мушкилот фармони махсус содир намуд, ки тибқи он масъулин мебоист аз меъёри муқарраргардида аз мардум молиёт талаб накунанд ва муқаррар намуд, ки дар ҳамаи вилоятҳои мамлакат дафтари махсус ҷудо шуда, дар онҳо навъи молиёт, заминҳои мулкӣ ва хусусӣ, инчу, вақф, номи ашхосе, ки аз онҳо истифода мебаранд, қайд гардида, онҳоро дар китобхонае, ки дар Табрез бино шуда буд, оварда ба дасти шахсони махсусе, ки ба ин кор вазифадор буданд, супоранд. Ҳеҷ кас ҳуқуқ надошт, ки ба он дафтар тағйирот ворид намояд. Дар ҳолати гум кардани шартнома нусхаи онро аз китобхонаи Табрез пайдо кардан мумкин буд [8, 1430-1442].

Дар ин фармон омада буд, ки ҳар гоҳ ки чамъкунандаи молиёт ба шахре ё касабаре барои чамъоварии молиёт равад, барои ӯ дар миёни он мавзеъ хаймае насб мекарданд ва аҳоли молиёти заруриро дар он ҷо месупориданд. Ба чамъкунандаи молиёт аз ҳеҷ мавзеъ гирифтани хӯрокворӣ ва ашёву маводи дигар қатъиян манъ буд [8, 1436-1437]. Дар ин фармон инчунин муҳлати ситонидани ҳар як навъи молиёт дар ҳар вилоят ба таври мушаххас муайян гардида буд.

Рашидуддин ба масъалаи молиёти мамлакат диққати махсус меод ва бо дастури ӯ Ғозонхон масъулони ин соҳаро доимо таҳти назорат мегирифт. Муҳим будани масъалаи молиёт дар «Мукотиботи Рашидӣ» низ қайд гардидааст. Рашидуддин дар мактуби ба писараш Шихобуддин, ҳокими Хузистон навиштааш таъкид карда буд, ки масъулони соҳаи молиётро аз ҷумлаи шахсони сер ва саховатманд интиҳоб намояд, то ки онҳо ба амволи мардум дастдарозӣ накунад. Агар масъули соҳаи молиёт бахил ва ҳасис бошад, ӯ кӯшиш менамояд, ки молиёти чамънамудаашро ба ғайри худ истифода барад. Дар ин ҳолат фаровонии раият кам гашта, даромади мамлакат коҳиш меёбад. Бояд ӯ кӯшиш намояд, ки аз раият миқдоре талаб кунад, ки барои қонеъ намудани ниёзҳои кофӣ буда, он аз ҷониби девон муайян гардида бошад ва покиву адолатро пешаи асосии худ гирад. Барои ниғаҳбонии молиёт ва моликият шахси бегараз ва бозғимдро интиҳоб намояд.

Ҳокимон бояд се навъи хазина дошта бошанд: якум - хазина барои нигоҳ доштани пул, дуюм - хазина барои нигоҳдории силоҳ ва сеюм – барои нигоҳ доштани хӯрокворӣ ва либос. Ин се намуди хазинаро хазоини ҳарч меноманд. Хазоини дахлро раият ташкил менамояд ва хазоини ҳарч аз ҳисоби меҳнати душвори онҳо пур мегардад. Барои ҳамин кӯшиш кардан лозим аст, ки раият зиндагии хуб дошта бошад. Агар ин хазинаҳо талаву тороҷ шаванд, даромади ҳокимон коҳиш меёбад. Асоси идораи давлатро адолат ташкил менамояд [9, 14а-14б; 7, 175-177].

Ислоҳоти дигари Ғозонхон ба масъалаи хазина ва кори хазинадорӣ алоқаманд буд. Ӯ зери унвони «Дар забти кори хазона ва тартиби муҳимот ва масолаҳои он» фармоне содир карда, мушқилот ва роҳҳои ҳалли хазинадориро бо тафсил шарҳу эзоҳ дод [8, 1509-1513].

Масъалаи зулми муғулон бар мардуми маҳаллӣ, махсусан тоҷикон, дар он давра яке аз масъалаҳои доғи рӯз ба шумор мерафт. Бояд қайд намуд, ки худи Ғозонхон нисбат ба тоҷикон таваҷҷуҳи ҳосе надошт, вале бо дастур ва пешниҳоди Рашидуддин доир ба ҳалли ин масъала зери унвони «Дар муҳофизат ва риоят фармудани раоё ва дафъи зулм аз эшон» фармоне содир намуд. Дар фармон омада буд, ки зулму тааддӣ нисбат ба раоё то дараҷае афзудааст, ки қадру қимати онҳо дар назди ҳокимон аз кулӯху хошук ҳам пасттар гаштааст. Тибқи фармони Ғозонхон ҳар вақте агар мушоҳида мегардид, ки аз ҷониби наздикон ё лашкариёни ӯ ба раият озоре расида бошад ё аз онҳо чизе ноҳақ ситонида шуда бошад, бояд ба захми ҷӯбу калтак бояд онро бозгардонанд [8, 1442-1444].

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки Ғозонхон тибқи гуфтаҳои Рашидуддин амал карда, раиятро андозсупорони асосии давлат мешуморад ва зарур меонад, ки ҳокимон барои бештар ворид шудани молиёт ба хазинаи давлат, бояд ба вазъи зиндагии раият диққат диҳанд.

Ислоҳоти дигари Ғозонхон ба танзими кори элчиён ё сафирон бахшида шуда буд, ки онҳо аз ҷониби ашхоси масъул барои расондани ин ё он хабар ба шахру вилоятҳо равон мешуданд. Элчиён ҳангоми маъмурият бо худ навкарони зиёдеро гирифта, дар хонаҳои мардум даромада, амволи онҳо тасарруф менамуданд ва

аз онҳо маҷбуран хӯрокворӣ ва ашӯи дигари лозимиро талаб мекарданд, ки ин сабаби норозигии аҳоли мегашт.

Дар яке аз фармонҳои Ғозонхон доир ба масъалаи элчиён содиршуда, таъкид гардида буд, ки «Дар роҳҳои муаззами зарур ҳар се фарсанг ёме (ёмхонае) биниханд. Понздаҳ аспи фарбеҳ дар он баста ва дар баъзе мавозеъ, ки чандон зарурат набуд, камтар. Ва фармуд, ки то нишон ба хатти муборак ва олтун тамғои (муҳри) хосса набошад, он улоғ ба касе надиханд. Ва ҳар ёмеро ба амири бузург супурд ва дар вачҳи масолеҳи он вилояти муайяно ба тасарруфи эшон дод. Чунончи вучуҳи зиёдат аз мо яхтоҷ (чизҳои зарурӣ) буд, то баҳона намонад ва фармуд, ки чихати он вучуҳ ба шумо зиёдат медиҳам, то ҳеч тақсир воқеъ нагардад ва заводи шумо дар вачҳи масолеҳи худ сарф кунед [8, 1449].

Дар давоми ин фармон омада буд, ки “Чун зарурат буд, ки умарои сарҳад ба эъломи аҳволи элчӣ бад-он ём фиристанд, ҳар якеро чанд мактуб ба нишони маъхӯд ва олтун тамғои хеш бидод. Баъзе ба ду улоғ ва баъзе ба се ва чаҳорто ба элчиён медиҳанд. Ва элчиёно муайян бошад, ки ба ғайр аз он нишон улоғ намебояд дод. Ва баъд аз он фармуд, ки ғараз аз элчӣ ёролту он аст, ки зуд расад, агар низ нуйинзода бошад, ба зиёдат аз чаҳор улоғ бар наншинад. Ва фармуд, ки агар кор бағоят таъҷил бошад, мактуб бинависанд ва муҳр карда, бар дасти улоғчиёни он ёмҳо равона гардонанд, то метавонанд. Ва бар сари мактуб нависанд, ки аз фалон ҷой ба фалон ҷой ва ба ҳар амири сарҳадӣ тамғои саводӣ дод, то бар он мактуб зананд ва ёмчиён роҳ доданд, ки аз пеши асл равон шуда. Ва чун ба ҳар се фарсанг ё ме ҳаст ва улоғчиёни мухталиф тавонанд дар шабонарӯзе шаст фарсанг /ме/давананд ва хабарҳои таъҷил ба се-чаҳор рӯз аз Хуросон ба Табрез мерасад. Ва агар элчӣе меояд, ба шаш рӯз бештар наметавонад расид [8, 1450]. Дар идомаи ин фармон дарҷ гардида буд ки ба ғайр аз бандагии ҳазрат дигар ҳеч офаридае иҷозати элчӣ фиристодан надорад. Агар касе чихати маслиҳати худ ба вилояте ё ба ҷое элчӣ фириствад, ба ӯ хӯроки чорво надиханд ва ҳокимони он ҷо он касро дастгир ва побанд карда, ҳабс намоянд. Боз фармон шуда буд, ки ҳар элчӣ ба вилоят мерафта бояд аз ҳисоби хазона бо озуқаворӣ, хӯроки чорво ва сарфи рафту омади роҳ таъмин карда шавад, то ӯ дар ҳеч мавзё аз ҳеч кас чизе наситонад [8, 1451].

Вассоф доир ба муҳлати дастрас намудани мактубҳо аз ҷониби элчиён менависад, ки «хукми яриқ ба таъкиди балиғ (комил) нафоз ёфт (ҷорӣ шуд), ки ҳар шабонарӯзе шаст фарсанг ва ҳар мусреъе (шитобкунандае) чихил фарсанг бираванд ва мактубе, ки ба ийсоли (расонидани) он маъмур бошанд, муҳри хатомаи мушк ниҳода, бар сари он баёз раҳо кунанд ва тамғои сабз мусаввар (наққошишуда) ба сурати савор ё соъӣ (саъйкунанда) ба зар зананд ва ба сутур бинависанд, ки фалон элчӣ ё соъӣ дар ин таърих бад-ин соат ва вақт аз ин мақом равона карда шуд, то баъд аз вусули ӯ ёмчиёни ёмот эҳтиёт кунанд. Агар ба замони мавъуд (ваъдакардашуда) ва ҳангоми маъхӯд (аҳдкардашуда) расида бошад ва шароити мусораат (шитобкорӣ) ва истиъҷол (таъҷилӣ) ба ҷой оварда, дар зери сурат ба нӯки қалам доира кашанд, чунонки кутре аз авҷ ба марказ бигзарад ва ба ҳазиз (нуқтаи поин) бад-ин сурат **✚** ва агар ба як соат таъхир ва тағофул (ғафлат) ва тақсир (хато, кӯтоҳӣ) ва такосул (танбалӣ) намуда бошад, нишонҳои ат-тақсирро кутри доира бар ҳайати хатти машриқ ва мағриб кашанд бар ин ҳайат **⊖** ва чун ёмчиён бар чунин эҳмол (бепарвоӣ) ва таҳовун (мусоҳилакорӣ) усур (лағзиш) ёфтанд, эъломи ҳукком кунанд, то сухан нопурсида, ӯро ба ёсо расонанд ва дигареро ҳоли ба ҷои ӯ насб кунанд ва агар ҳукком дар танфизи ҳукми ёсо эҳмол намоянд, эшон низ муставҷаби ёсо бошад»

[3, 387]. Тибқи ин фармони Ғозонхон масъалаи ирсоли элчиён ба шаҳру вилоятҳо ва ҳуқуқи вазифаҳои онҳо ба танзим дароварда шуд.

Тибқи маълумоти Рашидуддин пеш аз ин дар ҳар шаҳр зиёда аз сад ва дусад элчиён дар хонаҳои мардум ҷойгир шуда, онҳоро шиканча меоданд ва чизу чораашонро ғорат мекарданд. Ғозонхон доир ба элчиён фармони дигаре содир кард, ки тибқи он дар шаҳру вилоятҳо элчихонаҳо сохта, истодани элчиҳо дар хонаҳои аҳоли манъ карда шуд [8, 1533-1537].

Амалӣ гаштани ин фармон масъалаи ба шаҳру вилоятҳо рафтани элчиёнро ба танзим оварда, мушкилоти зиёди мардумро, ки аз ҷониби онҳо офарида мешуданд, осон гардонд.

Ғозонхон дар соҳаҳои зерини ҳаёти кишвар ислоҳотҳо гузаронид: дар қорҳои қозӣ, шайхҳо, зоҳидон ва аҳли илму тақво, дар манъи лашкариён ва ғайраҳо аз сухани куфр гуфтан, дар бораи тафвиқи қазо (воғузории қору амал), бекор кардани даъвоҳои сисола, дар бораи исботи мулкياتи фурушанда қабл аз фуруш, дар дафъи васиқаҳои номашруъ (мамнуъ) ва безътибор донишани ҳуҷҷатҳои қуҳна, дар ботил донишани ҳазр (тахмин муайян намудани ҳаҷми ҳосили доимӣ) ва мақсамот (тақсимот) ва дафъи анвои мусодарот, дар ботил гардондани улоғ, дар дафъи дуздону роҳзанон ва муҳофизати роҳҳо аз онҳо, дар бораи ҳолис гардонидани арзиши зарру нуқра бар вачҳе, ки ҳаргиз набуда ва беҳтар аз он мумкин нест ва ийори зарр ва нуқра, дар забт фармудан дар қори ярилиқу пойза ба мардум додан, дар тадбири бозғирифтани ярилиқҳоро пойзаҳои муқаррар, ки дар дасти мардум буд, дар иқтоъ додани мавозеъ дар ҳар вилояте ба лашкари муғул, дар манъ намудан аз зар ба суд додан ва муомилот ба зар қардан, дар манъ қардани қобин (маҳр) ба моли беандоза, дар сохтани масҷид ва ҳаммомҳо дар тамоми деҳаҳои мамолик, дар манъ намудани халқ аз шароб хӯрдан, дар тартиб фармудани қори мисос ва зарроҳона (силоҳона), дар тартиб фармудани қори чаҳорпоёни қоон, дар тартиб фармудани қори қӯшчиён ва борсчиён, дар тартиб фармудани авомил дар тамомати мамолик, дар манъ намудани харбандағону шутурбонон ва пайгон аз заҳмати мардум додан, дар манъ фармудан аз нишондани қанизақон ба зӯр дар харобот ва ғайра [8, 1365-1540].

Вассоф низ дар бораи қисме аз ислоҳоти Ғозонхон маълумот овардааст [3, 387-390].

Мақсади асосии ислоҳоти Ғозонхон, ки барои пешгирии худсарихо ва манъи ҳама гуна зӯрварӣ аз ҷониби амирону хизматчиёни онҳо, хизматгори хон, элчиҳо, мансабдорон ва қўчманчиён нисбати райят равона гардида буд, бенатиҷа намонд. Ин ислоҳотҳо, ки ба усули қатъии ситонидани маблағи муайяни андозаи иҷора ва қатъи тамаъҷўйҳои изофӣ ва худсарона асос ёфта буданд, на ба манфиати кишоварзон, балки ба манфиати табақаҳои болоӣ ва давлати феодалӣ равона гардида буданд. Вале дар муқоиса бо низоми пешин дар муайян қардани андозаи иҷора, низоми нав барои кишоварзон як навъ сабуқӣ эҷод мекард.

Тавассути ин ислоҳот нақши сиёсии роҳбарии мамлакат муваққатан ба дасти ашрофи муқимии маҳаллӣ гузашта, низоми обёрӣ ва соҳаи кишоварзӣ қисман барқарор гардида бошад ҳам, он ба дараҷаи замони то ҳуҷуми муғул нарасида буд [6,59].

Ислоҳоти Ғозонхон мавқеи исломро дар мамлакат мустаҳкам намуда, пояҳои унсури муғулиро қоҳиш дод ва нуруи давлати элхониро то дараҷае баланд бардошт, ки дини ислом ба дини расмӣ давлат мубаддал гашта,

элхониҳо иртиботи худро аз маркази императории муғул, ки дар шаҳри Пекин чойгир буд, қатъ карда, мустақилона амал менамуданд.

Ислоҳоти Ғозонхон, ки бо дастур ва ташаббуси муаррихи барҷаста Рашидуддини Ғазлуллоҳ амалӣ гашта буданд, барои пешрафти кишвар мусоидат намуда, ба мардуми ин сарзамин имконият дод, ки расму оини худро аз нав зинда карда, барои рушди иқтисоди мамлакат шароит фароҳам оваранд.

Ғозонхон алорағми расму оини муғулон дар маҳалли Шоми Табрез барои худ мақбараи бузург ва зебое сохта, иморату амлоки зиёдро ба он вақф намуд. Ӯ дар охири ҳаёташ ба беморӣ мубтало ва рӯзи якшанбеи 11 шавволи соли 703 х.қ./якшанбеи 17 май соли 1304 аз олам даргузашт. Ӯро дар Табрез, дар оромгоҳе, ки худаш сохта буд, мувофиқи урфу одати исломӣ дафн намуданд [8,1325]. Ба қавли Ҳамдуллоҳ Муставфӣ Қазвинӣ Ғозонхон рӯзи 10 шавволи соли 703 х.қ./рӯзи шанбеи 16 майи соли 1304 дар ҳудуди Қазвин даргузашта буд [5, 605-606].

АДАБИЁТ

1. Аббос Иқболи Оштиёнӣ. Таърихи муғул ва авоили айёми Темурӣ. Ҷ. I-II. Чопи сеюм. Техрон: Моҳиманзар, 1386 х.х. -652 с.

2. Банокатӣ, Абу Сулаймон Довуд ибни Абулфазл. Таърихи Банокатӣ. Ба кӯшиши доктор Ҷаъфар Шиор. Техрон: Анҷумани осори миллӣ, 1348 х. қ. - 632 с.

3. Вассоф. Китоби мустатоби Вассоф ал-ҳазрат (Таърихи Вассоф). Ба эҳтимоми Муҳаммад Маҳдии Исфаҳонӣ матбуъ гардид. Чопи офсет. Ҷ. I-V. Техрон, 1338 х.х. -708 с.

4. Ибн ал-Фуватӣ, Камолиддин Абуфазл Абдурразоқ ибн Тоҷиддин Аҳмад Бағдодӣ. Ҳаводису-л-ҷомиъа ва-т-таҷорибу-н-нофиъа фи-л-моати-с-собиъа. Ба эҳтимоми Муҳаммадризо аш-Шийабӣ ва Мустафо ал-Ҷавод. Бағдод: ал-Фурот, 1351 х.қ. -548 с.

5. Ҳамдуллоҳ Муставфӣ Қазвинӣ, Абубакр ибни Аҳмад ибни Наср. Таърихи гузида. Чопи панҷум. Бо эҳтимоми Абдулҳусайни Навоӣ. Техрон: Муассисаи интишороти Амири Кабир, 1387 х.қ. - 885 с.

6. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране.

7. Рашидуддин. Переписка. Перевод, введение и комментарий А.И. Фалиной. Москва, 1971. -502 с.

8. Рашидуддин Ғазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъу-т-таворих. Ҷилдҳои 1-4. Ба тасҳеҳ ва таҳшияи Муҳаммад Равшан Мустафо Мусавӣ. Техрон: Албурз, 1373 х.қ. -3174 с.

9. Рашидуддин Ғазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Номаҳои Рашидуддин Ғазлуллоҳ/Дастхати китобхонаи Шурои миллии Эрон, рақами 8797. Варақҳои 204а-241б.

10. Сайф ибни Муҳаммад ал-Ҳиравӣ. Таърихномаи Ҳирот. Ба эҳтимоми проф. Муҳаммад Зубайр ас-Сиддиқӣ. Нашри 2. Бе нишондоди ҷои нашр. Хайём, 1973. -822 с.

11. Ширин Баёнӣ. Муғулон ва ҳукумати элхонӣ дар Эрон. Техрон, 1387 х.қ. -371 с.

ҒОЗОНХОН ВА ИСЛОҲОТИ Ӯ

Дар мақола дар бораи хони муғулӣ Ғозонхон ва ислоҳотҳои ӯ маълумот дода шудааст. Ғозонхон дини исломро қабул карда, онро дини давлатӣ эълон кард. Ӯ фармуд, ки тамоми бутхонаву оташкадаҳо ва маъбадҳои дигарро хароб намуда, ба ҷойи онҳо масҷиду мадрасаҳо бино намоянд. Дар натиҷаи таҳрибкориҳои муғулон шаҳру вилоятҳо хароб гардида, шумораи аҳоли, ки андозсупорандагони асосии мамлакат буданд, хеле кам гардида буд, ки ин ба кам шудани даромади ҳокимияти марказӣ оварда расонд.

Ғозонхон барои мамлакатро аз ин вазъи мушкилу ногувор раҳо додан, бо машварат ва дастгирии муаррихи маъруф Рашидуддини Ғазлуллоҳ дар мамлакат якҷанд ислоҳот гузаронид, ки дар натиҷа бисёр заминҳои бекор киштбоб гардида, ҷойҳои харобазор рӯ ба ободӣ оварданд, ки ин боиси афзоиши маҳсулоти кишоварзӣ гардид.

Ғозонхон инчунин дар масъалаи ситонидани молиёт, пешгирии худсарихо ва манъи хама гуна зӯрварӣ аз ҷониби амирону хизматчиёни онҳо нисбати раият ва ғайра

ислохот гузаронид, ки онҳо на ба манфиати кишоварзон, балки ба манфиати табақаҳои болоӣ ва давлати феодалӣ равона гардида буданд.

Калидвожаҳо: Ғозонхон, Наврӯз, ислохот, Рашидуддин, мамлакат, маҳсулот, кишоварзӣ, мусулмон, муғулон, ҳоким, таҷдид, вилоят, деҳа.

ГАЗАНХАН И ЕГО РЕФОРМЫ

В статье представлена информация о монгольском хане Газанхане и его реформах. Газанхан принял ислам, провозгласил его государственной религией. Он приказал разрушить все храмы, святилища и святыни других религий и построить на их месте мечети и медресе. В результате этих разрушений, учиненных монголами, были разорены города и провинции, а население являвшееся основным налогоплательщиком страны, значительно сократилось, что привело к снижению доходов центрального правительства, чтобы спасти страну от этой трудной и непростой ситуации.

Газанхан, по совету и при поддержке известного историка Рашидуддина Фазлуллоха, провел ряд реформ в стране, в результате которых многие неиспользуемые пустынные земли были освоены, что способствовало увеличению сельскохозяйственного производства.

Газанхан также провел реформы в области сбора налогов, запретил произвол и любое насилие со стороны эмиров и их слуг в отношении подданных и т.д., которые ранее были направлены не в пользу крестьян, а на выгоду высших классов и феодального государства.

Ключевые слова: Газанхан, Навруз, реформа, Рашидуддин, страна, продукция, сельское хозяйство, мусульманин, монголы, правитель, обновление, область, деревня.

GHAZAN KHAN AND HIS REFORMS

This article presents information about the Mongol ruler Ghazan Khan and his reforms. After converting to Islam, Ghazan Khan proclaimed it the state religion. He ordered the destruction of temples, sanctuaries, and other sacred sites, and the construction of mosques and madrasas in their place. As a result of the devastation caused by the Mongols, many cities and provinces were destroyed, and the population-being the principal taxpayers of the state - declined significantly, leading to a decrease in the revenues of the central government.

In order to rescue the country from this difficult situation, Ghazan Khan, on the advice and with the support of the renowned historian Rashid al-Din Fadl Allah, implemented a series of reforms. As a result, many previously uncultivated lands were brought under cultivation, and abandoned areas began to flourish, contributing to increased agricultural production.

Ghazan Khan also introduced reforms in the sphere of taxation, sought to prevent abuses, and prohibited arbitrary actions and violence by emirs and their officials against the population. However, these measures were aimed not at benefiting the peasantry, but at strengthening the interests of the ruling elite and the feudal state.

Key words: Ghazan Khan, Nawruz, reform, Rashid al-Din, state, production, agriculture, Muslim, Mongols, ruler, renewal, province, village.

Сведения об авторе: Саидов Абдукафор - доктор исторических наук, главный научный сотрудник Отдела древней, средневековой и новой истории Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Ак. Раджабовых, 7. E-mail: Saidov.45@mail.ru.

Information about the author: Saidov Abdulkakhor - Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher of the Department of Ancient, Medieval and Modern History of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. ac. Radjabovs, 7. E-mail: Saidov.45@mail.ru.

УДК 728 (575.6)"17/19"

ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ МЕЪМОРИИ МАНЗИЛИ МИЛЛӢ ДАР АСРҲОИ МИЁНА

ЗОКИРЗОДА Р. Ш.,

Донишқадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон
ба номи академик М. С. Осимӣ дар шаҳри Хучанд

Манзили истиқоматӣ аз нахустин офаридаҳои башарият буда, он ҳамчун ва-силаи ҳифз аз муҳити беруна ба вучуд омад ва тӯли марҳалаҳои таърихӣ аз ғору истехкомҳои зеризаминӣ то кушку қасрҳо мунтазам аз лиҳози тарҳрезӣ, маснуот, мавқеъ ва сатҳу фазо то имрӯз ташаккул меёбад. Матлаби таҳқиқоти мазкур баррасии вижаҳои маданияти манзилдорӣ тоҷикон дар асрҳои миёна аст.

Маъмулан манзилҳо дар асрҳои миёна аз рӯи тарҳи тасмирифтаи меъморону начорон - устодони халқӣ бунёд гардида, аксар вақт ҳуди соқинони оянда ҳамчун организми зиндаю чандир пайваста мувофиқи тақозои ҳаёти оила тағйир меёфт, баъзе хучраҳо сохта ва баъзеи дигар вайрон карда мешуданд, ҳамаи қисмҳои манзил мунтазам бо шароити иловагӣ такмил ёфта, мунаққаш мегардиданд. Дар тӯли асрҳо дар сохтмони халқӣ таҷрибаи ғанӣ ҷамъоварӣ карда шуд, ки чӣ гуна манзилро аз таъсири номатлуби иқлим муҳофизат кардан, онро ба-роҳат ва мусоид гардонидан имконпазир аст. Ҳамаи ин меъёру нишондодҳо имрӯз ҳамчун қонун барои лоиҳакашон дастурамали доимӣ маҳсуб меёбанд.

Манзили истиқоматӣ дар ҳар давраи замони инъикосгари шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва мансубияти қавмӣ соқинонаш мебошад. «Бо манзили истиқоматӣ меъморӣ ва бо он шахрсозӣ оғоз мешавад» - хитоб намудааст меъмор - муҳаққик А. К. Бузов [1, 24]. Дар ҳақиқат, манзил барои тамоми самтҳои меъморӣ сарчашма мебошад. Он фарогири сохтмони шахрвандӣ, қасрӣ ва маъбадҳо на танҳо аз лиҳози ороиш, балки бо сохтори мантиқии таъинот, фарҳанги баланди сохтмон ва ороиши ҷузъиёти меъмориро таъмин менамояд. Аз ин рӯ, омӯзиши мероси меъморӣ давраҳои гуногун аз таҳқиқи манзилҳои мардумӣ, на қасрҳо ва маъбадҳо ҳадафмандона аст, зеро аксар вақт аз қулбаи муқаррарӣ то дар шаклҳои пешрафтаи муносири онҳо асосро таҳмин кардан мумкин аст [2, 62]. Аз ин рӯ, таҳқиқи меъморӣ истиқоматӣ дар раванди рушди асрҳои миёна он яке аз вазифаҳои муҳимми на танҳо илми таърих, балки меъморӣ мебошад.

Бисёре аз муҳаққиқони самтҳои гуногуни илми таърихӣ - меъморӣ бо омӯзиши манзили истиқоматӣ таърихнигорон, мардумшиносон, бостоншиносон, меъморон, санъатшиносон ва ғайраҳо машғул буданд. Дар сарчашмаҳои омӯзиши фарҳанги манзили тоҷикон олимони маъруфи сатҳи ҷаҳонӣ ва илмӣ Русия ва собиқ Иттиҳоди Шуравӣ В. В. Бартолд, А. А. Семенов, М. С. Андреев, Н. А. Кисляков, А. А. Ҳамидҷонова, А. Д. Давидов, М. Х. Мамадназаров, Р. С. Муқимов, Д. А. Нозилов ва ғайраҳои дигар саҳми босазо доранд [3, 124].

Дар навбати аввал, тибқи мавзӯҳои конфронс, мо ба таҳқиқоти М.С. Андреев, ки ӯ дар солҳои 1927 - 1928 дар давоми экспедитсияи чормоҳа оид ба омӯзиши Тоҷикистон ва халқҳои эронӣ гузаронидааст, таваҷҷуҳ менамоем.

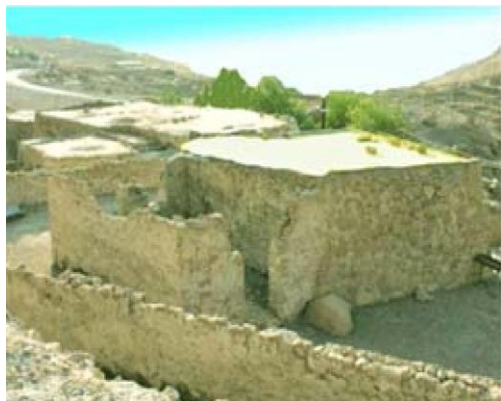
Ин муҳаққик инчунин борҳо дар дараи Яғноб низ буд, ки соқинони он на танҳо манзилсозии сангӣ, тарзи ҳаёти маҳсус, балки забони нодири худро низ нигоҳ доштаанд. М. С. Андреев маводи калони этнографиро, аз ҷумла маълумот

дар бораи хусусиятҳои манзил, номҳои биноҳои алоҳида ва таҷҳизоти дохилӣ, банақшагирии маҳалла ва гузархоро гирдоварӣ кард.

М. С. Андреев ҳанӯз 24 - уми июни соли 1927 дар бораи Ягноб чунин навиштааст: «Дар Ягноб то ҳол ҳеҷ як мошини дӯзандагӣ, ҳеҷ як оҳангар, ҳеҷ як дӯкон вучуд надорад ва ҳатто мактабҳо низ вучуд надоранд, баъзе аз хонандагони саводнок хонданро дар хонаҳояшон таълим медиҳанд. Қатъиян ягон ёрии тиббӣ вучуд надорад, аҳоли танҳо ба табибон ва муллоҳои нимсавод, ки тӯморҳо менависанд, муроҷиат мекунанд» [4].

Соли 1970 А. К. Писарчик китоби «Маводҳо оид ба этнографияи Ягноб», ки дар он бори аввал фаъолияти М. С. Андреев оид ба омӯзиши этнографияи Ягноб, ин минтақаи баландкӯҳи ноҳияи Айнӣ дар болооби водии Зарафшон муфассал таҳқиқ карда шуд [5]. Маҳз дар ин китоб бори аввал вижагиҳои манзилҳои авлодии Ягноб, ки ба асрҳои XVII-XVIII тааллуқ доранд, матраҳ карда шуданд. Баъдтар экспедитсияҳои дигар, инчунин сафарҳои олимони алоҳида, аз ҷумла мардумшиносон, таърихнигорон, меъморон, санъатшиносон низ барои иҷрои таҳқиқоти мазкур ҷалб шуданд.

Зимнан оид ба сохтори тарҳрезии услуби манзилпӯшии ин минтақа номзади илмҳои меъморӣ - Мунаввар Мамадназаров низ таҳқиқоти пураризише намуда, маводро бо нақшаҳо ва расмҳо дар манзилҳои деҳкадаҳои Ягноб таҳия кардааст [6].

Расми 1. Осоре аз манзилҳо ва иншооти хоҷагӣ дар Ягноб (муаллиф, соли 2024).

Зикр намудан ба маврид аст, ки услуби вижаи манзилпӯшии авлодии Ягноб, ки онро М. С. Андреев омӯхтааст, хоси Тоҷикистон ягона кишвар дар Осиёи Марказӣ аст, ки дар он то ба наздикӣ боқимондаҳои ҷамоати патриархалӣ ва хонаҳои ҷамоатӣ дар ягнобиён боқӣ мондаанд (**расми 1**), ки ин объекти омӯзиши ҷамаҷонибаи муҳаққиқони рус дар солҳои 30 - юми асри гузашта буд [7] ва баъдан олимони тоҷик дар солҳои 1958 -1966 дар натиҷаи паҷуҳиши ҷамаҷонибаи васеи этнографияи олимони ватанӣ дар соли 1975 китоби «Маданияти моддии тоҷикони Болооби Зарафшон» нашр шуд [8].

Хусусияти ин хонаҳои авлодӣ, ки М. С. Андреев дар солҳои 30 - юми асри гузашта дар водии баландкӯҳҳои дараи Ягноб омӯхтааст ва ба асрҳои XVII - XVIII тааллуқ дорад, дар чист? Масалан, маҳаллаҳои *авлодӣ ё қавмӣ* (расми 2) дар доманакӯҳ ҷойгир шуда аст ва аз ин рӯ гурӯҳи истикоматии террасаро дар сатҳҳо

ташкил медиҳад, ки ба як қатор биноҳои табиноти гуногуни истиқоматию хоҷагӣ тақсим шудааст. Қисми болоии он барои чорво як сахни кушод дошта, сатҳи дуюм бо меҳмонхона ва сатҳи сеюм ин манзили бисёрхучраи авлодӣ бо гурӯҳҳои алоҳидаи биноҳо барои оилаҳои алоҳидаи авлод мебошад. Сатҳи чорумро иншооти хоҷагии пӯшида барои захираи хӯрокаи ишғол мекунад ва ниҳоят дар поёнтарин барои чорво *рабат* ҷойгир шудааст.

Расми 2. Бино ва иморатҳои водии Ягноб дар доманакӯҳ (муаллиф, соли 2024).

Ҳар як манзили истиқоматӣ барои аъзои ҷудогонаи ҷамоаи авлод ё *қавм* аз шӯбаи тоза *канна*, оташдон *мӯрӣ*, ки ҳамчун хобгоҳи иловагии зимистона, даҳлезу роҳрав *кӯча* ва анбор *пистик* хизмат мекунад иборат аст. Деворҳо аз санг бо гил пӯшонидани шудаанд, бому он низ гилин бо моилии камтарин аст. Дар болои мӯр дар сақф сӯроҳии дудбаро сохта шудааст [9]. Дар маҷмуъ, чунин деҳаи авлодӣ аз рӯи сохтори худ қадимтарин боқимондаи маҳаллаҳои авлодӣ мебошад, ки на танҳо дар мавзеҳои кӯхистони Айнӣ, Мастҷох, Шайдон, балки дар шаҳрҳои бостонӣ аз қабилҳои Панҷакент, Уротеппа (ҳоло Истаравшан) маҳфуз мондаанд [10].

Инчунин хонаи дигари бисёрхучрагии авлодӣ дар водии Ягноб, ки аз ҷониби М. С. Андреев омӯхта шудааст, ба асри XVIII тааллуқ дошта, барои як хоҷагии дастачамбӣ пешбинӣ шудааст. Дар нақшаи он шакли номутаносиби қач, ки бо афзоиши доимии он бо афзоиши ҳайати оила ба вучуд меояд. Аз сабаби шароити шадиди сардӣ, манзил баланд нест (то 2,5 м баландӣ) ва он аз санг сохта шудааст ва сипас бо маҳлули гил пӯшонидани шудааст. Девори ягонаи берунии пӯшида бе раванзоҳои тиреза дорой айвони нимпӯшида мебошад, ки аз он ду гузаргоҳ ба долони дохилӣ ва биноҳои истиқоматию дутарафа (*анфиладӣ*) пайваست карда мешаванд. Хона аз оташдон *мӯрӣ*, хучраи асосӣ *канна*, роҳрав *кӯча*, анбор *пистик* ва даҳлез *долон* иборат аст. Хучраи оташдон ҳамзамон нақши хобгоҳи зимистонаро бо тахтаҳои назди оташдон иҷро мекунад.

Маъмулан равзанаи дудбаро ва рӯшноӣ дар шифт ё дар девори зери шифт сохта мешавад. Силсилаи берунии деворҳо, ки хучраҳои пӯшидаро маҳдуд мекунад, барои нигоҳ доштани чорво ва инчунин ҳамчун анбори озуқа истифода мешаванд. Яке аз хучраҳои алоҳида, ҳамчун хучраи мехмонхона истифода мешавад. Дар ин ҷо тақсмоти манзил ба қисматҳои занон ва мардон вучуд надорад. Нақшаҳои (нақшаҳо ва буриши) хонаҳои авлодии Яғноб, ки аз ҷониби М. С. Андреев таҳқиқ карда шудаанд, барои омӯзиши амиқи онҳо ва ҷустуҷӯи хусусияти чунин хонаҳо дар маводи маҳаллӣ мутааллиқ ба асри XIX ибтидоӣ асри XX асос гардид. Дар айни замон, маълум шуд, ки дар болооби водии Зарафшон чунин хонаҳо то вақтҳои охир дар бисёр деҳаҳои шаҳри Панҷакент, ноҳияҳои Айнӣ ва Кӯхистони Мастҷоҳ нигоҳ дошта шудаанд.

Аз ҷумла, муаррихи варзида Юсуфшо Яъқубов дар соли 1975 дар деҳаи Моғиёни шаҳри Панҷакент манзили ибтидоӣ асри XIX мутааллиқ ба шаҳрванд Холиқовро, ки аз рӯйи ташкили фазои дохилии ячейкаи истиқоматӣ дар деҳаи авлоди Яғноб наздик буд, таҳқиқ намудааст. Он яке аз қадимтарин манзилҳои боқимондаи болооби водии Зарафшон буд.

Аз рӯйи нақша он як бастакорӣ рангини чандирро бо намудҳои мухталифи баромад ва даромади деворҳоро ташкил меод. Аз ҷиҳати сохторӣ аз ду қисм хучраи умумӣ ва оташдонхона буд, ки онро дар фасли зимистон ҳамчун хобгоҳ истифода бурдан мумкин аст. Дар даромадгоҳ нисбати хучра сатҳи пасти фарш ҷудо карда шуда буд. Дар қисми истиқоматӣ барои пӯшидани ашёи рӯзгор, аз ҷумла пардаҳо *антресол* сохта шуд. Дар болои фарш сӯроҳии пӯшида дар анбор *чағора* барои нигоҳ доштани маҳсулоти хӯрокворӣ мавҷуд буд. Дар хучра ғайр аз сӯроҳи хурди зери сақф тирезаҳо набуданд. Деворҳои сангини ихотақунанда бо гил пур карда шуда буданд [11].

Квартали ҷамоавии Кӯхистони Мастҷоҳро дар асрҳои XVIII - XIX бо кӯчаҳои номутавазӣ пайвастшаванда этнограф М. А. Ҳамидҷонова тасвир кардааст. Аз ҷумла, хонаи истиқоматӣ - квартал аз як қатор сексияҳои якҷоя, якхела иборат буд, ки бо кӯчаи пӯшида бо гузаргоҳе, ки дарвозаи даромадгоҳ ду тарафи муқобил дорад, муттаҳид карда шуданд. Дар ҳар як бахш як ҳавлии хурди дохилӣ бо даромадгоҳи гузаргоҳи пӯшида ва даромадгоҳи бинои истиқоматӣ мавҷуд буд, ки дар он як девор бо оташқадаи навъи мӯрӣ алоқаманд буд. Хонаи истиқоматии умумӣ бо қисмати хурди *анбор* ва тавассути он бо *молхона* – *огил* пайваст ва аз он ба берун баромадгоҳ дошт. Дар манзил - квартал як ҷамоати авлодӣ *қавм* зиндагӣ мекарданд, ки масҷиди худро доштанд, дар гузашта бо номи *алов* - *хона*, яъне клуби мардона-мехмонхона маъруф буданд. Қавмҳоро вобаста ба мавқеи суқунат мисли офтобрӯ, соярӯ, боло, поён, косибон ном бурда мешуданд. Умуман, маҳаллаҳои қавмӣ параллели этнографии манзилҳои қадимаи ҷамоатӣ ва авлоди тоҷикони куҳистон аст [12].

Манзили дигари ҷолиби омӯзиш, ки аз рӯйи ташкили фазои дохилӣ ба манзили яғнобӣ шабеҳ аст, хонаи Комил Мироз мебошад, ки ба ибтидоӣ асри XIX тааллуқ дорад. Ин хона дар дараи Киштут дар деҳаи кӯҳии Ворӯ ҷойгир аст ва аз як хучраи асосӣ бо айвон ва анбори хоҷагӣ бо молхона иборат аст. Айвони пӯшида бо гузаргоҳи хурд ба даромадгоҳ ворид мешаванд, ки аз он ҷо ба анбор, баъдан аловхона бо оташдон - мӯрӣ ва қисми истиқоматии рӯйи боло ворид шудан мумкин аст. Дар роҳрав ҷой барои *чағора* ва дар анбор *хамба* барои маҳсулоти мавҷуд аст. Дар деворҳои рӯйи боло тоқҳои таъиноти хоҷагидорӣ сохта шудаанд. Дар мобайни фарш барои *сандали* - воситаи гармидихӣ умқи мавҷуд аст [13]. Ғайр аз манзилҳои бостонии дар боло тавсифшуда, бошишгоҳҳои мавсимӣ, ки дар миё-

наи асри ХХ сохта шудаанд, нигоҳ дошта шудаанд. Яке аз ин бошишгоҳҳои мавсимӣ аз ҷониби А.С. Давидов тасвир шудааст. Масалан, бошишгоҳи мавсимии Пастихони деҳаи Кансе дар водии баландкӯҳи Яғноб ҷойгир аст ва онро *коза ё дӯғхона* меноманд. Аз сангҳои калон тавассути гил деворҳои ғафс сохта шудааст. Аз рӯйи сохтори худ он оташкадаи яғнобӣ *мӯр* - ро нусхабардорӣ мекунад. Дахлези бинои истиқоматӣ як суфачаи яклухт бо дари хурди даромадгоҳ дар қисмати пеши он мебошад. Дар назди даромадгоҳ як оташдони муқаррарӣ *инкир* кофта шудааст. Дар наздикии бино як саройи сангӣ барои чорво *қутан* сохта шудааст. Дар ин ҷо дар фасли тобистон деҳқонон чорвои худро барои чарогоҳ берун аз деҳа сафарбар мекунанд [14].

Таҳқиқоти мо дар бораи чунин мавзӯҳо дар шаҳри бостонии Панҷакент нишон медиҳад, ки чарогоҳҳои тобистона дар водии доманакӯҳии он хеле зиёд сохта шудаанд, ки он аз аксҳои доктори илмҳои таърих, шодравон Саидмурод Бобомуллоев шаҳодат медиҳанд.

Этнограф А. К. Писарчик, ки меъмории манзилро таҳқиқ намудааст, дар муаррифии таърихнигорони меъмори, шиносӣ бо мероси бузурги хаттии М. С. Андреев саҳми босазо гузоштааст.

Таҳқиқоти сершумори даҳсолаҳои охир ёдгориҳои меъмори дар қаламрави Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон маводи бойро оид ба фарҳанги сохтмони он ошкор карданд. Дар робита ба ин, дар мисоли меъмории асримиёнагӣ дар қаламрави Тоҷикистони таърихӣ мо фарҳанги сохтмони меъмории халқиро барои муайян кардани қонуниятҳои рушди он ва муайян кардани фарқиятҳои он аз фарҳанги сохтмони минтақаҳои ҳамсояи Осиёи Миёна ба низом дароварда, ҷамъбаст менамоем.

Гарчанде ки техникаи сохтмонӣ пайваста такмил меёфт, анъанаҳо дар интиҳоби маводҳо устувор нигоҳ дошта мешуданд. Сохтмон, чун қоида, аз маводи маҳаллӣ анҷом дода мешуд. Интиҳоби василаи бунёд бо шароити гуногуни табиӣ вобаста буд. Набудани захираи ҷӯби сохтмонӣ, маҳдудияти санг ва пахншавии ҳамаҷонибаи ҷангал дар минтақаҳои ҳамвор Уструшан ҳанӯз дар қадим истифодаи васеи маҳсулоти онро поҳса ва хишти хом, ба монанди дар сохтмони биноҳои истиқоматӣ ва монументалӣ ба вучуд овард. Гил, пеш аз ҳама, ҳамчун маводи аълои пайваस्तкунанда хизмат мекард, ки маҳлули он барои девори санг, хишти хом ва ҳамсони он аз гили хушк истифода мешуд [15].

Ғайр аз ин, гил инчунин ягона мавод барои пардозии деворҳо ва пӯшидани фарш буд. Масалан, омезиши гил бо рангҳои гуногун (сабз) бо ранги сурхранги хишти хом дар биноҳои қасри Гардани Ҳисор дар деҳаи Мадм дар дохили он тобиш хоси рангро ба вучуд овард. Гил аз беҳтарин масолеҳ барои корҳои сохтмонӣ аст, омехта бояд дар давоми якҷанд рӯз (3-6) омода мегардид. Барои корҳои пардозии деворҳо гил бо рутубати зиёдтар омода мегардид. Зичии омехтаи маҳлули гил аз таъинот вобаста буда, барои гузоштани таҳкурсии санг маҳлул ниммоёе, барои гузоштани деворҳо зичии миёна ва барои гузоштани гунбазҳо хеле ғафс карда мешавад. Барои беҳтар кардани сифати маҳлули гил (баланд бардоштани устуворӣ, намитобоварӣ ва ғайра) ба он ганҷ ва ғурӯшаи он, най, сафол ва маводи дигар илова мегардид. Таркиби гил дар минтақаҳо гуногун аст, аммо асосан силикатҳо ва рег (27 - 85%), гил (4 - 20%) ва оҳак (60 - 67%) мебошанд.

Истифодаи васеи гил дар сохтмони хонаи истиқоматии инфиродӣ, якум бо сифатҳои он (пластикӣ, гармигузаронии кам, коркарди осон), дуум, пахншавии ҳамаҷониба, ки онро маводи дастрастарин месозад, вобаста буд. Маводҳои сохтмони насӯзанда дар асоси гил, ба монанди девори гилин (поҳса), хишти хом,

ороиши меъморӣ ва хамираи гил - маҳлули сохтмонӣ дар меъмории халқии Осиёи Миёна нақши калон доранд. Хишт - поҳса аз маводи беназир ва қадимии сохтмонӣ маҳсуб ёфта, истифодаи он дар Ховари Миёна на камтар аз 10 ҳазор сол пеш аз он шуруъ гардидааст [16].

Таҳқиқоти олимони Шуравӣ ва хоричӣ имкон медиҳанд, ки дар бораи сохтори манзилҳои неолити пеш, ки аз гил сохта шудаанд ва хусусан ашёи хом бо пӯшиши ҳамвор баҳо дода шаванд. Албатта, намунаи қадимии хишти хом ба намунаи муосир монанд набуд ва пеш аз он ки ба андозаҳои дуруст ташаккулёфта (стандартӣ) табдил ёбад, он роҳи тӯлоии рушдро тай кардааст. Хонаҳои ҳазорсолаи панҷуми то милод дар Туркманистони ҷанубӣ Ҷайтун ва Чапантеппа аз блокҳои гили буриши ҳалқашакл бо паҳноии 20-25 см ва дарозии 60-70 см дар ҳазорсолаи IV то милод дар маҳалҳои аҳолинишини ҷануби Туркманистон онҳо бо ашёи хоми росткунҷа иваз карда шуданд, ки то сафарҳои Искандари Мақдунӣ маводи асосии сохтмони деворҳо буд. Ба гуфтаи муҳаққиқ В. Л. Воронина шаклҳо барои сохтани хишт беохир буданд. Хишт ҳангоми шаклгирӣ бевосита ба хоки ҳамвор гузошта мешуд. Дар минтақаҳои кӯҳӣ асосан ҳамчун қолиб сангҳои табиӣ ва дарахтони арча истифода мешуданд.

Ин сабаби он аст, ки ғафсии гишт баъзан дар доираи якчанд сантиметр тағйир меёбад, дар ҳоле ки андозаи боқимонда одатан дақиқтар нигоҳ дошта мешавад. Поҳса, яъне девори гилин, дар Осиёи Миёна ва кишварҳои ҳамсоя масолеҳи паҳншуда буд. Масалан, дар қабатҳои аввали манзили Яғноб, ки дар ибтидои асри XIX сохта шудааст, боқимондаҳои деворҳои гил ба назар мерасанд [17]. Поҳса бо қабатҳои ғафс, баландии тақрибан як метр бо тақсимооти блокҳои гузошта мешуд. Тарзи чунин хиштро бинои қасри Қалъаи Қаҳқаҳа, ки қисми поёнии деворҳои он бо ҳамвории гранити суфта нишон дода шудааст, хуб тасвир мекунад. Пас аз гузоштан, ҳар як қатор аз рӯйи паҳлӯҳо дар болои тахта бурида мешуд. Ба ин сабаб, поҳса ҳангоми хушк шудан на дар самти тасодуфӣ, балки дар самти муайян шикӯфта мешавад. Силсилаи болоӣ ба пайванди аввал бурида мешавад, то ки дарзҳо бо блокҳои монокитӣ ва зебо мувофиқат кунанд. Поҳса гили сифати муайяно талаб мекунад - хеле ғафс ва часпак. Агар гил ин сифатҳоро на дошта бошад, он бо омехтаи зиёди сангча истифода мешавад. Аз чунин таркиб деворҳои биноҳои қадимӣ дар минтақаҳои кӯҳии Қаторкӯҳҳои Туркистон ва За-рафшон сохта шудаанд.

Маъруфияти деворҳои поҳса бо дастрасии ашёи хом ва мувофиқ будани ороиши он шарҳ дода мешавад. Поҳса дар баландӣ пай дар пай қабатҳои гузошта мешавад ва дар тӯли ҳар як қатор ба блокҳои тақсим карда мешавад. Пайвастиҳои қабатҳои деворҳои поҳса ду усул дорад. Дар ҳолати аввал, қабати гил бо банди доимӣ гузошта мешавад ва ҳангоми гузоштан бо риштаҳои дар баландии деворҳои ҷойгиршуда бурида мешавад. Дар ҳолати дуюм, гил дар чараёни гузоштан аз блокҳои ба вучуд меояд. Намунаи классикии навъи якуми хишт деворҳои поҳсаи қалъаи Чилхучра дар Уструшан мебошад, ки онро У. П. Пулотов кашф кардааст. Буриши бо асбоби маҳсули металлӣ сохташуда қомилан равшан ба назар мерасад. Инҳо дарзҳои қатъии росткунҷа мебошанд, ки дар буриши онҳо қанори амиқ, ба монанди буридашуда, дар санг ташкил медиҳанд. Паҳнои дарзҳо 1,5-2 см буда, онҳо ҳангоми хушк шудан шикастани гилро танзим мекунанд. Баландии блокҳои тавре ки гуфта мешавад, тақрибан як метр, паҳноии аз 0,70 то 1,2 м аст.

Бисёре аз биноҳои истиқомати Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон, маҳсусан биноҳои калон, сатҳи деворҳои барҷастаро доштанд. Девор аз як қатор нимсутунҳо иборат буд, ки ба ҳамдигар наздик буданд ва каме ба боло танг мешуданд.

Намунаҳои олии ин ёдгориҳои қадимӣ ба монанди қалъаи Хучанд ё Чилхучра дар Уструшан мебошанд. Ба ақидаи муҳаққиқ С. П. Толстов, чунин девор бехтарин ба амали шамол муқобилат мекунад, чараёни ҳаворо мешиканад, онро суфт мекунад ва имконияти ҷаҳиданро ба зарар расонидан ба худи бино эҷод мекунад. Ин идеяи ободшавии бино дар биноҳои дар ҷойҳои ҳамворӣ ҷойгиршуда, дар фосилаи ансамблҳои калони меъморӣ ва деворҳои шаҳр, бештар истифода мешавад.

Ҳамин тарик, гили хом аз қадимтарин масолаҳ дар Осиёи Миёна мебошанд ва тақрибан 2000 сол қабл пайваста истифода мешуданд. Дар Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон гач, маводи ивазнашаванда дар ороиши сатҳи деворҳо ва истехсоли асбобҳо хеле паҳн шуда буд. Масалан, деворҳои *хамба* дар қасри Гардани Ҳисор бо гач молида шуда, дар биноҳои истиқоматии шаҳраки Қарабулоқ аз он мизҳои алебастрӣ сохта шуданд. Гачи хуб аз санги алебастри тоза ҳангоми сӯзондани он дар танӯрҳои фарш дар ҳарорати 120-150 °С ҳосил шуда, дар ҳарорати 150°C то 170°C гачи суфт ба даст меояд, дар ҳарорати зиёда аз 200°C гачи сӯхташуда – санг ба даст меояд, ки гирифтани ва бо об маҳлул карданро қодир нест.

Ба гач хокаи растании васеъ паҳншудаи *ширеш* илова карда мешуд, ки аз он ширеш истихроҷ карда мешуд. Ба ақидаи як қатор муҳаққиқон, аз ҷумла А. Н. Бернштам), амали асосии ширеш ба тағйиребии шакли кристаллҳои гипс таъсир расонд. Кристаллҳои сӯзандор шаклҳои октаэдриро мегирифтанд. Илова кардани ширеш пластикӣ, суръати фишор, муқовиматро зиёд мекард. Аммо, ба ақидаи А. К. Писарчик, илова кардани ширеш ба маҳлули алебастр бо ҷӯб боиси суфт шудани фишор мегардад. Пас аз гирифтани он, он бо сахтии зиёд фарқ мекунад. Ин ҳолат онро барои қандакорӣ номувофиқ месозад, зеро пас аз ба итмом расидани қор дигар ҳеҷ чизро тағйир додан ва ислоҳ қардан мумкин нест. Ҳангоми қандакорӣ дар заминаи ранга, ширеш баъзан ба қабати поёнии гачӣ илова карда мешуд, ки бо хоки ангишт бо ранги торик ранг карда мешуд, зеро ҳангоми қандакорӣ дар қабати болоии сафед қулай аст, ки қабати поёнӣ сахттар бошад [18].

Маводи қолиб оид ба ороиши гачӣ дар шаҳраки Сайёд, ки дар ҳудуди вилояти таърихию фарҳангии асримиёнагии Хуттал, дар шарқи вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгир аст, бозёфт шудааст. Бинои монументалии шимолу ғарбӣ манзили сарватманд бо масоҳати 53x39 метр мебошад. Бино ду давраи истиқоматро аз сар гузаронидааст. Дар ибтидо тарҳи берунии хона аз росткунҷае иборат буд, ки дар кунҷҳо бо бурҷҳо, дар дохили он ҳавлӣ (25x27 м) ҷойгир карда шуда буд дар атрофи он ҳуҷраҳои росткунҷае буданд, ки бо даромадгоҳҳои ҳавлӣ рӯ ба рӯ буданд. Биноҳои тарафи шарқӣ, ҷанубӣ ва ғарбӣ аз ҳамдигар ҷудо карда шудаанд. Ҳар як ҷониб ҳуҷраҳои истиқоматӣ бо суфаҳои алоҳидаро, ки баъзан қариб тамоми майдонро ишғол мекарданд ҳуҷраҳо, бо иншооти гармидиҳӣ, бо ҷоҳҳои обкашӣ барои оббозӣ, бо ҷағораҳои маҳсус барои нигоҳ доштани маҳсулот дар бар мегирифт. Дар миёнаи ҳар як тараф се ҳуҷраи истиқоматӣ бо ҳуҷраҳои намоишӣ мавҷуд буд.

Ҳишти пухта дар Осиёи Марказӣ анъанавӣ деринаи истифода дорад, ки зиёда аз 5 ҳазор сол дорад. Масалан, дар шаҳраки шаҳрсозии Моҳенҷо Даро (асрҳои XXIII - XV то милод) Дар Ҳиндустон кӯчаҳои васеъ бо хонаҳои бисёрқабата аз хишти сӯхта сохта шуда буданд. Истифодаи васеи хишти пухта дар сохтмони манзилҳо бо сабаби фаровонии гил имконпазир буд. Оташҳои сӯзондани хишт шакли росткунҷа доштанд. Маводи пайваस्तкунанда асосан маҳлули аз наносҳои дарёии маҳаллӣ тайёр шуда буд, ин маҳлул қувваи кофии пайвастшавӣ надошт, аз ин рӯ биноҳои аз хишт дар маҳлули гил сохташуда ба осонӣ аз ҳам ҷудо карда мешуданд ва хишт осеб надида, метавонад дубора истифода шавад.

Барои бунёди фарш одатан хишти хурдтар истифода мешуд. Хишти пухта, ки дар Осиёи Миёна аз асрҳои аввали эраи мо маълум буд, дар ҳама ҷо ба таври васеъ истифода намешуд. Масалан, дар меъмории халқии Уструшан он хеле кам истифода мешуд. Бо онҳо фаршҳо оро дода, зинапоҳо сохта, ҳамчун танзимкунанда дар пояи гунбазҳо, инчунин дар қисмҳои масъули сохтори бино истифода мешуданд. Бо сабаби истифодаи маҳдуди хишти пухта ҳамчун маводи сохтмонӣ (аввалин биноӣ қадимтарини то ба мо расида, ки пурра аз хишти пухта сохта шудааст, макбараи Сомониён дар шаҳри Бухоро, охири асри IX мебошад), он сохта шудааст дар оташдонҳои хурди пазондашуда, ки аз ҷиҳати сохтор ба оташдонҳои кулолӣ наздик мебошанд [19].

Чунин оташдонҳо дар қаламрави Уструшан, ки ба асрҳои аввали милодӣ тааллуқ доранд, бори аввал дар солҳои 1943 - 44 ҳангоми сохтмони Неругоҳи барқи обии Фарҳод кашф карда шуданд. Онҳо дукамера ва дар нақша росткунҷа буданд (баъдтар даврашакл пайдо мешаванд), ки дар камераи поёнӣ сӯзишворӣ пазонда мешуд ва ҳавои гарм тавассути шабакаҳои махсус ба камераи болоӣ, ки дар он ҷо қисми тайёршуда пазонда мешуд, ворид мешуд. Хишти пухтаи шакли чоркунҷа аз асрҳои IX - X ҳамчун мавод барои фарш дар дохили бино ва танҳо асрҳои XI - XII васеъ паҳн шуда, дар сохтмони деворҳои истифода мешуд. Шакли онро бо шартҳои муқовимат бо қувваҳои сейсмикӣ тамизкорӣ менамуданд. Хусусияти хоҳиши андозаи хишт бо мурури замон мушоҳида шудааст. Фикр кардан нодуруст мебуд, ки хишти пухта дар замони мавриди назар ягона маводи меъморӣ монументалӣ гардид. Бисёре аз биноҳои калон дар ин вақт аз хишти хом сохта шуда буданд ва маҳз ин биноҳо бо сабаби масолеҳи анъанавӣ баъзе хусусиятҳои меъморӣ давраи пеш аз арабро нигоҳ доштанд. Дар минтақаҳои кӯҳӣ биноҳои сангӣ бо омезиши хишти хом ва пухта низ сохта шуданд.

Ниҳоят, дар солҳои охир аҳамияти ҳақиқии меъморӣ *чӯбӣ (чӯбкорӣ)* - соҳаи меъморӣ, ки мавҷудияти онро танҳо таҳмин кардан мумкин буд, равшантар ошкор карда мешавад. Ҳоло, бо шарофати бозёфтҳои нодири меъморӣ *чӯбии* асрҳои IX - XII дар шукуҳи шаҳмати ғайриҷашмдошти худ ошкор мешавад ва маводи ба мо маълум дар байни омма ҷойгоҳи намоёнро ишғол мекунад.

Дар меъморӣ манзилҳои истиқоматии асримиенагии Осиёи Миёна, маснуоти чӯб кам буд. Аммо сутуни чӯбӣ, ки аз замони қадим инкишоф ёфтааст, ҷойи муайяни худро пайдо кардааст. Намуди навҳои дарахт, ки барои сутунҳое, ки бо қандакорӣ ороиш шудаанд ё бе он истифода мешаванд, хеле кам аст. Инҳо бурс, қарағач, нахл, дарахти тут мебошанд.

Акнун баъзе усулҳои сохтмонро, ки дар асрҳои миёна, дар мисоли танҳо як минтақаи таърихӣ фарҳангии Уструшан, ки, тавре ки дар боло қайд карда шуд, дар сарзамини кишварҳои ҳозираи Осиёи Миёна – Қирғизистон, Тоҷикистон ва Узбекистон ҷойгир буд. Сохтори таҳкурсӣ ва таҳкурсиро дар намунаи як қатор биноҳои истиқоматӣ ва ҷамъиятӣ, ки дар он анъанаҳои сохтмони маҳаллӣ ошкор карда мешаванд. Аз ҷумла, таҳқиқоти Қалъаи Қаҳқаҳа натиҷаҳои ҷолиб дод, ки дар он сохтори пойгоҳи устувори таҳкурсӣ бо баландии то 3 метр сабт шудааст, ки асосан аз чӯб бо мустаҳкамкунии деворҳои пуштибонии сангӣ иборат аст. Чунин сохтори асоси иншоот хусусияти хоси техникаи бостонии сохтмон мебошад.

Деворҳои дар техникаи сохтмони Уструшан, дар маҷмӯъ, аз усулҳои умумичаҳонии Осиёи Миёна аз хишти хом, поҳса ва хишти омехта иборат буданд. Девори санг дар баробари деворҳои дар боло номбаршуда танҳо дар минтақаҳои кӯҳӣ ва наздиқӯҳӣ паҳн шуда буд. Санг дар маҳлули гил бо пайвандҳои рост ва қабатӣ гузошта мешуд. Бо ғафсии деворҳои зиёда аз як метр, пайвастишавӣ асосан

дар қаторҳои берунии хишт риоя карда мешуд. Аз сабаби кӯтоҳумрии чӯб, сарраву болорҳо ҳифз нашудаанд. Сақфи қариб ҳамаи хучраҳои биноҳои истиқоматӣ дар ҳама ҷо дорои сарпӯши хос буданд, вақте ки ҳамчун хучраҳои оддӣ, манзилӣ ва хидмати аксар вақт бо гунбазҳо пӯшонида мешуданд.

Тектоникаи гунбазӣ, ки аз ин системаи сохтори болопӯш ба вучуд омадааст, ҳанӯз дар даврони қадим паҳн шуда буд. Аммо таҳияи системаи гунбазӣ дар Осиёи Миёна дар асрҳои IX - X, дар замони тағйирёбии системаи тектоникӣ ба анҷом расид. Баландшавии фарҳанги умумии бадеии Мовароуннаҳр паҳншавии ислом, ки боиси сохтани биноҳои масҷиду мадрасаҳо, истифодаи гишти пухта ва гайра гардид, ба рушди сохтори гунбазӣ замина фароҳам овард.

Маҷмуаҳо бо қисмҳои паҳлӯӣ аз хишти хом дар қачҳои эллипсӣ ё параболӣ, ки сохтмони онҳо аз ҷониби В. Л. Воронина аз рӯи андозагирии биноҳои истиқоматии Панҷакент муфассал омӯхта шудааст, амалӣ карда шуданд. Дар ҷустуҷӯи ҳалли мувофиқтарин, меъморон қариб дар як вақт якчанд намуди пӯшиши гунбазро месохтаанд. Аллақай дар аввали ҳазорсолаи 3 то милод гунбазҳои номуназам бо тадричан баровардани лавҳаҳои сангӣ (Эшнунна дар Байнанаҳрайн) сохта шуданд. Дахлези қабати поёнии қасри Қалъаи Қаҳқаҳа II бо гунбази хом, ки аз партоби қаторҳои уфуқии хишт, яъне гунбази паст ташкил ёфтааст, пӯшонида шудааст.

Техникаи сохтани арҳо дар таҷрибаи сохтмони манзилҳои асримиёнагӣ ва минтақаҳои ҳамсояи он бо гуногунии зиёд фарқ мекард ва дорои хусусиятҳои хос буданд. Бояд гуфт, ки дар манзилҳои Уструшан дару тирезаҳо бо арҳои шакли эллипсӣ, нимдоира, се маркази, параболӣ истифода мешуданд. Аксар вақт, тавре ки дар манзилҳои наздиқии қалъаи Чилхучра сабт шудааст, қисми зиёди арҳои номбаршуда дар сохтори як ёдгорӣ пайдо мешаванд. Барои нигоҳ доштани қисмҳои аввал давраҳо ё тақягоҳҳо насб карда мешуданд. Қисмҳои минбаъда ба қисмҳои аввал илова карда шуданд. Сохтори дарро бо мисоли ҳонаи истиқоматӣ дар наздиқии Чилхучра тавсиф кардан мумкин аст. Дар ин ҷо як гузаргоҳи росткунҷаи байни хучраҳо бо чӯбҳои бурс боқӣ мондааст.

Равшани биноҳо тавассути сӯроҳҳои дурафш ва росткунҷаи рӯшноӣ, ки дар деворҳои ҳонаи истиқоматӣ сохта шудаанд, амалӣ карда мешуд. Масалан, мавҷудияти тирезаи калон дар қасри Қалъаи Қаҳқаҳа II бо камарбанди чӯбӣ, ки то ҳол боқӣ мондааст, беназир аст, зеро чунин сӯроҳҳо дар ҳеҷ ҷо такрор нашудаанд. Тибқи маълумоти С. М. Мамадҷонова, ки дар таҳқиқоти ӯ оварда шудааст, устодони Уструшан дар таҷрибаи худ як қатор асбобҳоро истифода мебарданд, ки на танҳо имкон медоданд, ки нақшаро бо дақиқии баланд тақсим кунанд ва деворҳо бисозанд, балки сохторҳои мукамалтарини гунбазро иҷро кунанд. Аммо маҳдудияти асбобҳои пайдошуда, ки ба давраи асрҳои аввали миёна тааллуқ доранд, тавсифи муфассали гуногунрангӣ ва намудҳои онҳоро душвор мекунад. Аз ҷумла, дар адабиёти махсус дар бораи фарҳанги модии минтақа маълумот дар бораи истифодаи асбобҳои вижа дар истехсолоти сохтмонӣ қариб пурра мавҷуд нест.

Танҳо баррасии меъмории халқии асри XIX ибтидои асри XX дар қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ, ки анъанаҳои қадимиро ба мо расонидааст сохтмон имкон медиҳад, ки ба фарҳанги сохтмони биноҳои истиқоматии Шимоли Тоҷикистон равшанӣ андозад. Аз қадим дар меъмории халқии болооби водии Зарафшон ҳамчун воситаи сохтмон асбобҳо болғаҳо (калон хурд), арраҳо, лавозимот барои коркарди санг, умқсанҷҳо истифода мешуданд. Барои тақсим кардани нақшаи бино дар ин қитъа, устодон аз ресмон ва чӯб истифода мебарданд. Барои коркарди

гафси чузъиёти меъморӣ (сутунҳо, болорҳо, сарравҳо) асбобҳои маҳсус хизмат мекарданд. Ҳангоми коркарди бадеии ҷӯб асбобҳои ранда, искана ва сӯхонҳои маҳсус истифода мешуданд.

Раванди сохтмони манзилҳои истиқоматӣ дар асрҳои миёна пеш аз ҳама бо фаъолияти меъмор, ки ҳамеша устои моҳири сохтмон буд, алоқаманд буд. Ӯ фаъолият бо майдони сохтмон, ки дар он худӣ меъморӣ дар шароити мушаххас сохта мешавад, алоқаманд аст. Тамоми раванди истехсолотро меъморе роҳбарӣ мекард, ки дорои таҳассуси баланди техникаӣ ва бадеӣ буд.

Баъзе аз усулҳои бунёди манзилҳо барои фаҳмидани меъмории Осиёи Миёнаи асрҳои миёна арзиши баланд доранд. Дар Кӯҳистони Мастҷоҳ ҳангоми сохтани хонаҳо дар доманакӯҳҳои теппа дар сарҳади беруна сутунҳои оянда дар масофаи 30 - 40 см аз якдигар ба замин насб мешуданд. Сипас, он ба тавре гузошта мешуд, ки сутунҳо бо сатҳи берунии он баробар бошанд ва пеши назар бимонанд. Сипас, вақте ки он бо гил пур карда мешуд ва вақте ки он хушк мешуд, тамоми фазои дохили он то сатҳи фарши ояндаи хона бо сангуи гил пур карда мешуд. Тарзи тасвиршудаи бунёди асосу пойдевор ба тарзи бунёди қалъаи Хучанд монанд аст, аммо дар шакли содатар. Дурустии конфигуратсияи деворҳо дар ҷойи худ бо роҳи муқоисаи андозагирии диагоналҳо санҷида мешавад. Ҳангоми тақсим кардани нақшаи бино ва дар марҳалаҳои минбаъдаи сохтмон, дар дасти меъмор асбоби ивазнашаванда ресмон ва инчунин тахтаи ҷӯбӣ мебошад.

Дар Кӯҳистони Мастҷоҳ тарзи сохтани деворҳо низ хоса ба назар мерасад. Масалан, дар ин ҷо сангҳо дар ду қатор дар марзҳои берунии девор ҷойгир карда мешуданд, то ки байни онҳо фазои 15 - 20 см боқӣ монад. Сипас деворро ба баландии 50-60 см бардошта, фазои дохилии байни қаторҳои сангҳо бо сангҳои хурд пур карда шуда, бо гили моеъ рехта мешуд. Пас аз хушк шудани гил, деворро минбаъд низ гузоштанро идома доданд. Тарзи пур кардани санг аз болои он бо маҳлули моеъи гил хеле қадим аст. Он дар техникаи сохтмони Панҷакент дар асрҳои VII - VIII пайдо шудааст. Ин усули деворҳо дар Кӯҳистони Мастҷоҳ маъмултарин буд.

Ёдгориҳои меъмории Осиёи Миёна, ки то ба мо омада расидаанд, дар минтақаҳои сейсмикӣ ҷойгиранд, аз маҳорати меъморони қадим шаҳодат медиҳанд, ки ҳолати ташаннучи иншооти аз ҷиҳати конструктивӣ мураккабро ҳангоми бори зиёди статикӣ ва динамикӣ дуруст арзебӣ кардаанд.

Заминларзаҳо як навъ имтиҳон мебошанд ва танҳо сохтмонҳои, ки ба заминларза тобовар мебошанд, аз он мегузаранд. Мо наметавонем, ки чанд бинои истиқоматӣ ва ёдгориҳо хароб шудаанд. Дар натиҷаи имтиҳони табиӣ, то ба мо танҳо устувортаринҳо, аммо кам андар кам расидаанд.

Ҳамин тариқ омӯзиши марҳалаҳои рушди фарҳанги сохтмони манзили миллии асримиёнагӣ ба истифодаи оқилонаи усулҳои анъанавии сохтмони биноҳои истиқоматӣ бо истифода аз маводи сохтмони маҳаллӣ дар заминаи сабақҳои таърихӣ меъморон ташаккул ёфта, анъанаҳои пурарзиши пурарзиши гузашта роҳнамо ҷиҳати созандагӣ барои имрӯзу оянда хоҳад буд.

АДАБИЁТ

1. Буров А. К. Об архитектуре. - М., 1960. - С. 23.
2. Воронина В.Л. Проблемы раннесредневекового города Средней Азии. - Дис...доктора истор. наук. - М., 1960. - С. 509.

3. Давыдов А.С. Традиционное жилище таджиков Верхнего Зеравшана /СЭ. – М. - № 6. – 1969. – С. 92-114; Мукимов Р. С. Искусство зодчих Верхнего Зеравшана. – Душанбе: «Контраст», 2010. – 284 с.; Турсунов Н. О., Джурабаев Д. К. Гостеприимные места в традиционном жилище горожан Худжанда/Проблемы педагогики народов Центральной Азии. - Худжанд, 1996. - С. 133-135.
4. Джураева Н. Роль М. С. Андреева в формировании этнографической науки в Таджикистане. Интернетресурс: cyberleninka.ru Муаррих, №3, 2015.
5. Андреев М. С. Материалы по этнографии Ягноба (записи 1927-1928 гг.). /Подготовка к печати А. К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1970. – 192 с., 30 л. ил.
6. Tajikistan on the Great Silk Route/Writer by M. Mamadnazarov. – Dushanbe: United Nations Development Programme. -1999. - 36 s.
7. Кондауров А. Н. Патриархальная домашняя община и общинные дома у ягнобцев. – М.- Л.: АН СССР, 1940. – 80 с.
8. Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана/Под редакцией А. К. Писарчик и Н. Н. Ершов. – Душанбе: Дониш, 1975. – 197 с.
9. Мамаджанова С., Садыков М. Жилище Ягноба как пример раннесредневековых построек горных районов Северного Таджикистана /Тез. докл. на республ. науч. конференции (секц. техн. наук). – Душанбе: Изд. «Дониш», 1980. – С. 5-6.
10. Мамаджанова С., Мукимов Р. Энциклопедия памятников средневекового зодчества Таджикистана. – Душанбе: Мерос, 1993. – С. 52.
11. Мамаджанова С., Мукимов Р. Энциклопедия памятников средневекового зодчества Таджикистана, - С. 33.
12. Хамиджанова М. А. Материальная культура матчинцев до и после переселения, – Душанбе: Изд. «Дониш», 1978, -С. 32.
13. Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана. – Душанбе: Изд. «Дониш», 1973. – С. 77; Мамаджанова С., Мукимов Р. Энциклопедия памятников средневекового зодчества Таджикистана, - С. 33-34.
14. Гражданкина Н. С. Архитектурно - строительные материалы Средней Азии. – Ташкент: Изд. «Узбекистан», 1988. – 296 с.
15. ВИА, в 12 - ти томах. - Том 8. – М.: Стройиздат, 1969. - С. 233-234.
16. Воронина В. Л. Древняя строительная техника Средней Азии /АН. – 1953. - № 3. – С. 43 - 44.
17. Писарчик А. К. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины XIX - начала XX в. – Душанбе: Изд. АН Тадж.ССР, 1956. - С. 35 - 38.
18. Воронина В. Л. Конструкции и художественный образ в архитектуре Востока. – М.: Стройиздат, 1977. - С. 23-24.
19. Прибыткова А. М. О тектонических системах в среднеазиатском зодчестве /Проблемы истории архитектуры народов СССР/Сб. науч. трудов. - № 2. – М.: ЦНИИГрад, 1975. - С. 333 - 336.

ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ МЕЪМОРИИ МАНЗИЛИ МИЛЛӢ ДАР АСРҲОИ МИЁНА

Манзил ифодакунандаи бисёр ҷанбаҳои илми меъморӣ, шаҳрсозӣ, бостоншиносӣ ва иҷтимоии ҷомеа маҳсуб ёфта, тӯли марҳалаҳои таърихӣ дар така ба таҳав-

вулоти чомеа инкишоф ёфтааст. Таҳқиқоти мазкур дар така ба омӯзиши бостоншиносию меъмории манотиқи алоҳидаи Шимоли Тоҷикистон фарҳанги волои сохтмонию меъмории халқӣ, самаранок истифодабарии захираҳои табиӣ ва масолеҳи маҳаллии сохтмонӣ дар асрҳои миёна таҳия гардидааст.

Бозёфти қисмҳои алоҳидаи конструктивию сохтмони бино ва иншооти бостонии ёдгориҳои Уструшан, Панҷакент, Ягноб, Кӯхистони Мастҷох, аз ҷониби олимону муҳаққиқони рус М. С. Андреев, А. М. Прибиткова ва В. Л. Воронина далели маданияти баланди ҳунари меъмории доштани сокинони ин манотик маҳсуб меёбад.

Дар ин самт омӯзиши манзилҳои инфиродии истиқоматӣ, ки намунаи меъмории мардумии Шимоли Тоҷикистон маҳсуб меёбад, меҳвари таҳқиқоти мазкур маҳсуб меёбад. Коркарди бадеии санг, гачкорӣ, гил, чӯб ва хусусияти вижаи онҳо дар меъмории халқии асримиёнагӣ, истифодаи воситаҳои зиддизилзила, гармиҳимоя ва намиҳимоя шаҳодат аз маданияти ғании тамаддуни меъмории миллӣ арзёбӣ мегардад.

Инчунин истифодаи воситаҳои танзимкунандаи иқлими гарму хушки минтақа, коркарди муҳандисии минтақаҳои мураккаби ноҳамвор дар асрҳои миёна аз талаботе маҳсуб меёфтанд, ки зимни бунёди манзилҳои истиқоматӣ ва дигар иншооти меъмории халқӣ мавриди татбиқ қарор мегирифт.

Калидвожаҳо: *биноҳои истиқоматӣ, меъмории халқӣ, айвон, масолеҳи сохтмонӣ, ёдгории меъмории, таҳқиқи бостоншиносӣ, масолеҳи сохтмонӣ.*

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ АРХИТЕКТУРЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ЖИЛИЩА

Жилой дом рассматривается как отражение многих аспектов архитектуры, градостроительства, археологии и социальных наук общества и развивался на протяжении исторических периодов, исходя из эволюции общества. Данное исследование основано на изучении археологии и архитектуры отдельных регионов Северного Таджикистана, высокой культуры народного строительства и архитектуры, эффективного использования природных ресурсов и местных строительных материалов в Средневековье.

Обнаружение отдельных структурных и строительных частей древних зданий и сооружений в памятниках Уструшана, Панджакента, Ягноба, Кухистони Мастҷох российскими учеными и исследователями М. С. Андреевым, А. М. Прибитковой и В. Л. Ворониной свидетельствует о высокой архитектурной культуре жителей этих регионов.

В этой связи в центре внимания данного исследования находится изучение отдельных жилых зданий, которые считаются примерами народной архитектуры Северного Таджикистана. Художественная обработка камня, штукатурки, глины, дерева и их особые характеристики в средневековой народной архитектуре, использование сейсмостойких, теплозащитных и полужащитных средств рассматриваются как свидетельство богатой культуры национальной архитектуры.

Также, среди требований, предъявляемых при строительстве жилых домов и других народных архитектурных сооружений было использование средств регулирования жаркого и сухого климата региона, инженерная разработка сложного, пересеченного рельефа в Средние века.

Ключевые слова: *жилые дома, народная архитектура, айван, строительные материалы, архитектурный памятник, археологические исследования, строительные материалы.*

CULTURE FORMATION ARCHITECTURE OF THE MEDIEVAL NATIONAL HOME

The house is considered to be a reflection of many aspects of architectural, urban planning, archaeological and social science of society, and has developed over historical periods based on the evolution of society. This study is based on the study of archaeology and architecture of individual regions of Northern Tajikistan, the high culture of folk construction and architecture, the effective use of natural resources and local building materials in the Middle Ages.

The discovery of individual structural and building parts of ancient buildings and structures in the monuments of Ustrushan, Panjakent, Yaghnob, Kuhistoni Mastchoh by Russian scientists and researchers M.S. Andreev, A.M. Pribitkova and V.L. Voronina is evidence of the high architectural culture of the inhabitants of these regions.

In this regard, the study of individual residential buildings, which are considered examples of folk architecture of Northern Tajikistan, is the focus of this study. The artistic processing of stone, plaster, clay, wood and their special characteristics in medieval folk architecture, the use of earthquake-resistant, heat-protective and semi-protective means are considered evidence of the rich culture of national architectural civilization.

Also, the use of means to regulate the hot and dry climate of the region, engineering development of complex, rough terrain in the Middle Ages were among the requirements that were applied during the construction of residential buildings and other folk architectural structures.

Key words: *residential buildings, folk architecture, porch, building materials, architectural monument, archaeological research, building materials.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Зокирзода Раҳимҷон Шариф - номзади илмҳои меъморӣ, омӯзгори калони кафедраи меъморӣи Донишқадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ дар шаҳри Хучанд. Телефон: (+992) 92-807-67-66 E-mail: zokirov_1974_rahimjon@mail.ru

Сведения об авторе: Зокирзода Раҳимҷон Шариф - кандидат архитектуры, старший преподаватель политехнического института Таджикского технического университета имени академика М.С. Осими в городе Худжанде. Телефон: (+992) 92-807-67-66 E-mail: zokirov_1974_rahimjon@mail.ru

Information about the author: Zokirzoda Rahimjon Sharif - Candidate of Architectural Sciences, lecturer at the Polytechnic Institute of the Tajik Technical University named after Academician M.S. Osimi is in the city of Khujand. Phone: (+992) 92-807-67-66 E-mail: zokirov_1974_rahimjon@mail.ru

УДК

ХОД ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В ЮЖНЫХ ЧАСТЯХ ТАДЖИКИСТАНА (1992 - 1997)

АКРАМОВ Муртазо¹,

Института история, археология и этнографии имени А. Дониша НАНТ

Гражданская война 1992 - 1997 годов в Таджикистане стала следствием острого политического противостояния за власть между различными политическими силами. Она представляла собой сложный конфликт, в котором переплелись идеологические, региональные и клановые противоречия. Одной из наиболее активных зон боевых действий стала Кургантюбинская область в Вахшской долине – являющейся одной из стратегически важных регионов, расположенных в южной части республики. В 1992 - 1993 годах здесь развернулись самые масштабные бои между сторонниками конституционной власти и силами объединённой таджикской оппозиции (ОТО). Очевидным фактом является то, что события в Кургантюбинской области непосредственно были связаны с политическими процессами в столице Таджикистана – городе Душанбе, где весной 1992 года вспыхивают массовые протесты против президента Рахмона Набиева. Оппозиция, объединяющая демократов и исламистов, требовало политических реформ. В ответ на подавление протестов вспыхивают вооружённые столкновения протестующих и сторонников конституционной власти.

Уже к началу 1992 года в республике сформировались два основных лагеря - сторонников центральной власти и Народного фронта и оппозиционных сил, включающих Демократическую партию Таджикистана, Исламскую партию возрождения, партию Лаъли Бадахшон, Растохез, Союза свободной молодёжи.

В марте 1992 года в Душанбе прошёл несанкционированный митинг на площади Шахидон, спровоцированный арестом председателя горисполкома Максуд Икромов и обвинениями в адрес министра внутренних дел Махмадаёз Навджуванова. В поддержку конституционной власти Рахмон Набиева на площади «Озоди стали собираться проправительственные силы из Кулябской, Согдийской областей, Гиссара и других мест, где народ поддерживал законную власть [9,585]. Требования митингующих на площади «Шахидон» включали отставку председателя Верховного Совета С. Кенджаева, роспуск парламента и проведение досрочных выборов на многопартийной основе [9, 585].

Гражданская война, развязанная объединённой таджикской оппозицией в Таджикистане (1992-1997 гг.) с целью захвата государственной власти, охватила значительную часть территории страны, особенно её южный регион - Кургантюбинскую область. Конфликт, имел политический клановый и региональный характер, что привело к вовлечению представителей различных регионов Таджикистана в вооружённый конфликт.

¹ Статья написана в рамках проекта «История таджикского народа».

С одной стороны в состав объединённой таджикской оппозиции вошли жители Каратегина, Гарма и в большей мере представители ГБАО. Другой стороной, вставшие на защиту конституционной власти были жители Кулябской области, Северного Таджикистана, Гиссара. Необходимо отметить, что в результате переселенческой политики 1950-1960 годов, Кургантюбе представлял неоднородно заселённую область, представителями различных регионов Таджикистана.

Кровавая война в Таджикистане, развязанная исламскими фундаменталистами и их зарубежными покровителями, нанесла огромный экономический и людской ущерб государству. Результатом этой большой авантюры стали тысячи погибших, десятки тысяч обездоленных, разруха и хаос.

Политический кризис в столице Таджикистана – городе Душанбе окончательно приобрёл характер гражданской войны после событий 5 мая, после вооружённого конфликта на Яванской дороге, к югу от Душанбе. Местные жители из сёл Кушон, Куш, и Сарбанд перекрыли дорогу колонне автомашин сторонников правительства следующих из Куляба для участия в проправительственных демонстрациях. В ответ на данную акцию с площади Озоди были направлены на место событий силы Национальной гвардии и вооружённые группы. Произошло вооружённое столкновение в результате, которого погибли 15 местных жители и два бойца Национальной гвардии [15]. Это стало катализатором для активных боевых действий со стороны оппозиции в Курган – Тюбинской области.

Двадцать седьмого июня 1992 года в Вахшском районе – в сёлах Каратегин, Шураб, Джилав и Навобод начались боевые столкновения между местным населением и переселенцами из Куляба. Инцидент стал поводом для начала крупномасштабных боевых действий, как со стороны оппозиции, так и со стороны народного фронта.

Двадцать девятого июня 1992 года политическими силами противоборствующих сторон было подписано соглашение о прекращении огня. Однако перемирие было нарушено, и бои возобновились ещё с большей интенсивностью и более широким географическим охватом. Причиной ожесточённых боёв в южных регионах Таджикистана являлся тот факт, что в период освоения Вахшской долины, на эти земли были переселены представители из других регионов Таджикистана, тем самым население в данной местности представляло чересполосицу и жило компактными клановыми группами.

В период активных боевых действий на основе кулябско-гиссарской коалиции создаётся «Народный фронт» Таджикистана, провозгласивший своей целью восстановление конституционного порядка. Лидером Народного фронта стал Сангак Сафаров, пользовавшийся огромной поддержкой и популярностью среди народа. Кроме того, в высших политических кругах России мало импонировали приходу к власти в Таджикистане исламских фундаменталистов, поддерживаемых Пакистаном, Ираном и Саудовской Аравией. По этой причине Российские власти, гласно и негласно готовы были оказывать военную и материальную помощь представителям проправительственных сил «Народного фронта».

Кургантюбинская область стала одной из самых кровопролитных мест межтаджикского противостояния. Здесь сформировался один из главных очагов боевых действий в начале конфликта. Кургантюбинская область стала ключевыми центром борьбы между различными политическими и клановыми группировками.

В августе 1992 года после захвата Душанбе силами оппозиции, началось наступление на южном направлении в Кургантюбинской области. Оппозиционные силы смогли мобилизовать 3 тысячную военную группировку, включавшую в

себя гармских, памирских исламистов, демократических активистов, молодёжь из Кургантюбе и окрестных сёл. Их целью являлся - захват Кургантюбе и установления контроля над югом Таджикистана.

В середине августа 1992 года, боевики оппозиции захватили совхоз Куйбышева расположенного в 8 км от административного центра области имеющее важное стратегическое значение. В 5 километрах к юго - востоку от Кургантюбе по трассе в сторону Гарма был занят совхоз Кирова, где был организован штаб оппозиционных сил. Кулябские ополченцы, используя тяжёлую артиллерию, пытались прорваться к административному центру Кургантюбинской области.

Районами, охваченными войной в Кургантюбинской области стали город Кургантюбе, его окрестности, включая кишлаки Сари Пул-1 и Сари Пул-2 (место столкновения между прокоммунистически настроенными таджиками кулябского происхождения и сторонниками оппозиции гармского происхождения). В ходе боёв во время захвата Кургантюбе, оппозиционными силами 15 - 18 августа 1992 года в узбекском квартале Мехнатобад исламисты устроили массовые казни и убийства узбекского населения с особой жестокостью. Причиной жестокого истребления более чем 300 человек в Мехнатобаде явилось обвинения в поддержке Народного фронта, сторонников конституционной власти и светского режима.

Двадцать седьмого сентября 1992 года в посёлке имени Ломоносова под Кургантюбе, исламисты устроили бесчинства среди беженцев и местного населения. Исламисты проникли в посёлок, где сосредоточились беженцы, отеснили офицеров 191-го полка 201-й дивизии и устроили резню среди местного населения [13,168].

Эти события способствовали ускоренному контрнаступлению Народного фронта в направлении Кургантюбе. В ходе войны отряды Народного фронта под командованием кадрового офицера МВД Лангари Лангариева 27 сентября 1992 года штурмом взяли Кургантюбе. Особо упорные бои между подразделениями народного фронта и боевиками оппозиции шли за центральную городскую площадь, район железнодорожного вокзала, автовокзала. К 4 октября город полностью перешёл под контроль Народного фронта. После освобождения Кургантюбе в октябре - начале ноября силы Народного фронта продолжали наступление в восточном направлении, стремясь установить полный контроль над всей Вахшской долиной.

Следующими стратегическими целями стали самые южные в локации Таджикистана Шаартузский и Кабадиянский районы. 5-7 ноября 1992 года в ходе ожесточённых боёв за вышеуказанные районы, формирования ОТО, ослабленные потерей Кургантюбе, не смогли организовать устойчивую оборону и выстроить правильную стратегию. Боевики оппозиции, неся большие потери стали уходить в Афганистан. Таким образом, 7 ноября 1992 года с переходом Шаартузского и Кабадиянского районов под контроль Народного фронта, завершилось освобождение Кургантюбинской области [1].

Необходимо указать на тот факт, что к концу октября 1992 года широкомаштабные боевые действия в Кургантюбе в основном закончились, за исключением отдельных вооружённых нападений в локальных масштабах, которые уже не могли повлиять на общий ход гражданской войны в южном Таджикистане. Многочисленные разрозненные группы оппозиционных сил стали уходить на территорию Афганистана и горные районы, откуда продолжали совершать вооружённые нападения на территории уже подконтрольные проправительственным силам в лице Народного фронта.

С начала 1993 боевики непримиримой объединённой таджикской оппозиции стали переходить к тактике партизанской войны. Боевые действия со стороны оппозиции стали носить характер диверсий террора, внезапных нападений на опорные пункты и стратегически важные объекты военного, гражданского и промышленного назначения. Так же целью атак боевиков были мосты через реку Вахш, центральные шоссе и железнодорожные магистрали, конвой с гуманитарной помощью, блок посты Народного фронта.

Всё более активизировались афганские моджахеды и силы оппозиции находящиеся на сопредельной афганской территории. Боевики афганских и таджикских моджахедов нарушали таджикско - афганскую границу, снабжая оппозиционные силы оружием наркотиками и боевыми группами религиозных фанатиков. Только в июле–августе 1992 года на таджикско - афганской границе зафиксировано более 400 прорывов боевиков [1].

В ночь на 13 июля 1993 года в районе кишлака Сари-Гор Шурабадского района Хатлонской области Республики Таджикистан со стороны Афганистана на 12 погранзаставу российской группы пограничных войск Российской Федерации в Республике Таджикистан было совершено вооружённое нападение. Таджикские оппозиционеры - боевики Исламской партии возрождения Таджикистана численностью в 200 человек. Целью прорыва исламских боевиков было ухудшение и эскалация напряжённости военно-политической ситуации в регионе южного Таджикистана.

Около 4 часов утра наряд на юго-восточной окраине опорного пункта заметил боевиков, пытавшихся подобраться к позициям пограничников под прикрытием темноты. Поняв, что их обнаружили, боевики начали штурм заставы при поддержке огня из пулемётов, гранатомётов, миномётов и установок реактивных снарядов, заранее размещённых на высотах вокруг заставы. В результате сильного обстрела загорелась казарма и другие постройки, была подбита единственная БМП. Начальник заставы погиб в первые минуты боя, и командование принял его заместитель лейтенант Андрей Мерзликин.

К середине дня оборонявшиеся понесли большие потери, боеприпасы были на исходе, и Мерзликин принял решение прорываться к шедшей на помощь резервной группе погранотряда. Отход был проведён успешно, и вышедшие к своим пограничники были эвакуированы на вертолёте. Резервная группа, усиленная бронетехникой, продолжала продвигаться в направлении заставы и к исходу дня заняла её. Резервной группой командовал капитан Андрей Евшин. Немаловажную роль в ходе подавления боевиков играло подразделение ракетных войск и артиллерии группировки под командованием капитана Геннадия Артёменко. В ходе борьбы артиллерия уничтожила порядка 19 боевиков и три единицы техники. Связь с внешним миром поддерживало подразделение войск связи группировки под командованием старшего лейтенанта Владимира Коробова, которое помогло вызвать поддержку со стороны 149-го гвардейского мотострелкового полка из состава 201-й мотострелковой дивизии, расквартированного в г. Кулябе [3].

Из 48 человек, находившихся на заставе в начале боя, 18 пограничников во главе с лейтенантом Мерзликиным прорвались к группе, шедшей на помощь, 1 боец был найден на заставе после ухода боевиков, 4 вышли к заставе на следующий день, 25 погибли (22 пограничника и три военнослужащих 201-й мотострелковой дивизии). Боевики оставили в районе заставы 35 своих убитых, а всего же их потери составили предположительно до 70 человек [7].

Вооружённые отряды объединённой таджикской оппозиции вплоть до начала 1993 года контролировавшие город Душанбе, всячески пытались блокировать города Куляб и захватить Кургантюбе. Контролируя перевал Чормагзак и Шар - Шар, оппозиционные силы фактически отрезали Куляб от линии снабжения продовольствием и жизненно необходимыми продуктами.

В Кургантюбе в период лета - осени 1992 года шли ожесточённые бои за каждый населённый пункт. Необходимо указать на тот факт, что в самые сложные месяцы голода и нужды, руководство и народ Согдийской области авиасообщениями деблокировало Куляб и поставляло необходимые продукты для выживания населения Куляба. Самолётами поставлялись мука, масло хлеб, медикаменты и другие, жизненно важные продукты [4, 193].

С июня по октябрь 1992 года вооружённые конфликты между сторонами проходили, главным образом, на территории Курган-Тюбинской области и в населённых пунктах Вахшского района (совхоз Куйбышева, Кирова, Ленина, районов Комсомолабада, Шаартуза, Кабадияна, Колхозобада, Джилликуля, Сари Пул - 1, Сари Пул-2). Кулябская область была главным оплотом сторонников Народного фронта.

Следует подчеркнуть, что боевые действия в Кургантюбинской области носили беспрецедентно жестокий характер. Только в первый год войны, по различным сведениям, в стране было убито от 20 до 60 тыс. человек, наибольшее количество жертв – около 50 тыс. – приходится на период с мая по декабрь 1992 г. [5,18].

В сентябре – октябре 1992 года отряды «Народного фронта» начали регулярные боевые операции против отрядов объединённой оппозиции в Курган-Тюбе, обе стороны использовали бронетехнику и тяжёлое вооружение. В Кургантюбинской области начались взаимный террор и расправы представителей противоположных сторон. Генерал Соколов представитель ВС РФ, - полка, дислоцированного в Кулябе, заявлял, о сложном морально боевом духе военнослужащих полка в связи с происходящими постоянными диверсиями на семьи военнослужащих, а так же на беспрецедентное жестокое истребление близ живущего населения, пытающихся укрыться под защиту российской воинской части, что непосредственно вовлекало в конфликт российских военнослужащих. Буквально за день до визита генерала в Куляб, здесь прошёл митинг русскоязычного населения, было принято обращение к Б. Н. Ельцину с требованием дать оружие, но оружие в руки ополченцев попали по неофициальным каналам поставки [6,11].

После того, как на помощь к исламистам в Кургантюбе прибыли отряды из Гармской группы районов, сторонники оппозиции отбросили своих противников в Кулябскую область. Свободным от боевых действий районом являлся город Куляб и вплоть до Калининабадского района, где стоял передний блок - пост вооружённых сил народного фронта. С юго-восточной стороны боевики непримиримой оппозиции занимали район перевала Чормагзак и Шар - шар, который в октябре 1992 года при поддержке Российских военных был взят и прорван фронт в направлении Файзабада, Каратегина и Рамитского ущелья.

Данный военно-политический расклад в совокупности с наступлением 12 декабря 1992 года с гиссарского направления отрядов народного фронта и наступления из Кургантюбе на Душанбе, вынудило вооружённые силы оппозиции, начать отвод своих боевых отрядов в Каратегин через Рамитское ущелье и далее уходить в горные районы Таджикибада, Гарма, Джиргиталья, Дарваза, Тавильда-ры и Памира.

В ответ на эскалацию 25 мая 1993 г. Россия и Таджикистан подписали договор

в военной области, а 24 сентября 1993 года Совет глав государств СНГ утвердил создание коалиционных миротворческих сил [2,45]. В их состав вошли: 201-я мотострелковая дивизия ВС РФ; военные подразделения Казахстана, Киргизии и Узбекистана.

Задачами миротворческого контингента являлись: нормализация обстановки на таджикско - афганской границе, обеспечение доставки гуманитарной помощи, создание условий для возвращения беженцев, охрана критически важной инфраструктуры - таких как Нурекская ГЭС Вахшский азотно - туковый комбинат, Яванский химический комбинат и других стратегически важных объектов.

В декабре 1992 года отряды Народного фронта выбили противника из Кофарнихона. После захвата Душанбе силами Народного фронта в декабре 1992 года боевые действия переместились в Рамитское ущелье и в направлении Каратегина и Гарма. Несмотря на отдельные вылазки и провокации боевиков непримиримой оппозиции в районах Вахшской долины и Кургантюбинской области можно считать, что к началу ноября 1992 года военные действия на данных территориях в основном были завершены и эпицентр боевых действий переместился в районы Каратегина Гарма, Дарваза, Тавильдары и прилегающих местностей ГБАО.

Таким образом, гражданская война в Таджикистане (1992-1997) в части её имеющей место в южном Таджикистане - Кургантюбинской области, имели самые пагубные последствия для социально- экономического и гуманитарного положения в Таджикистане.

Последствия гражданской войны в Таджикистане были следующими:

Человеческие потери составили до 150 000 погибших [9, 585]. Только в течении пяти лет 1991 - 1995 годов из Таджикистана мигрировало в ближнее и дальнее зарубежье 576 тысяч человек, из них отток русскоязычного населения составил 279,1 тысяча человек. Непосредственно из столицы Таджикистана покинуло русскоязычного населения численностью 190 тысяч человек [14,36].

Количество внутренних переселенцев составил 1 млн человек. Общий объем ущерба, нанесенного экономике республики в период гражданской войны 1992-1997 годов, оценивался в более чем 10 млрд. долл. США. Экономика Таджикистана вошла в состояние глубокой рецессии [8,474].

Разрушение инфраструктуры (дороги, мосты, предприятия), падение ВВП на 50 % в 1992-1995 гг. [12,89]. Промышленность оказалась практически парализованной, а сельское хозяйство было полностью разрушено.

Эти события определили существенные перемены в социально психологической обстановке как в период гражданской войны 1992-1997 годов так и в процессе послевоенного восстановления Вахшской долины от разрушительных последствий войны в народно-хозяйственном секторе, а так же гуманитарной сфере.

И только с приходом к руководству страны после 16 сессии Верховного совета Республики Таджикистана в 1992 году Эмомали Рахмона, с принятием 6 ноября 1994 года Основного Закона страны, избрание подлинно народного Президента Республики Таджикистан удалось остановить братоубийственную войну. Говоря о роли личности Эмомали Рахмона в истории, он проявил все качества, дальновидного, мудрого и самоотверженного политического лидера во имя своего народа и страны, благодаря которому стало возможным установление прочного мира и социально – экономического процветания нынешнего Таджикистана.

1. Абдуллаев Н. Гражданская война в Таджикистане/Мир и политика. – 1994. - 10 марта. - №1.
2. Белов Е. В. Исторический опыт переговорного процесса по урегулированию межтаджикского конфликта (1993-1997 гг.). - Душанбе, 1999. - 229 с.
3. Гайсина Л. Россия «сливает» Таджикистан? Или возвращает своих пограничников?/Медиа группа «Asia-Plus», 28, 11. 2015. Дата обращения: 03.12.2025.
4. Ганджакова М.Г. Политическая история Таджикистана 90-х годов XX века. Дисс. ...канд. историч. наук. Душанбе. -2015. – 205 с.
5. Гражданская война в Таджикистане: причины и последствия/Аккорд. – Лондон, 2001. - Вып. 10. -140 с.
6. Дубнов А. Продам БТР, куплю дом в России/Новое время, - 1992. -№43. – С.11.
7. Иванов Н. Бойцы 12-й погранзаставы не пропустили Хаттаба в Таджикистан. 28.11.2008. [электронный ресурс]. Дата обращения: 03.12. 2025.
8. История таджикского народа. -Том VI. Под редакцией Р. Масова. – Душанбе: Дониш, 2011. – 688 с.
9. Кривошеев Г.Ф., Андронников В.М., Буриков П.Д. Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь. - М: «Вече», 2010. - 624 с.
10. Манонов А. Ветераны проводят мероприятия по случаю 85-летия образования Пянджского погранотряда/«Asia-Plus», 28,11.2015 [электронный ресурс]. Дата обращения: 03.12.2025.
11. Насреддинов Х. Таркиш. – Душанбе: «Миф», 1995. - 304 с.
12. Назаршоева С. Ф. Гражданская война в Республике Таджикистан и её влияние на миграционные процессы/Известия АлтГУ. - 2019. - № 6. - С. 80 - 89.
13. Руденко А., Сорокин А. Таджикистан в огне. – Душанбе: «Ирфон», 1993. – 288 с.
14. Статистический сборник. Таджикистан: 15 лет государственной независимости. - Душанбе, 2006. - С.36.
15. Tajikistan Civil War Права человека в Таджикистане. Мемориал [электронный ресурс]. Дата обращения: 3 июня 2025. Архивировано 17 июня 2013 года.
16. Холмуродова М.Б. Таърихи раванди оштии миллии тоҷикон Дар ҷанги шаҳрвандӣ (солҳои 1991-2001): Дисс. ...канд. историч. наук. Душанбе. -2017. - 173 с.
17. Хайдаров Г.Х. История таджикского народа XX век. Худжанд, 2001. -508 с.

ХОД ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В ЮЖНЫХ ЧАСТЯХ ТАДЖИКИСТАНА (1992 - 1997)

В данной статье проанализированы основные предпосылки и последствия гражданской войны 1992-1997 годов в Таджикистане, в частности в её отдельно взятом регионе - южном Таджикистане.

Данный регион территориально охватывал Кургантюбинскую область, где в силу неоднородности заселения Вахшской долины представителями различных местных и региональных кланов, развернулись самые ожесточённые бои между представителями непримиримой оппозиции (в большей части исламскими фундаменталистами) и сторонниками конституционной власти в лице боевых подразделений народного фронта.

В статье автор поэтапно раскрывает в динамичном развитии конфликт между различными военно-политическими силами, которые в силу своих политических убеждений и поставленных целей были вовлечены в братоубийственную войну. Сторонники оппозиционных сил - радикально настроенные исламские фундаменталисты стремились к захвату власти и установления теократического режима основанного на исламских догмах. В противовес им выступили в составе народного фронта широкие слои населения, представляющие светский образ мышления и сторонники конституционного строя законной власти и демократического пути развития суверенного Таджикистана.

Гражданская война в южном Таджикистане носила и местнический этнотрайбалистский характер, так как враждующие стороны представляли обособленную группу таджиков одного региона против представителей более широких слоёв населения Таджикистана, в том числе Куляба, Гиссара Северного Таджикистана, узбеков и даже части русскоязычного населения, проживающих в Вахшской долине.

Ключевые слова: гражданская война, Вахшская долина, Кургантюбинская область, оппозиция, конституционная власть, боевые действия, южный Таджикистан, политический кризис.

THE COURSE OF THE CIVIL WAR IN THE SOUTHERN PARTS OF TAJIKISTAN (1992 - 1997)

This article analyzes the main preconditions and consequences of the 1992-1997 civil war in Tajikistan, particularly in its particular region of southern Tajikistan.

This region encompassed the Kurgant'yube region, where, due to the heterogeneity of the population of the Vakhsh Valley, representatives of various local and regional clans, the fiercest fighting unfolded between representatives of the irreconcilable opposition (mostly Islamic fundamentalists) and supporters of constitutional authority, represented by combat units of the Popular Front.

In this article, the author reveals step by step the dynamic development of the conflict between various military and political forces, which, due to their political convictions and stated goals, were drawn into a fratricidal war. Supporters of the opposition forces – radical Islamic fundamentalists – sought to seize power and establish a theocratic regime based on Islamic dogma. In opposition to them, broad sections of the population, representing a secular mindset and supporters of the constitutional order, legitimate authority, and the democratic development path of a sovereign Tajikistan, emerged as part of the popular front.

The civil war in southern Tajikistan also had a parochial, ethno-tribal character, as the warring parties represented a distinct group of Tajiks from one region against representatives of broader sections of the Tajik population, including Kulob, Hisor in northern Tajikistan, Uzbek, and even some Russian-speaking residents of the Vakhsh Valley victoriously.

Key words: civil war, Vakhsh Valley, Kurgant'yube region, opposition, military actions, political crisis.

РАВАНДИ ЧАНГИ ШАХРВАНДИ ДАР МИНТАҚАҲОИ ЧАНУБИИ ТОҶИКИСТОН (1992 - 1997)

Дар ин мақола пешшартҳо ва оқибатҳои асосии ҷанги таҳмили шаҳрвандии солҳои 1992-1997 дар Тоҷикистон, бахусус дар минтақаи мушаххаси он, ҷануби Тоҷикистон, таҳлил карда мешаванд, ки аслан гирем минтақаи Кӯрғонтеппаро

дар бар мегирифт, ки дар он чо бо сабаби гуногунрангии аҳолии водии Вахш, намояндагони қабилаҳои мухталифи маҳаллӣ ва минтақавӣ, задухӯрдҳои шадидтарин байни намояндагони муҳолифини оштинопазир (асосан фундаменталистҳои исломӣ) ва ҷонибдорони ҳокимияти конститусионӣ, ки аз ҷониби воҳидҳои ҷангии Фронти халқӣ намояндагӣ мешуданд, сурат мегирифт.

Дар ин мақола, муаллиф қадам ба қадам рушди динамикии низоъ байни неруҳои гуногуни низомӣ ва сиёсиро ошкор мекунад, ки бинобар эътиқоди сиёсӣ ва ҳадафҳои изҳоршудаи худ ба ҷанги тахмилии бародаркушӣ кашида шуданд. Тарафдорони неруҳои муҳолифин - фундаменталистҳои радикалии исломӣ - мехостанд қудратро ба даст гиранд ва режими теократиро, ки бар асоси доғмаи исломӣ асос ёфтааст, таъсис диҳанд. Бар хилофи онҳо, табақаҳои васеи аҳоли, ки тафаккури дунявиро ифода мекарданд ва тарафдорони тартиботи конститусионӣ, ҳокимияти қонунӣ ва роҳи рушди демократии Тоҷикистони соҳибхитӣ буданд, ҳамчун як қисми ҷабҳаи мардумӣ пайдо шуданд.

Ҷанги шаҳравандӣ дар ҷануби Тоҷикистон низ хусусияти маҳалӣ ва этникӣ - қабилавӣ дошт, зеро ҷонибҳои ҷангӣ як гурӯҳи алоҳидаи тоҷиконро аз як минтақа бар зидди намояндагони табақаҳои васеътари аҳолии тоҷик, аз ҷумла Кӯлоб, Ҳисор дар шимолӣ Тоҷикистон, узбекҳо ва ҳатто баъзе сокинони русзабони водии Вахш намояндагӣ мекарданд.

Калидвожаҳо: ҷанги шаҳравандӣ, водии Вахш, минтақаи Кӯрғонтеппа, муҳолифин, ҳокимияти конститусионӣ, амалиёти низомӣ, ҷануби Тоҷикистон, бӯҳрони сиёсӣ.

Сведения об авторе: Акрамов Муртазо Иномович - кандидат исторических наук, научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша НАНТ. Тел: (+992) 907-144- 365. E-mail: akramov.murtazo@mail.ru

Information about the author: Akramov Murtazo Inomovich - candidate of Historical Sciences, researcher of the Institute history, archeology and ethnography named after A. Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 907-144 - 365. E-mail: akramov.murtazo@mail.ru

Маълумот дар бораи муаллиф: Акрамов Муртазо Иномович - номзади илмҳои таърих, ходими илмии Шуъбаи таърихи навтарини Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ. Тел: (+992) 907-144 - 365. E-mail: akramov.murtazo@mail.ru

УДК

**МЕРОСИ ТАЪРИХИЮ ФАРҲАНГИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ВА ГУЗОРИШИ
МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗУ НИГАҲДОШТИ ОН ДАР ПАЁМҲОИ
ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН - ПЕШВОИ МИЛЛАТ
МУҲТАРАМ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН**

**РАҶАБОВА Умеда¹,
Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба
номи А. Дониши АМИТ**

Даҳсолаи аввали замони соҳибистиклолӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ниҳоят давраи мушкилу сангин маҳсуб меёбад, зеро баробари ба даст овардани соҳибихтиёрӣ ва мустақилият кишвар ба гирдоби даргириҳои сиёсӣ кашида шуд, ки оқибат ба ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ овард. Хатари порашавии ҷумҳурӣ ва, ҳатто аз харитаи сиёсии ҷаҳон беруншавии он таҳдид менамуд. Мақомоти ҳокимияти давлатӣ, дастгоҳи онвақтаи идоракунии президентӣ ва ҳукумати иҷроияи ҷумҳурӣ пурра фалаҷ гардида буданд. Танҳо Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақомоти олии намоёндагии давлатӣ метавонист дар роҳи пешгирӣ намудани хатару таҳдидҳои ба миён омада қадами ҷиддӣ гузорад, аммо дар маркази ҷумҳурӣ имконоти даъват ва баргузори иҷлосияи навбатӣ мавҷуд набуд. Қарор ва имконияти дар шаҳри бостонии Хучанд баргузор намудани иҷлосияи Шурои Олиро баробари вакилони мардумӣ тамоми нерӯҳои солими ҷомеа, ки тақдирӣ ҷумҳурии тозаистиклол ва миллати тоҷик барояшон арзишманд буд, ҳамаҷониба дастгирӣ намуданд.

Воқеан, иҷлосияи таърихии 16-уми Шурои Олии ҷумҳурӣ, ки моҳи ноябри соли 1992 дар Қасри Арбоби Хучанд баргузор гардид, тавонист қадамҳои аввалини ҷиддиро дар роҳи баргараф намудани хатару таҳдидҳои ба миён омада, баровардани ҷумҳурӣ аз вартаи нестияи парокандашавӣ, ба эътидол овардани вазъи сиёсии ҷумҳурӣ, хотима гузоштан ба ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ ва ба даст овардани сулҳу субот гузорад. Қадами нахустин ва муҳимми ин иҷлосияи таърихӣ барқарорсозии ҳокимияти конституционӣ, бекор намудани ниҳоди идоракунии президентӣ дар ҷумҳурӣ, гузаштан ба шакли идоракунии парламонӣ ва интихоби роҳбарияти олии ҷумҳурӣ буд. Интиҳоб шудани вакили мардумӣ аз хавзаи Кӯлоб муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба сифати Раиси Шурои Олӣ ва дигар мақомоти иҷроияи ҷумҳурӣ, қабули нахустин қонуну қарорҳои иҷлосияи умеди ҷомеаро ба ҳифзи ҷумҳурии тозаистиклол ва баромадан аз вазъи ногувору ноором, хотима гузоштан ба ҷанги шаҳрвандӣ ва расидан ба ҷомеаи орому осоишта бештар намуд.

Роҳбарият ва мақомоти тозаинтихоби ҷумҳурӣ бо дастгирии мардуми ша-рифи ҷумҳурӣ аз рӯзи аввал ба татбиқи қарорҳои иҷлосия, пеш аз ҳама ба эътидол овардани вазъи сиёсии ҷумҳурӣ, хомӯш намудани ҷанги шаҳрвандӣ, барқарор намудани низоми мураттаби мақомоти давлатию иҷроия ва тартиботи ҷамъиятӣ, баргардонидани фирориён аз беруни кишвар ва муҳочирони иҷбории дохилӣ шуруъ намуданд.

¹Мақола дар асоси лоиҳаи «Таърихи халқи тоҷик: Тоҷикистон дар давраи Шуравӣ» навишта шудааст.

Яке аз воситаҳои муҳимми ҳалли масоили мушкил ва мураккаби сиёсию иҷтимоӣ ва баҳамоварии ҷомеаи парокандаи ҷумҳурӣ ин рӯй овардан ба гузаштаи бойю рангин, таъриху фарҳанги аҷдодии чандинҳазорсолаи халқи тоҷик буд, ки роҳбарияти нави ҷумҳурӣ таҳти сарвари Раиси Шурои Олии мухтарам Эмомалӣ Раҳмон маҳз ҳамин роҳро интихоб намуд. Аз ин рӯ, аз рӯзҳои аввал дар радиои ҳалли масоили муҳими сиёсию ҳоҷагидорӣ Ҳукумати ҷумҳурӣ ба масъалаи мероси бойи таърихӣ фарҳангӣ ва нақши созандаи он дар ба даст овардани ваҳдати ягонагии ҷомеа тавачҷуҳ намуда, барои ҳифзу нигоҳдошти он чораву тадбирҳои мушаххас қабул намуд.

Яке аз аввалин қадамҳои устувор дар ин самт ин шомил гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Созмони Милали Муттаҳид дар соли 1992 буд, ки минбаъд ҷумҳурӣ масъалаҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ ва бавижа масоили фарҳангиро маҳз бо ин ниҳоди байналмилалӣ ва сохторҳои он ҳаллу фасл менамуд. Ин боз нишонаи он буд, ки ханӯз аз оғози фаъолият масъалаи фарҳанг дар сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми меҳвариро ишғол намуда, дар самти эҳё ва фаъолияти пурраи муассисаҳои фарҳангӣ, ташкил намудани пояи меърию ҳуқуқии онҳо дар шароити гузариш ба низоми нави ҷамъиятӣ корҳои мушаххас ва таҳкимбахш ба анҷом расонида шуданд. Аз ҷумла, дар даҳсолаи аввали истиқлоли давлатӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фарҳанг» (12.05.2001) қабул гардид. Ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо созмонҳои бонуфузи ҷаҳонӣ, аз ҷумла яке аз сохторҳои СММ оид ба масъалаҳои илм, маориф ва фарҳанг (ЮНЕСКО) ба роҳ монда шуд. Тавре, ки Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии кишвар 16 апрели соли 2005 қайд намуда буданд: «Сиёсати фарҳангии давлат имрӯз ба эҳёи фаъолияти муассисаҳои фарҳангӣ ва рушди фарҳанги миллии равона гардидааст» [4,140].

Шоҳаи ниҳоят муҳимми сиёсати давлатиро дар самти фарҳанг ҳифзи мероси бойи таърихӣ фарҳангӣ ташкил мебуд. Мероси таърихӣ фарҳангӣ ифодакунандаи мақом ва нақши ҳар як халқ дар масири таърих ва василаи муҳимми таҳкимбахшандаи худшиносии ҳувияти миллии дар ҷомеаи муосир мебошад ва танҳо давлати мустақилу соҳибхӯр метавонад ин меросро зеро ҳимояи худ гирад ва барои ҳифзату нигоҳдошти он чораву тадбири мушаххас андешад. Дар гузаштаи наздик (давраи шуравӣ), гарчанде баҳри таҳқиқу омӯзиш ва беҳдошти осори таърихӣ бостонӣ корҳои зиёд ва мушаххас ба анҷом расида буданд, аммо мероси зиёди моддӣ маънавӣ, махсусан, китобҳои нодир аз даст рафтанд ва ёдгориҳои беназири бостоншиносӣ қурбони сиёсати ҳоҷагидорӣ шуравӣ гардиданд. Аммо, дар низоми сиёсати Ҷумҳурии тозаистиқлоли Тоҷикистон масоили фарҳангӣ, пеш аз ҳама омӯзиши таърихи гузаштаи миллат ҷойгоҳу мақоми меҳвариро соҳиб гардида, татбиқи он пайваста зеро назорати Сарвари давлат қарор гирифт.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар роҳи ҳифзи мероси таърихӣ фарҳангии миллат на танҳо тавассути суҳанрониҳо, асару мақолот, дастуру ҳидоятҳо, инчунин ҳамчун намунаи олии меҳанпарастӣ шаҳрвандӣ ҳангоми сафарҳои корӣ ба ноҳои кишвар бо истифода аз камтарин имконият бевосита аз бисёр ёдгориҳои нодир бостонӣ меъмурии ҷумҳурӣ дидан менамоянд. Аз ҷумла, бо мақсади арҷгузорӣ ва ҳимоя аз мероси ғании фарҳангии ниёкон Пешвои миллат аз ёдгориҳои нодир ва бостонии Саразм, Хулбук, Мунк, Қалъаи Хучанд, ёдгориҳои Қубодиён, баҳусус Таҳти Сангин, осори давраи қадим ва асримиёнаи Ховалингу Тавилдара, ноҳияҳои Ҳамадонӣ,

Ҳисор, Дарвоз, Истаравшан, Спитамен, Балчувон, Исфара ва дигар мавзёҳо дидан намудаанд [17,50]. Боздидҳои Президенти Ҷумҳурӣ аз ин осори мероси бойи таърихӣ фарҳангӣ ба тақдирӣ минбаъдаи ҳар яки он, тармиму таъмир ва ниғаҳдошт, таҳқиқу омӯзиш ва муаррифии онҳо марҳалаи комилан навро оғоз менамуд.

Аз соли 2005 инҷониб, ҳамасола дар охир ва ё аввали сол Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва тамоми мардуми шарифи ҷумҳурӣ ба ҳукми анъанаи нави марҳалаи давлатдорӣ навини миллӣ пайдор гардидааст. Дар Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ, ки хусусияти санади меъёрии ҳуқуқиро доранд ва дақиқтарин маълумот оид ба ҳамаи самтҳои фаъолияти давлатро дар бар мегиранд, як нуктаи асосиро масоили ҳаёти фарҳангӣ ва дастоварду мушқилоти ин соҳа, бахусус ҳифзи мероси таърихӣ фарҳангии халқи тоҷик ишғол менамоянд. Дар ин санади ҷамъбастию барномавӣ ҳамасола раванди рушд ва пешрафти ҳаёти фарҳангии ҷомеаи ҷумҳурӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифта, паҳлуҳои гуногуни он, ба вижа дастовардҳои солҳои пешин, вазъи кунунӣ ва мушқилоту норасоӣҳои ҷойдошта ҳамачониба таҳлил ёфта, вазифаҳои асосӣ ва самтҳои муҳимми соҳаи фарҳанг дар соли навбатӣ ва дурнамои он дар солҳои баъдӣ ба таври мушаххас тарҳрезӣ мегарданд. Аз ҷумла, бисёре аз масоили ҳифзу ниғаҳдошт ва муаррифии мероси таърихӣ фарҳангӣ, таҳқиқу омӯзиши осори алоҳида маҳз ҳамчун вазифаи мушаххас дар назди Ҳукумати ҷумҳурӣ ва дигар сохторҳои марбутаи соҳа дар Паёмҳои Сарвари давлат гузошта шуда, ҷиҳати тармиму барқарорсозии як қатор ёдгориҳои меъмориву бостонии халқи тоҷик пешниҳоду супоришҳои муфид дода мешаванд.

Дар тӯли истиқлол бо ташаббусу дастгириҳои бевоситаи Президенти ҷумҳурӣ, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати ҷумҳурӣ то имрӯз беш аз 100 ёдгории таърихӣ фарҳангӣ тармиму барқарор гардиданд, ки онҳо дорои аҳамияти миллию байналмилалӣ мебошанд.

Дар раванди ҳифзи мероси таърихӣ фарҳангии миллат дар замони истиқлоли давлатӣ баргузоршавии ҷашну ҷамъоинишҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ ба ифтихори солгарди таъсису бунёди ёдгориҳо, санаҳои таърихӣ, арҷгузорӣ ба падидаҳои соҳаи маданият ва ҷаҳраҳои мондагори сийёсат ва илму адаб, муборизони роҳи озодию истиқлол ва дигар ҷамъоинишҳои нақши муассиро соҳиб мебошанд. Аз ҷумла, ботантана қайд намудани 1100-солагии давлатдорӣ Сомониён, Соли бузургдошти тамаддуни ориёӣ, 2700 – солагии шаҳри бостонии Кӯлоб дар оғози замони истиқлол тақдирӣ ба мафкураи ҷомеа ва рӯй овардан ба гузаштаи пурифтихори миллат, баланд бардоштани ҳисси худшиносии тоҷикон саҳми арзанда гузошт. «Ҷашнҳои мазкур, - таъкид намуда буданд Пешвои миллат дар паёми худ, - ҳамчунин миллати моро ба дарки амиқи як ҳақиқати бебаҳс ҳидоят хоҳад кард, ки дар шароити пур аз муҳолифату таҳаввулотӣ замона танҳо мардум ва давлати муттаҳиду иттифоқ, худшиносу ҳудудҳои соҳибӣ ғуруру ифтихори миллӣ худро аз парокандагӣ эмин нигоҳ дошта метавонад» [5,192].

Ҷараёни ҳукмронӣ асри XXI ин зухуроти ҷаҳонишавист, ки ба ақидаву идеологияи мардуми сайёра таъсир ҷиддӣ расонида, ба ҷомеаҳои миллӣ воридшавии унсурҳои гуногуни фарҳанги бегона ва гаравиш ба гурӯҳҳои мақсадашон номатлубро дар зехни насли ҷавон ҷой медиҳад. Дар ин шароит ҳифзи мероси таърихӣ фарҳангӣ, асолати миллӣ, «хувияти миллӣ, арзишҳои волеи фарҳангӣ

ва дастовардҳои тамаддун, ҳимояи хусусиятҳои суннативу ахлоқӣ амри таъхирнопазир ва ҳаётӣ мегардад» [6,214].

Сиёсати фарҳангпарваронаи Ҳукумати ҷумҳурӣ дар амалиномаи ҳифзу барқарорсозии ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ, аз ҷумла дар тармими ёдгориҳои меъмории кишвар бештар инъикос ёфтааст. Зеро тармиму барқарорсозии ин мероси ғанӣ ва ба наслҳои оянда пешкаш намудани он яке аз омилҳои устувории миллат ва тамаддун ба шумор меравад. «Солҳои охир, - таъкид менамоянд Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2008 дар Паёми худ, - барои тармиму таҷдиди онҳо беш аз 18 миллион сомонӣ сарф карда шуд ва ин иқдом дар оянда низ идома хоҳад ёфт» [7,248]. Дар ин давра як қатор ёдгориҳои меъмории аз қабилҳои мадрасаи Абдуллоҳон ва силсилаи меъмории Ҳазрати Шох (н. Истаравшан), мадрасаи Оим (н. Конибодом), мақбараи Шайх Шақиқи Балхӣ (н. Данғара) тармиму таҷдид гардиданд, ки ҳамчун объекти таърихиву фарҳангӣ ва сайёҳӣ ҷолиби диққат буда, бинандаро ба умқи таърихи тӯлонии халқи тоҷик ворид менамоянд. Инчунин дар ин давра қарорҳои Ҳукумати ҷумҳурӣ ҷиҳати таъсиси як қатор мамнӯъгоҳҳои таърихӣ фарҳангӣ, ба монанди Мамнӯъгоҳи таърихӣ фарҳангии Ҳулбук ва тармиму таҷдиди ёдгории меъмории Қалъаи Ҳисор бо 6 ёдгории он - ду мадраса, мақбара, масҷид, дарвозаи қалъа, корвонсарой аз хишти пухта ба анҷом расонида шуданд [1,141].

Дар ин маврид ҳифзу гирифтани мероси гаронбаҳои таърихӣ адабии фарзандони шинохтаи миллати тоҷик ба пурзӯр намудани раванди ташаккули ҳисси худшиносиву ҳувияти миллии дар ҷомеа нақши созгор мегузошанд. Бо назардошти ин, соли 2009 дар ҷумҳурӣ Соли бузургдошти фақеҳи бузург, поягузори мазҳаби бонуфузи дини ислом Имоми Аъзам эълон гардид, ки мақсаду маромаш баланд бардоштани сатҳи донишҳои динии мардум ва дар замири эшон киштани ғояҳои инсондӯстиву адолат буд. Дар Паёми навбатии худ Президенти мамлакат вобаста ба гирифтани ин шахсияти таърихӣ ва осори гаронбаҳои ӯ қайд намуда буданд, ки «сиёсати фарҳангии мо омӯзишу қадрдонии мероси фарзандони барӯманди халқи тоҷик, эҳё ва истифодаи арзишҳои умумибашарии онҳо ба манфиати ҷомеа нигаронида шудааст» [8,287].

Ҳамзамон мероси таърихӣ фарҳангии ғайримоддӣ, ки инъикоси фарҳангу тамаддунии бойи халқҳои минтақаи Осиёи Миёна ва, алахусус ориётаборон аст, ин ҷашнҳои қадимаи ниёгон мебошанд. Яке аз онҳо ҷашни Наврӯз буда, нишона аз тамаддуни оламшумули ориётаборон аст, ки эътирофи он аз ҷониби Созмони бонуфузи ҷаҳонӣ эътирофи ҷаҳонии ин фарҳангу тамаддун аст. Ин нуқта дар суҳбатҳои Сарвари давлат чунин дарҷ ёфтааст: «Барои мо ҷойи ифтихор аст, ки тоҷикон аз ҷумлаи халқҳои мебошанд, ки дар офариниши тамаддуни башарӣ саҳми арзандаву босазо доранд. Аз ҷониби Созмони Милали Муттаҳид эълон гардидани Наврӯзи Аҷам ҳамчун ҷашни байналмилалӣ нишонаи возеҳи ин гуфтаҳост» [9,322].

Дар ибтидои ба даст овардани истиқлол дар байни омма ақидае густурда шуд, ки Наврӯз зидди дини мубини ислом аст, аммо падидаҳои башардӯстонаи Наврӯз ва инъикоси онҳо дар таҷлили пуршукӯҳи ин ҷашни миллии ниёгон бо ташаббуси давлату ҳукумати мамлакат ин ақидаи ғалатро аз зехни мардум дур намуд. «Ин андешаи неку созанда се ҳазор сол пеш аз пайдоиши дини зардуштӣ ва чоруним ҳазор сол қабл аз зуҳури дини мубини ислом паҳн шудааст ва тибқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ҳанӯз дар ҳамон давраҳои бостон Наврӯз таҷлил мегардид» [11,449]. Наврӯз тараннумгари бедории табиат, дур кардани кину адоват аз дилҳои инсоният мебошад.

Дар радифи Наврӯз ворид гардидани номинаҳои зиёди дигари таърихӣ аз ҷумҳурии мо ба Феҳристи мероси умумичаҳонӣ нуфузи Тоҷикистонро дар арсаи чаҳонӣ боз ҳам баланд бардошта, диққати сайёҳони дохиливу хориҷиро ба худ ҷалб намуда, ба ин васила дар пешрафти иқтисодии ҷумҳурӣ саҳми муносиб гузошта шуд.

Дар ин радиф, бояд қайд намуд, ки ҷашнҳои дигари миллии мо ба монанди Сада ва Меҳргон низ аз нав эҳё гардиданд. Номинаи якҷояи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии исломии Эрон «Ҷашни Сада» санаи 6-уми декабри соли 2023 дар Сессияи 18-уми байнидавлатии Кумита оид ба мероси фарҳангии ғайримоддӣ ЮНЕСКО, ки дар Ҷумҳурии Ботсвана баргузор гардид, пазируфта шуд [19,116]. Оид ба таърихи ҷашни Сада ҳамчун ҷашни қадимаи ниёгон ақидаи олимону бостоншиносон гуногун буда, бархе аз онҳо ба он назаранд, ки ҷашни Сада таърихи беш аз 8 ҳазорсола дошта, ғалабаи инсонро бар зулмот инъикос менамояд [21,94]. Бояд қайд намуд, ки тарғибу ташвиқи ҷашнҳои миллии ниёгон дар даврони истиқлол таъриху фарҳанги миллати тоҷикро ба таври нав ба чаҳониён муаррифӣ менамояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати ҷавону рӯбатараққӣ дар роҳи пешбурди сиёсати фарҳангӣ ба дастовардҳои зиёд ноил гардида бошад ҳам, пӯшида нест, ки дар солҳои аввали ба даст овардани истиқлол дар ин ҷода камбудӣҳо низ ҷой доштанд. Яке аз муассисаҳои, ки бевосита ба ҳифзи ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ машғуланд, осорхонаҳо мебошанд. Соли 2011 дар ҷумҳурӣ беш аз 40 осорхонаи таърихиву кишваршиносӣ амал менамуд, ки дорои теъдоди зиёди бозёфтҳои нодиранд. Дар ин самт, таъкид менамоянд Сарвари давлат: «аз ҷониби мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳру ноҳияҳо барои ободонӣ, таъмиру тармим, таҳкими пойгоҳи моддиву техникаи онҳо ба қадри кофӣ маблағ ҷудо карда намешаванд, ки дар натиҷа шумораи зиёди нигоҳаҳои дорои арзиши баланди илмӣ ва таърихиву фарҳангӣ осеб мебинанд» [10,357]. Аммо тавассути ҷорабиниҳои мақомоти давлатии марказӣ ва маҳаллӣ теъдоди осорхонаҳо дар давраи истиқлол рӯз аз рӯз афзоиш меёбад. Агар соли 1991 дар ҷумҳурӣ 27 осорхона фаъолият менамуда бошад, пас соли 2015 шумораи осорхонаҳо 56 ададро ташкил меод [18,187]. Дар баробари осорхонаҳо таъсису азнавсозии як қатор мамнӯъгоҳҳои таърихиву фарҳангӣ ба монанди Осорхона – мамнӯъгоҳи ҷумҳуриявии Данғара, Мучтамаи ҷумҳуриявии осорхонаҳои Кӯлоб, Осорхонаи миллии бостонии Тоҷикистон, Осорхонаи ҷумҳуриявии ба номи академик Бобочон Ғафуров, Осорхонаи таърихӣ вилояти Суғд ва дигар ҳамчун ниҳоди ҳифзу нигоҳдошт ва таҳқиқи тарғиби мероси таърихиву фарҳангӣ амалӣ гардида истодаанд [20,289].

Дар ин раванд бояд қайд намуд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои истиқлол барои ҳифзи мероси таърихиву фарҳангӣ чандин барномаҳои давлатӣ қабул гардидаанд, ки танзимкунандаи фаъолияти тармиму таҷдид ва истифодаи мероси таърихиву фарҳангӣ мебошанд. Яке аз қадамҳои аввалин дар ин самт қабули «Барномаи давлатии ҳифзи мероси таърихӣ фарҳангӣ барои солҳои 2012-2020» мебошад. Барои татбиқи барномаи мазкур аз ҷониби Ҳукумати ҷумҳурӣ маблағи муайян ҷудо гардид. Мақсади татбиқи ин Барнома «ба низом даровардани масъалаи ҳифз ва истифодаи дурусти мероси ғайриманқули таърихӣ фарҳангӣ мебошад. Вобаста ба ин, мустаҳкам намудан ва муҳайё намудани заминаи моддӣи техникаи ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ тавассути бақайдгирӣ, шаҳодатномадиҳӣ, муайян намудани ҳудудҳои ҳифзшаванда, сертификаткунонӣ,

ворид намудан ба рӯйхати ягонаи ҷумхуриявӣ ва хатсайрҳои сайёҳӣ, тармим ва барқарор намудани ёдгориҳои тармимталаб» [2] мебошад.

Мувофиқи нишондиҳандаҳо аз ҷониби Ҳукумати ҷумҳурӣ аз соли 2005 ин ҷониб танҳо барои таъмиру таҷдиди ёдгориҳои таърихӣ қариб 3 миллиард сомонӣ маблағ ҷудо гардидааст. Дар доираи ин маблағ осорхонаҳо, қасру марказҳои фарҳангӣ, қалъаву шахрҳои бостонӣ, мақбараҳои шахсиятҳои таърихӣ ва дигар мероси халқамон азнавсозӣ гардидааст [12. 510], – қайд менамоянд Пешвои миллат дар ироаи паёми худ (соли 2015) ба Маҷлиси Олии кишвар. Дар раванди амалисозии барномаи мазкур 39 ёдгории таърихиву фарҳангӣ, аз ҷумла 15 қалъа, 9 мадраса ва масҷидҳои таърихӣ, 7 мақбара, 3 ибодатгоҳ, 2 адад кон, ғор ва нақб, 2 шахрак, 1 корвонсароӣ тармиму таҷдид гардиданд [2].

Ғайр аз ин, дар натиҷаи ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо созмонҳои байналмилалӣ минтақавӣ тармиму таҷдиди як қатор ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ ба роҳ монда шуданд. Солҳои 2015-2019 дар раванди ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо созмони байналмилалӣ ЮНЕСКО дар доираи лоиҳаи «Дастгирии мероси ҷаҳонии Роҳи Абрешим дар Осиёи Марказӣ» як қатор корҳои ҳуҷжатгузорӣ оид ба пешниҳоди объектҳои мероси таърихиву фарҳангӣ ба ин созмон сурат гирифт. Дар натиҷа 1 феввали соли 2018 Ҷумҳурии Тоҷикистон дар якҷоягӣ бо Ҷумҳурии Ўзбекистон ҳуҷжатҳои номинаи Роҳи Абрешим: долони Зарафшонро ба ЮНЕСКО пешниҳод намуданд [3.42]. Ин буд, ки соли 2021 номинаи муштараки «Роҳи Абрешим: долони Зарафшон - Қароқум» бо 9 мавзеи мероси таърихиву фарҳангии Тоҷикистон ба Рӯйхати муқаддимогии ЮНЕСКО ворид гашт [13.710]. Ба ин номина аз Ҷумҳурии Тоҷикистон ёдгориҳои Ҳисорак, Кӯҳи Муғ, Кум, Гардани Ҳисор, Санҷаршоҳ, Тали Ҳамтӯда, Мақбараи Ҳоча Муҳаммади Башоро, Тӯҳсанкорез ва Панҷакенти Қадим дохил гардиданд.

Яке аз ибтикороти дигари Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, ки ба мутамаказонидани корҳои тармиму таҷдиди мероси таърихӣ равона гардида буд, ин таъсиси Агентии ҳифзи мероси таърихӣ фарҳангӣ мебошад. Тавре зимни ироаи ибтикори мазкур худи Сарвари давлат қайд намуданд ҳадаф аз таъсиси ниҳоди мазкур “густариш бахшидани тармиму барқарорсозӣ ва ҳифзи ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ, инчунин рушди сайёҳӣ дар ин самт” мебошад [14]. Боиси зикр аст, ки то ин давра ба ҳифзу тармими мероси таърихиву фарҳангӣ Муассисаи давлатии “Иттиҳодияи илмию истеҳсолӣ оид ба азнавсозӣ ва таъмири ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ”-и назди Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон машғул буд, ки пас аз таъсиси Агентии ҳифзи мероси таърихӣ фарҳангӣ муассисаи мазкур ба низомии агентии номбурда ворид гардид. Тармиму таҷдиди дурусти ёдгориҳои таърихӣ кафолати бо сифати баланд ба мерос гузоштани ёдгориҳо ба наслҳои оянда мебошад. Дар ҳоли ҳозир мушкилии дигаре, ки дар самти ҳифзи мероси таърихӣ ба назар мерасад, ин на пурра азнавсозӣ, балки бо истифода аз усулҳои замонавӣ нигоҳ доштани боқимондаи ёдгорӣ ва тармими он мебошад. Ҳифзу нигоҳдории мероси таърихӣ фарҳангӣ бояд на танҳо бар ду ниҳодҳои дахлдор балки вазифаи аввалиндараҷаи роҳбарони шахру ноҳияҳои кишвар ва ҳар фарди баору номус бошад [15].

Боиси ифтихору сарфарозист, ки ташаббуси дигари Ҷумҳурии Тоҷикистон бо пешниҳоди Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, ки зимни ироаи паём ба Маҷлиси Олии кишвар 28 декабри соли 2024 баён гардид, ин омода ва пешниҳод намудани таҷлили 2550 – солагии Эълomiaи ҳуқуқи башари Куруши Кабир ба Созмони байналмилалӣ ЮНЕСКО мебошад. Бояд қайд намуд, ки қатъномаи таҷлили 2550 – солагии Эълomiaи ҳуқуқи башари Куруши Кабир санаи 6 ноябри

соли 2025 дар иҷдосияи 43-юми ЮНЕСКО дар шаҳри Самарқанди Ҷумҳурии Ўзбекистон қабул гардид. Гуфтаҳои боло боз як далели раднопазири эътирофи таъриху фарҳанг ва тамаддун ин пешниҳоди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ мебошад.

Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки санаи 16 декабри соли 2025 баргузор гардид, санади муҳимми таърихӣ, пеш аз ҳама дар соҳаи таъриху фарҳанги миллӣ ба шумор меравад. Нуктаҳои асосие, ки дар паёми роҳбари давлат инъикос ёфтанд таҳкиму тақвияти худшиносиву ҳудогоҳии миллӣ мебошад. Суханронии Пешвои миллат дар Паём аз эътирофҳои ҷаҳонии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2025 оғоз ёфт, ки яке аз онҳо ворид гардидани ёдгории мероси фарҳангии Хуттали Қадим ба Феҳристи мероси ҷаҳонии ЮНЕСКО мебошад. Ба номинаи мазкур 11 ёдгории бостоншиносӣ ва меъморӣ Тоҷикистон шомил мебошад. Аз ҷумла, Дайри буддоии Ачинатеппа (ноҳияи Вахш), Қалъаи Хулбук (ноҳияи Восеъ), Шаҳристони Хулбук (ноҳияи Восеъ), шаҳраки Манзаратеппа (ноҳияи Восеъ), Қалъаи Золи Зар (ноҳияи Данғара), Мақбараи Мавлоно Тоҷиддин (ноҳияи Данғара), Шаҳраки Ҳалевард (Кофирқалъа) (ноҳияи Ҷ. Балхӣ), Шаҳристони Золи Зар (ноҳияи Фархор), Корвонсароӣи Тохир (ноҳияи Фархор), Шаҳратеппа (ноҳияи Фархор), Дайри буддоии Хиштеппа (ноҳияи Ховалинг). Ин ёдгориҳо далели тамаддуни қадимаи меъмориву шаҳрсозӣ ва шаҳрдорӣи миллати тоҷик мебошанд [16]. Ворид гардидани ин ёдгориҳо ба феҳристи мероси таърихиву фарҳангии ҷаҳонӣ ба корҳои тармиму таҷдид ва азнавсозиву муаррифии ёдгориҳои номбурда вусъати тоза хоҳад бахшид.

Арчгузорӣ ба чехраҳои барҷастаи таъриху фарҳанги миллат ба шакли пайваста дар меҳвари паёмҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор гирифтаанд. Ин буд, ки дар паёми навбатӣ аз ҷониби Пешвои миллат ба ниҳодҳои дахлдор супориш дода шуд, ки ҷиҳати ба Феҳристи шахсиятҳои барҷастаи фарҳангии ЮНЕСКО ворид намудани номи асосгузори мусиқии классикии тоҷику форс Борбади Марвазӣ (590-628) чораандешӣ намоянд.

Бояд қайд намуд, ки қабули қатънома «дар мавриди эътирофи шаҳри Панҷакент ҳамчун «Шаҳри ҷаҳонии ҳунарҳои дастӣ барои сӯзанидӯзӣ» ва бузургдошти 1050 – солагии шоираи машҳури форсу тоҷик Робияи Балхӣ далели ҷойгоҳи хоссаи меросу арзишҳои фарҳангиву маънавии тоҷикон дар тамаддуни умумибашарӣ мебошад» [16].

Ҳамзамон дар паёми навбатӣ ду пешниҳоди муҳимме, ки ба муаррифии тамаддун, таърих ва фарҳанги миллати тоҷик алоқаи ногузастанӣ доранд аз ҷониби Пешвои миллат баён гардид, ки ин таъсиси «Конуни тамаддуни ориёӣ» ва таъсиси «Маркази байналмилалӣ Наврӯз» мебошад. Таъсиси ин ду марказ ба баланд бардоштани ҳисси худшиносиву ҳудогоҳии миллат ҳамчун меросбарони ҳақиқии ориёӣҳо нақши муассир хоҳад гузошт.

Нуктаи муҳимми дигаре, ки дар паёми навбатӣ ироа гардид ин эълони соли 2026 Соли вусъат додани корҳои ободониву созандагӣ ва тақвияту таҳкими худшиносиву ҳудогоҳии миллӣ мебошад.

Ҳамин тавр, дар Паёмҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар давраи истиқлол ироа гардидаанд сиёсати фарҳангӣ, алалхусус ҳифзу гирифтани тармиму таҷдид ва муаррифии мероси таърихиву фарҳангии халқи тоҷик ҷойгоҳи махсусро соҳиб мебошад. Дар ҳамаи паёмҳо ва суханронӣҳои худ Пешвои миллат

ба истифодаи дурусти ёдгориҳои таърихӣ, пешниҳоди онҳо барои ворид намудан ба Феҳристи ҷаҳонии созмони байналмилалӣ ЮНЕСКО, муаррифии иду ҷашнҳои миллии ниёгон ба ҷаҳониён, ҳамчун воситаи муҳими худшиносии милли даъват менамоянд. Аз ин рӯ, сиёсати давлатии фарҳангии ҳифзу нигоҳдории мероси таърихиву фарҳангӣ яке аз самтҳои калидии стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Барнома ва самтҳои муҳими ин сиёсат дар паёмҳои Президенти ҷумҳурӣ ҳамеша тарҳрезӣ гардида, фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва сохторҳои гуногуни илмӣ - фарҳангӣ, инчунин ҷалб намудани таваҷҷуҳи ҳама кишрҳои ҷомеа ба масоили ҳифзу нигоҳдошт ва таҳқиқу омӯзиши мероси бойи таърихӣ бостонӣ ва фарҳангии халқи тоҷик ҳамчун нақшаи мушаххаси татбиқи сиёсати фарҳангпарваронаи Сарвари давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурӣ ҳамасола манзур мегарданд. Гузориши ин масъалаи ҳаётан муҳим дар Паёмҳои Пешвои миллат дар замони бархӯрди тамаддунҳо, раванди таҳрифсозии таърих ва таърихсозии бардурӯғ дар ҷаҳон, ба вижа дар минтақаи Осиёи Марказӣ ҳамеша ҳидоят ба он аст, ки ҷомеаи ҷумҳурӣ, махсусан олимону зиёиёни кишвар дар баробари таҳқиқу омӯзиш пайваста дар ҷимояи онҳо аз таҳрибкорону таҳрифсозон ва роҳзанони мероси таърихӣ фарҳангии миллат бошанд.

Нуктаи муҳимме, ки Сарвари давлат борҳо ибраз медоранд, дар шароити кунунии дунё мероси таърихиву фарҳангӣ ин шиносномаи миллат дар арсаи ҷаҳонӣ мебошад ва пайваста таъкид менамоянд: «Мо вазифадорем, ки дар баробари ифтихор қардан аз мероси оламшумули аҷдоди худ онро соҳибӣ кунем, омӯзем, идома диҳем ва барои наслҳои оянда ҳамчун ганҷинаи бебаҳои хувиятсоз ба мерос гузорем» [16].

АДАБИЁТ

1. Азизов М. Масъалаҳои ҳифзу тармим ва истифодаи ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ дар ҷумҳурӣ/Мероси ниёгон. – 2005. - №8. - с.141.

2. Барномаи давлатии ҳифзи мероси таърихӣ фарҳангӣ барои солҳои 2012-2020 [Маводи электронӣ] – URL: http://base.mmk.tj/view_sanadhoview.php?showdetail=&sanadID=429 (санаи истифодабарӣ 10.09.2025).

3. Заключение технического отчета о результатах проекта ЮНЕСКО/ Японского целевого фонда: «Поддержка объектов Всемирного наследия Шелкового пути в Центральной Азии» (Фаза II), Апрель 2015 – Ноябрь 2019/Мураттиб Тим Вилямс – 2020. – с. 237.

4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 16 апрели соли 2005//Аз Паём то Паём/Мураттибон. Шарипов Р.М., Тураев Қ.А., Зоиров С.М. – Душанбе: Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 725. с.

5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 20 апрели соли 2006//Аз Паём то Паём/ Мураттибон. Шарипов Р.М., Тураев Қ.А., Зоиров С.М. – Душанбе: Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 725 с.

6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 30 апрели соли 2007//Аз Паём то Паём/ Мураттибон. Шарипов Р.М., Тураев Қ.А., Зоиров С.М. – Душанбе:

Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 725 с.

7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 25 апрели соли 2008//Аз Паём то Паём/Мураттибон. Шарипов Р.М., Тураев Қ.А., Зоиров С.М. – Душанбе: Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 725 с.

8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 15 апрели соли 2009//Аз Паём то Паём/Мураттибон. Шарипов Р.М., Тураев Қ.А., Зоиров С.М. – Душанбе: Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 725 с.

9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 24 апрели соли 2010//Аз Паём то Паём/Мураттибон. Шарипов Р.М., Тураев Қ.А., Зоиров С.М. – Душанбе: Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 725 с.

10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 20 апрели соли 2011//Аз Паём то Паём/Мураттибон. Шарипов Р.М., Тураев Қ.А., Зоиров С.М. – Душанбе: Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 725 с.

11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 26 апрели соли 2013//Аз Паём то Паём/Мураттибон. Шарипов Р.М., Тураев Қ.А., Зоиров С.М. – Душанбе: Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 725 с.

12. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 23 январи соли 2015//Аз Паём то Паём/Мураттибон. Шарипов Р.М., Тураев Қ.А., Зоиров С.М. – Душанбе: Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 725 с.

13. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 21 декабри соли 2021//Аз Паём то Паём/Мураттибон. Шарипов Р.М., Тураев Қ.А., Зоиров С.М. – Душанбе: Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 725 с.

14. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 28.12.2023 [Маводи электронӣ] – URL: <https://www.president.tj/event/missives/36370> (санаи истифодабарӣ 15. 11. 2025).

15. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 28.12.2024 [Маводи электронӣ] – URL: <https://www.president.tj/event/missives/49225> (санаи истифодабарӣ 21. 11. 2025).

16. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 16.12.2025 [Маводи электронӣ] – URL: <https://www.president.tj/event/news/54181> (санаи истифодабарӣ 20.12.2025).

17. Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон-эҳёгари таърихи бостони халқи тоҷик. Муҳаррири масъул Ф. Раҳимӣ. Мураттиб Н. Убайдулло. - Душанбе: Дониш, 2020. - 138 с.

18. Тоҷикистон: 25 – соли истиқлолияти давлатӣ (мачмӯаи оморӣ). – Душанбе: «Фарҳанг», 2016. - 200 с.

19. Ҳасан Султон. Сада – чашни бузурги бостонӣ// Сиёсати хориҷӣ. - 2025. - №1 (02). - 116 с.

20. Эмомалӣ Раҳмон. Уфукҳои истиқлол.- Душанбе: «Ганҷ – нашриёт», 2018. - с.289

21. Юсуфшоҳи Ё. Гохномаи Авастой. – Душанбе, 102 с.

МЕРОСИ ТАЪРИХИЮ ФАРҲАНГИИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА ГУЗОРИШИ МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗУ НИГАҲДОШТИ ОН ДАР ПАЁМҲОИ ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН-ПЕШВОИ МИЛЛАТ МУҲТАРАМ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН

Нақши ҳифзи мероси таърихиву фарҳангӣ дар ташаккули хувияти миллӣ хеле бориз буда, ба шинохти таъриху тамаддуни гузашта таъсиррасон мебошад. Мақсади навиштани мақолаи мазкур таҳлили инъикоси сиёсати фарҳангии ҳифзи мероси таърихиву фарҳангии Тоҷикистон дар Паёмҳои Пешвои миллат аст. Дар ҳамаи паёмҳое, ки оид ба самтҳои сиёсати дохиливу хориҷии мамлакат ироа гардидаанд, масъалаи мероси таърихи фарҳангӣ ва ҳифзу муаррифии он дар арсаи байналмилалӣ ҷойгаҳи махсусро дорост. Ҳамасола давлату ҳукумати кишвар барои ҳифз, азнавсозӣ, барқарорсозиву тармими ин мероси пурғановати ниёгон маблағгузорӣ менамоянд. Ин буд, ки дар яке аз Паёмҳои Президенти мамлакат ниҳоди махсус барои ҳифзи мероси таърихиву фарҳангӣ таъсис дода шуд. Гузориши ин масъалаи ҳаётан муҳим дар Паёмҳои Пешвои миллат дар замони бархӯрди тамаддунҳо, раванди таҳрифсозии таърих ва таърихсозии бардурӯғ дар ҷаҳон, ба вижа дар минтақаи Осиёи Марказӣ ҳамеша ҳидоят ба он аст, ки ҷомеаи ҷумҳурӣ, махсусан олимону зиёиёни кишвар дар баробари таҳқику омӯзиш пайваста дар ҳимояи онҳо аз таҳрибкорону таҳрифсозон ва роҳзанони мероси таърихиву фарҳангии миллат бошанд.

Калидвожаҳо: паёмҳо, истиқлол, мероси таърихиву фарҳангӣ, ёдгориҳои таърихӣ, мероси фарҳанги ғайримоддӣ, ҳифз, тармиму барқарорсозӣ.

ИСТОРИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА И ОБСУЖДЕНИЕ ВОПРОСОВ ЕГО ЗАЩИТЫ И СОХРАНЕНИЯ В ПОСЛАНИЯХ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН, ЛИДЕРА НАЦИИ, УВАЖАЕМОГО ЭМОМАЛИ РАХМОНА

Роль сохранения историко - культурного наследия в формировании национальной идентичности весьма значительна и влияет на понимание истории и прошлой цивилизации. Цель данной статьи – анализ отражения культурной политики сохранения историко - культурного наследия Таджикистана в посланиях Лидера нации. Во всех посланиях, посвященных направлениям внутренней и внешней политики страны, особое место занимает статус культурно-исторического наследия, его сохранение и представление на международной арене. Ежегодно государство и правительство страны выделяют средства на сохранение, реконструкцию, реставрацию и улучшение этого богатого наследия наших предков. Именно поэтому в одном из посланий Президента страны было учреждено специальное учреждение по сохранению историко - культурного наследия.

Освещение этого важнейшего вопроса в посланиях лидера нации в период столкновения цивилизаций, процесса искажения истории и ложной историографии в мире, особенно в Центральноазиатском регионе, всегда служит ориентиром для того, чтобы общество республики, особенно ученые и интеллектуалы страны, наряду с исследованиями и образованием, постоянно защищали их от разрушителей, искажателей и расхитителей исторического и культурного наследия нации.

Ключевые слова: послания, независимость, историко-культурное наследие, исторические памятники, нематериальное культурное наследие, сохранение, реставрация и реконструкция.

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE TAJIK PEOPLE AND DISCUSSION OF ITS PROTECTION AND PRESERVATION IN THE MESSAGES OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN, LEADER OF THE NATION, THE HONORABLE EMOMALI RAHMAN.

The role of preserving historical and cultural heritage in shaping national identity is significant and influences our understanding of history and past civilizations. The purpose of this article is to analyze how the cultural policy of preserving Tajikistan's historical and cultural heritage is reflected in the addresses of the Leader of the Nation. In all of his addresses, dedicated to the country's domestic and foreign policies, the status of cultural and historical heritage, its preservation, and its presentation on the international stage are prominent. Every year, the state and government allocate funds for the preservation, reconstruction, restoration, and improvement of this rich legacy of our ancestors. For this reason, one of the President's addresses established a special institution for the preservation of historical and cultural heritage. The coverage of this crucial issue in the messages of the leader of the nation during a period of clash of civilizations, the process of distortion of history and false historiography in the world, especially in the Central Asian region, always serves as a guide for the society of the republic, especially the scientists and intellectuals of the country, along with research and education, to constantly protect them from destroyers, distorters and plunderers of the historical and cultural heritage of the nation.

Key words: messages, independence, historical and cultural heritage, historical monuments, intangible cultural heritage, preservation, restoration and reconstruction.

Сведение об авторе: *Раджабова Умеда Раджабовна* – учёный секретарь Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ. E-mail: van-il_1996@bk.ru

Information about the author: *Rajabova Umeda Rajabovna* – scientific secretary of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography NAST, E-mail: van-il_1996@bk.ru

УДК 78.03(575.3)

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ САМОДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ФОРМА ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БАДАХШАНА (1960–1970-е годы)

ИСРИБШОЕВА НУРИНИСО,

**Таджикский государственный институт культуры и искусств
имени Мирзо Турсунзаде**

Актуальность исследования художественной самодеятельности в контексте музыкальной жизни Бадахшана определяется необходимостью более глубокого понимания механизмов формирования региональной культурной системы в советский период. В существующей научной традиции приоритет, как правило, отдаётся анализу профессионального искусства – театра, композиторского творчества и академических сценических форм. При этом самодеятельное движение зачастую интерпретируется как вторичное или вспомогательное явление.

Однако подобный подход представляется односторонним. Именно в сфере художественной самодеятельности протекали процессы, которые обеспечили формирование устойчивой культурной инфраструктуры региона, включая развитие организационных форм, кадровой базы и механизмов культурной трансляции.

В рамках рассматриваемого периода институционализация музыкальной культуры Бадахшана понимается как сложный и многоуровневый процесс, включающий формирование устойчивых организационных структур, выработку нормативных моделей художественной деятельности и создание механизмов воспроизводства культурных практик. Этот процесс охватывает развитие сети культурных учреждений, установление регламентов художественной деятельности, формирование критериев оценки и систему подготовки исполнителей.

Выбор хронологических рамок исследования обусловлен тем, что именно в 1960-1970-е годы происходит качественный переход от локальных, во многом стихийных форм художественной активности к их институционально оформленным и управляемым формам. В этот период складываются устойчивые организационные структуры, расширяется сеть культурных учреждений, а художественная самодеятельность приобретает массовый и социально значимый характер.

Цель исследования заключается в осмыслении художественной самодеятельности как одной из ключевых форм институционализации музыкальной культуры Бадахшана.

В соответствии с поставленной целью определяются следующие задачи: выявление этапов становления самодеятельного творчества; анализ его организационных этапов становления самодеятельного творчества; анализ его организационных форм; рассмотрение механизмов трансформации традиционной культуры в сценическое пространство; определение роли самодеятельности в формировании исполнительских практик; исследование её функций в системе кадрового воспроизводства; выявление внутренних противоречий развития; а также обоснование её значение в контексте культурной модернизации региона.

Основными источниками, освещающими события музыкальной жизни Бадахшана в 1960-1970-е годы стали статьи в газете «Бадахшони Советӣ», материалы научных исследований и статические данные.

В истории музыкальной жизни Бадахшана советского периода 1960-1970-х годов художественная самодеятельность занимает принципиально важное место, выступая пространством, в котором формируются институциональные основы региональной музыкальной культуры. Будучи тесно связанной с деятельностью клубных учреждений, домов культуры и других культурно-просветительных организаций, она функционирует как один из ключевых механизмов структурирования художественной среды.

Как отмечает М. Назаров в работе «Санъати халки тоҷик», самодеятельное творчество в Бадахшане в указанный период выполняло функцию художественной консолидации региона и способствовало развитию музыкальной культуры [10, 157-158].

Данное утверждение отражает не только культурное, но и институциональное значение самодеятельности, поскольку именно в её рамках складываются устойчивые формы художественной организации и закрепляются модели коллективной творческой деятельности.

С методологической точки зрения художественную самодеятельность целесообразно рассматривать не как вторичный уровень искусства, а как самостоятельную подсистему культурной организации общества. Она выполняет ряд значимых функций, включая художественную социализацию, культурную мобилизацию и первичный отбор исполнителей.

Как известно традиционная музыка Бадахшана существует в устной форме и в этом контексте самодеятельное творчество стало основой, на которой стало осуществляться преобразование этой традиции в новое профессиональное сценическое искусство. Данный процесс институциализации хорошо отражен в периодической печати рассматриваемого периода времени. Так, например, в статье В. Шохбекова «Кружокхо мӯҳтоҷи роҳбаранд» (1963) отмечается необходимость осуществлять организационное руководство самодеятельным творчеством. Данный подход ориентирован на освоение профессиональных навыков музыкально-театрального искусства [17].

Одним из действенных форм институциализации музыкальной культуры является вовлечение молодых исполнителей в областные фестивали В статье И. Элназарова (1967) отмечается участие около 300 молодых музыкантов. Подоб-

ный масштаб указывает на превращение самодеятельности в значимое региональное явление. Освоение фестивальной формой самодеятельного творчества предполагает появление элементов сопоставимости и критериев художественной оценки. Самодеятельность начинает функционировать в режиме соревнования, что, в свою очередь, стимулирует рост исполнительского мастерства [18].

По данным М. Назарова, народное творчество на Памире характеризуется значительным разнообразием и богатством содержания, а любовь к искусству имеет глубокие исторические корни. Автор указывает, что первые кружки художественной самодеятельности начали формироваться уже в 1926-1927 годах, когда при содействии пограничного поста в Хороге были организованы первые объединения. В их создании принимали участие П. Т. Карпухин, И. Ермин, Пригорьев, Иванов, Жерандже и другие. Среди участников были также представители местного населения – Сохибназар Худобердиев, Абдол Ахмадбеков, Адиназар Амонхоцаев, Гулаёз Наврузбеков, Суруатмох Нурмахмадаова, Бибилочвар Шонаврузова. Эти факты свидетельствуют о раннем формировании социальной базы самодеятельного движения, что впоследствии обеспечило его устойчивое развитие [10, 158-159].

К середине 1970-х годов художественная самодеятельность приобретает массовый и устойчивый характер. Расширяется представительство участников от различных по возрасту и профессиональной направленности групп. Этот процесс отмечается в статье Ф. Алидоншоева (1975), в которой также подчеркивается активная вовлеченность самодеятельного творчества в социальную и культурную жизнь региона [3].

Характер данного процесса иллюстрируется статистическими показателями, которые приводит С.Мамадамонов. В данный период времени были созданы 233 кружка художественной самодеятельности, в которых принимали участие около четырех тысяч музыкантов [9, 31-32]. Все это демонстрирует развитие процесса институциализации событий музыкальной жизни региона. Важными его показателями становятся изменения форм бытования народных художественных традиций в соответствии с новыми социальными условиями. Так, например, песенный фольклор, как отмечает Г. Худоназаров (1967), стал использоваться в репертуаре публичных концертов, что определенным образом повлияло на его структуру и содержание. Заметно усилилось внимание к принципам построения концертного репертуара, его драматургии и композиции [14].

Важным аспектом деятельности художественной самодеятельности становится идеологическая направленность воздействия на слушателей, в которой отражались духовные ценности советского времени. Например, в репертуар включались патриотические песни о Родине и труде [4,130-131].

Отметим также другое направление, в котором самодеятельное творчество стало первичной основой формирования профессиональных кадров в сфере культуры и искусства. Определились его определенные этапы прохождения:

участие в кружке самодеятельности, далее – выступление на фестивале и затем работа в профессиональных коллективах [6; 8; 12]. В этом контексте происходил процесс отбора наиболее творчески одаренных людей, перед которыми открывалась перспектива профессиональной деятельности. Участие в самодеятельности становилось своеобразным социальным лифтом, интегрирующим местные таланты в более широкое культурное пространство.

Вместе с тем развитие самодеятельного творчества сопровождалось рядом внутренних противоречий. В частности, в публикациях конца 1970-х годов отмечаются такие проблемы, как сезонный характер работы кружков, отсутствие системности и фрагментарность репертуарной политики. Массовость движения не всегда отражала художественное качество, что прождало напряжение между количественными показателями и уровнем исполнения [13].

В теоретическом аспекте художественная самодеятельность Бадахшана рассматриваемого периода может быть интерпретирована как форма социальной и культурной модернизации. Она обеспечивала синтез традиционных форм народного творчества и элементов профессионального искусства, способствовала формированию единого художественного пространства региона. Через неё осуществлялось укрепление связей между сельской и городской культурной средой, а также интеграция различных социальных и возрастных групп.

По данным Л. Давлатбекова, уже в 1960-е годы на сцене театра города Хорога были представлены практически все значимые пьесы драматургов республики. Одновременно в мо многих коллективах художественной самодеятельности принимали участие большое количество участников. При этом коллективы Хорога и Ванчского района занимали призовые места на республиканских конкурсах, что свидетельствовало о высоком уровне развития самодеятельного движения и его признания на более широком культурном уровне [5, с. 20].

Именно на этой широкой социальной базе формировалась новая культурная элита Бадахшана – актёры, музыканты, режиссёры и композиторы. Их профессиональная идентичность складывалась не изолированно, в внутри системы массового художественного творчества, что обеспечивало устойчивую связь с народной традицией и культурной средой региона.

Таким образом, художественная самодеятельность выступает как ключевой механизм творческой консолидации, без которого невозможно объяснить устойчивое развитие профессионального искусства в Бадахшане. Логика данного процесса закономерно подводит к необходимости анализа формирования культурной элиты региона.

Необходимо отметить самодеятельное творчество как структурную основу культурной консолидации региона в контексте его соотношения с традиционными формами бытования искусства в Бадахшане. Как отмечает П. Абдурахмонова, музыкально-поэтическая культура региона исторически функционировала преимущественно в рамках семейно-родовой и общинной среды. Исполнение песен, дастанов, рубои, свадебных и обрядовых мелодий было

органично включено в систему жизненных циклов и не предполагало отделения искусства от повседневной практики [2, с. 13]

В этом контексте художественная самодеятельность не может рассматриваться как искусственно внедрённая модель культурного процесса. Напротив, она выступает в качестве переходного механизма, обеспечивающего трансформацию устной традиции в форму сценической постановки. Иначе говоря, речь идёт не о разрыве с традицией, а о её структурной переработке и адаптации к новым условиям.

Данный переход имел принципиальное значение. При переносе в сценическое пространство народная песня или музыкально-поэтическое произведение неизбежно подвергались отбору, художественной обработке и регламентации. Ограничивалось время исполнения, формировалась композиционная структура, вводились элементы аранжировки и режиссуры. В результате менялась сама форма бытования традиции: из спонтанной и ситуативной она превращалась в организованную и воспроизводимую сценическую практику.

В этом контексте художественная самодеятельность выполняла функцию своеобразной «лаборатории» сценической адаптации фольклора. Именно в её рамках происходила предварительная обработка традиционного материала, что в дальнейшем облегчало его включение в сферу профессионального искусства – театра, ансамблевого исполнительства и композиторского творчества.

Особенно наглядно этот процесс проявился в развитии хоровых форм. Если традиционная музыкальная культура в большей степени основывалась на сольном или малых ансамблевых формах исполнения, то в 1960-1970-е годы активно распространяются хоровые коллективы. Это свидетельствует о внедрении новых исполнительских моделей, ранее не характерных для местной традиции [16].

В данном случае художественная самодеятельность выступает пространством культурного синтеза, где традиционный интонационный материал соединяется с новыми принципами коллективного музицирования, заимствованными из профессиональной и академической практики. Этот синтез не был механическим, он предполагал постепенное освоение новых форм и их адаптацию к традиционному культурному контексту.

Не менее значимым является влияние самодеятельности на формирование сценического поведения и художественной дисциплины. Система фестивалей, смотров и конкурсов вводила чёткие критерии оценки, формировала представления о качестве исполнения и создавала условия для сопоставимости коллективов.

Если в традиционной среде исполнитель оценивался преимущественно в рамках локального сообщества, то в условиях самодеятельного сценического творчества он становился участником публичного художественного пространства. Это принципиально меняло саму природу исполнительства: возрастала роль ответственности перед аудиторией, формировались навыки сценического поведения, закреплялись нормы коллективной работы. Как отмечает Н. Абдо-

лов, самодеятельность формировала опыт публичности, который в дальнейшем становился необходимым для профессиональной сцены [1, 45-46].

Вместе с тем следует подчеркнуть, что процесс институционализации не устранял полностью стихийного характера художественной активности. Газетные публикации конца 1970-х годов фиксируют противоречие между массовостью и устойчивостью художественного результата. В 1970-х годы в периодической печати всё чаще поднимается тема устойчивости самодеятельных коллективов и преемственности исполнительских традиций. Особое значение имели семейные династии в развитии художественной самодеятельности региона. Они осуществляли преемственность традиции, репертуара и исполнительских навыков, передавали наработанный сценический опыт, способствовали сохранению и развитию культурного наследия [7].

Художественная самодеятельность выполняла важную социальную функцию – способствовала единению разных по возрасту, профессии и социальной группе людей в конкретные творческие сообщества. Особо нужно отметить, что подобные объединения способствовали расширению социальной и культурной роли женщин, представляли им возможность открытого творческого самовыражения [11,68-69].

В контексте культурной модернизации творческая самодеятельность выполняла функцию формирования новой художественной идентичности. Она приучала участников к восприятию сцены как особого культурного пространства, требующего дисциплины, коллективной ответственности и определённого уровня эстетической подготовки.

Именно эта предварительная «настройка» делала возможным последующий переход в профессиональное искусство. В этом контексте отметим статью Н. Чонбобоева (1961), в которой, наряду с анализом деятельности профессионального театра, подчёркивается роль самодеятельных коллективов как кадрового и художественного резерва. Автор отмечает, что клубную самодеятельность, где получали первоначальный сценический опыт и навыки коллективной работы. Тем самым самодеятельность начинает осмысливаться как структурно необходимое звено музыкальной жизни региона [15]

Если рассматривать динамику развития самодеятельного движения в пределах одного десятилетия, можно зафиксировать постепенное усиление институционального контроля и рост художественных требований. Начало 1960-х годов характеризуется преобладанием энтузиазма и поиском организационных форм. К середине 1970-х годов формируется устойчивая система фестивалей и смотров, расширяется репертуар и усиливается взаимодействие с профессиональными учреждениями культуры и искусства. К концу десятилетия всё более отчётливо проявляется необходимость повышения качества и системности работы.

В теоретическом аспекте художественная самодеятельность Бадахшана данного периода может быть интерпретирована как «переходное художественное пространство», в рамках которого осуществляется адаптация традиционной

культуры к условиям профессиональной сцены. Она выполняет медиативную функцию, связывая фольклорную среду с академическими формами искусства и обеспечивая их взаимодействие. Именно через эту систему происходило формирование кадрового корпуса региона и закладывались основы будущей культурной элиты.

Резюмирую вышеизложенное можно заключить: художественная самодеятельность Бадахшана периода 1960-1970-х годов являлась существенным компонентом развития музыкальной культуры региона. На ее основе во многом осуществлялось освоение новых форм творчества, становление необходимой социально-культурной инфраструктуры, подготовка профессиональных кадров. В отличие от форм профессионального искусства, самодеятельность обладала большей гибкостью соединять элементы традиционной культуры с новыми сценическими практиками и обеспечить устойчивость культурного развития региона на протяжении нескольких десятилетий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдолов Н. Звёзды не гаснут. - Душанбе, 2024. – 352 с.
2. Абдурахмонова П. Хаёти фарҳангии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дар солҳои 1991-2016. Диссертация кандидата филологических наук. - Душанбе, 2019. – 195 с.
3. Алидоншоев Ф. Фестивали ҳаваскорони санъат/Бадахшони Советӣ, 1957.– 11 июня.
4. Бахтиёрв М. Таърихи Рӯшон: Илм, Душанбе, 2013. – 416 с.
5. Давлатбеков Л. Устные и письменные традиции Таджикской литературы в Бадахшане (вторая половина XIX и XX вв.). Диссертация доктора филологических наук. – Душанбе, 2018. – 401 с.
6. Давлатов А. Санъаткори Рӯшон/Бадахшони Советӣ, 1967. – 2 сентябр.
7. Додоев Л. Оилаи санъатдӯст/Бадахшони Советӣ, 1970. – 10 апрел.
8. Исломов А. Парвози орзу/Бадахшони Советӣ, 1966. – 1 сентябр.
9. Мамадамонова С. Ганҷинаи фарҳанг, ҳунар ва илм. – Хоруғ: Логос-Плюс, 2018. – 57 с.
10. Назаров М. Санъати халқи тоҷик. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1961. – 271 с.
11. Неккадамов Т. Лолаҳои Бадахшон, Душанбе.: Эр-граф, 2022. – 172 с.
12. Олимшоев М. Артисти бомаҳорат/Бадахшони Советӣ, 1964. – 21 сентябр.
13. Раҳматов Б. Қадри суҳан ва санъат/Бадахшони Советӣ, 1976. – 12 сентябр.
14. Худоназаров Ғ. Ба ҷаҳони ҳаваскорони санъат/Бадахшони Советӣ, 1967. - 4 декабр.
15. Ҷонбобоев Н. Ба пешвои 25-солагии Театри мусиқӣ-драмативии ба номи А. Рудақӣ/Бадахшони Советӣ, 1961. – 26 феврал.
16. Чоршанбиев Қ. Фестивали эҷодиёти бадеии халқ/Бадахшони Советӣ, 1967. – 23 сентябр.
17. Шоҳбеков В. Кругҷӯи муҳтоҷи роҳбаранд/Бадахшони Советӣ, 1963. – 6 январ.
18. Элназаров И. Азназаргузарони кругҷӯи ҳаваскорони санъат/Бадахшони Советӣ, 1967. – 4 май.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ САМОДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ФОРМА ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БАДАХШАНА (1960–1970-е годы)

В данной статье художественная самодеятельность Бадахшана 1960-1970-х годов рассматривается как важный механизм институционализации музыкальной культуры региона. На основе анализа материалов периодической печати, научных исследований и статических данных выявляются ключевые этапы становления самостоятельного творчества, его

организационные структуры, функциональные особенности и внутренние противоречия развития.

Особое внимание уделяется роли художественной самодеятельности в трансформации традиционной музыкально-поэтической культуры, её переводе в сценическое пространство, а также в формировании новых исполнительских моделей и системы подготовки кадров. Обосновывается положение о том, что самодеятельность высупала в качестве медиативного звена, обеспечивающего взаимодействие фольклорной традиции и профессионального искусства.

Ключевые слова: Бадахшан, художественная самодеятельность, музыкальная культура, институционализация, традиционная музыка, сценические практики, культурная модернизация, кадровое воспроизводство.

ХУДФАЪОЛИЯТИ БАДЕЙ ВА НАҚШИ ОН ДАР ИНСТИТУТИКУНОНИИ ФАРҶАНГИ МУСИҚИИ БАДАХШОН (1960–1970)

Дар ин мақола санъати аматории Вилояти Бадахшон дар солҳои 1960-1970 ҳамчун механизми муҳими институтсионизатсияи фарҳанги мусиқии минтақа мавриди таҳлил қарор мегирад. Бар асоси таҳлили маводи матбуоти даврӣ, таҳқиқоти илмӣ ва маълумоти оморӣ, марҳалаҳои асосии ташаккули эҷодӣ аматорӣ, сохторҳои ташкилии он, хусусиятҳои функционалӣ ва зиддиятҳои дохилии рушди он муайян карда мешаванд.

Таваҷҷуҳи махсус ба нақши санъати аматорӣ дар тағйирёбии фарҳанги анъанавии мусиқӣ-шеърӣ, гузаронидани он ба фазои сахнаӣ, ҳамчунин дар ташаккули моделҳои нави иҷроӣ ва низомии омода кардани кадрҳо дода мешавад. Муайян карда мешавад, ки аматорӣ ҳамчун занҷири миёнарав амал мекард, ки ҳамкори анъанавии фолклорӣ ва санъати касбиро таъмин мекард.

Калидвожаҳо: Бадахшон, санъати аматорӣ, фарҳанги мусиқӣ, институтсионизатсия, мусиқии анъанавӣ, таҷрибаҳои сахнаӣ, модернизатсияи фарҳангӣ, тақрори кадрӣ.

AMATEUR ART AS A FORM OF INSTITUTIONALIZATION OF THE MUSICAL CULTURE OF BADAKHSHAN (1960s–1970s)

This article examines amateur artistic activity in Badakhshan during the 1960s–1970s as an important mechanism for the institutionalization of the region's musical culture. Based on the analysis of periodical publications, scholarly research, and statistical data, the key stages of the development of amateur creativity, its organizational structures, functional characteristics, and internal contradictions are identified.

Particular attention is paid to the role of amateur artistic activity in transforming traditional musical-poetic culture, transferring it into the stage space, and forming new performance models and personnel training systems. It is argued that amateur activity served as a mediating link, facilitating interaction between folklore traditions and professional art.

Key words: Badakhshan, amateur artistic activity, musical culture, institutionalization, traditional music, stage practices, cultural modernization, personnel reproduction.

Сведения об авторе: Исрибшоева Нуринисо - преподаватель кафедры искусствоведения и теории музыки Таджикского государственного института культуры и искусств им. М. Турсунзаде, e-mail: isribshoeva Nurish_14/98@mail.ru Телефон: (992) 500-50-86-04.

Information about the author: Isribshoeva Nuriniso - Lecturer at the Department of Art Studies and Music Theory, Tajik State Institute of Culture and Arts named after M. Tursunzade, email: isribshoeva Nurish_14/98@mail.ru Phone: (+992) 500-50-86-04.

УДК

ИНЪИКОСИ МУНОСИБАТҶОИ СИЁСИИ ШОҶАНШОҶ ПИРӢЗИ СОСОНӢ БО ШОҶ ХУШНАВОЗИ ҶАЙТОЛӢ ДАР «ШОҶНОМА» - И АБУЛҚОСИМИ ФИРДАВСӢ

АСОЕВ СабзаалӢ,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ба андешаи аксари коршиносон яке аз масъалаи мубрами чамъияти инсонӣ дар масири таърих чанг ва сулҳ буда, ин мавзӯ дар адабиёти халқҳои ҷаҳон инъикоси васеъ пайдо кардааст.

Дар ҳақиқат адабиётро пайдо намудан хеле душвор мебошад, ки онҳо чангу набардҳои мухталифи асотириро воқеиро дар ҳеш ҷой надодаю талоши халқро баҳри сулҳу салоҳ васф накарда бошанд. Лекин дар ин байн, асару дostonҳоро ба монанди «Шоҳнома»-и А. Фирдавсӣ ёфтани маҳол мебошад, ки масоили чангу сулҳро бо бузургию шукӯҳ, дақиқ ва ҳамаҷониба матраҳ карда бошад ва ин dostonро ҳатто иддае аз пажӯҳишгарон «Ҷангнома» ё «Ҷангномаи Эрон» медонанд.

Дар воқеъ, мавзӯи чангу сулҳ аз муҳимтарини масъалаҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба ҳисоб рафта, дар он бо василаю роҳҳои гуногун инъикоси ҳешро пайдо кардааст. Тасвири чангу набардҳо, бархӯрду зиддиятҳо дар он сатҳу дараҷае қарор гирифтааст, ки асарро ҳатто ба як чангнома монанд намудааст.

Дар бораи тасвири инъикоси чангҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ то андозае муҳаққиқон ба монанди Забехулло Сафо, Ризозода Шафақ, Муҳаммад Ҷаъфари Маҳҷуб, Қадамалии Сарромӣ, Боқирӣ Пукрҳом, Маҳмуд Ҳакимӣ, Фараҷуллоҳ Мизонӣ, И.С. Брагинский, М.Н. Усмонов, С. Анварӣ ва маҳсус ба ин мавзӯи адабиётшиносии маъруфи тоҷик М. Муллоаҳмад таваҷҷуҳ кардааст [17, с.161].

Қадамалии Сарромӣ дар асараш «Аз ранги гул то ранҷи хор» дар бораи чангҳои дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ инъикосшуда маълумоти мушаххас дода, шумораю миқдор, анвоъ ва маҳсусиятҳои онҳоро нишон дода, баъди овардани феҳрасти 201 чанг ишорае ба мавзӯи онҳо андешаи чамъбасти намудааст [13, 431].

Кулли пажӯҳишгарон истеъдоди баланди тасвиргарию Фирдавсиро дар инъикоси чанг таъкид дошта, ҳақими Тӯсиро дар ин самт беназир медонанд. Масалан Забехулло Сафо дар ин маврид нигошта буд: «Фирдавсӣ то он ҳад хуб аз уҳдаи васфи майдонҳои чанг, авсофи паҳлавонон, тавсифи чангҳои тан батан... ва амсоли инҳо баромадааст, ки дар забони форсӣ шоиреро аз ин ҳайс ҳамдӯши ӯ наметавон шумурд» [21, 231-232].

Ризозода Шафақ низ истеъдоди беназири Фирдавсиро дар тасвири чанг таъкид намуда, ба ҳулосае меояд, ки шоир аз илму ҳунари ҳарбӣ хуб огоҳӣ дошта: «Шоирӣ мо ойини чангу чанговарию онҷунон моҳирона таъриф мекунад, ки маълум медорад монанди сипаҳбуде худ ба фунуни чанг огоҳ буда ва тамоми истилоҳот ва равишу ҳаракат ва аслиҳаи чангии эронӣро ба хубӣ медонистааст» [26, 92].

Муҳаққиқи тоҷик С. Анварӣ низ зимни тасвири манзараҳои набарду чангҳо ба сарулибос, созу овои ҳарбӣ ва дигар вижагҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ

аҳаммияти дода, ҳамчунин қайд мекунад, ки шоир аз ин масъалаҳо бо хубӣ огоҳӣ доштааст [2,45].

Муҳаққиқи дигари тоҷик М. Муллоаҳмад дар вақти таҳлили ҳамаҷонибаи ин мавзӯ менигорад, ки: «Дар «Шоҳнома» ба тасвири ҷанг тавачҷуҳи зиёд зоҳир кардани Фирдавсӣ бебабаб нест. Ин аз як тараф, ба тақозои мавзуи марказии дoston аст, ки аз муборизаи некиву бадӣ иборат мебошад. Яъне ҷанг тазоҳури амалии ин мубориза ва василаи асосии аз байн бурдани зишти аст» [17,162]. Аз тарафи дигар, ҷанг ходисаи маъмулӣ гашта, мутассифона ҳама вақт буду ҳаст.

Ба қавли олими эронӣ Фараҷуллоҳ Мизонӣ – Ҷавоншер «Дар тули умри Фирдавсӣ беш аз 100 ҷанг фақат дар Эрони шарқӣ рух дод, ки агар Фирдавсӣ онҳоро ба ҷашм надида бошад, ағлаб шоҳиди лашкакашиҳои он будааст» [15,68].

Аз тарафи дигар сарзамини Эрон дар замони Фирдавсӣ миёни даҳ хонадони хурду бузурги феодал тақсим буда, ҷанг миёни онҳо доимӣ буд. Фирдавсӣ шаш подшоҳи Сомониро дида, то шикасти ин давлат зиёде аз даҳ бор сипаҳсолори Хуросон иваз гашта, ҳукумат чанд маротиба даст ба даст шуд. Фирдавсӣ марги ғайритабии зиёда аз си шоҳу амир ва вазирро, ки дар ҷанг ё дар зиндон ба қатл расиданд, шоҳид буд [15,71]. Як нуктаи дигарро бояд илова кард, ки дар он солҳо ончи ки дар дарбору давлати Сомониён мегузашт, хеле зиёд ба вазъи марҳилаи охири шоҳаншоҳии Сосониён монандӣ дошт ва Фирдавсӣ метавонист «барои бисёре аз шахсиятҳои «Шоҳнома» ва ҳаводиси он намунаҳое аз замони худ биёбад» [15,72].

Пурошӯб ҷанг аст ин рӯзгор,
Ҳаме ёд дорам зи омӯзгор.

Дар қисмати инъикоси воқеаҳои марбут ба давраи Сосониён, мобайни Эрон ва тозиёну римихо ва туркону чиниён қариб 20 ҷанг ба амал омадааст. Муҳаққиқи эронӣ Ф.М. Ҷавоншер ҷангҳои дар «Шоҳнома» инъикосгаштаре ба ду навъ: ҷанги дод ва ҷанги бедод тақсим карда, ҷонибдори ҷанги дод ҳар кас, ки бошад нигоҳ медорад. Дар ин маврид ин муҳаққиқ менигорад, ки: «Фирдавсӣ он қадар бузургвор ва ончунон ошиқи дод аст, ки агар бедод аз ҷониби Эрон бошад, шикасти Эронро дар ҷанг орзу мекунад ва чунин шикастро лозим мешуморад» [15, 305]. Дар мавридҳои, ки эронӣ ба ҷангҳои ғоратгарона мераванд, Абулқосим Фирдавсӣ онҳоро тарафдорӣ накарда, чунин ҷангҳоро ҷангҳои бедод медонад. Намунаи онро аксари олимони ҷанги бедоди шоҳаншоҳ Фирӯз ё Пирӯзшоҳи Сосонӣ бар зидди шоҳи Ҳайтолиён Хушнавоз меҳисобанд.

Тавре маълум аст, то миёнаи садаи V таъсиси давлати пурқувват ва паҳновари Ҳайтолиён дар ҳудуди манотиқи шимоли Хуросони Бузург ба охир расид [16, 85], ки он ба ҷойи давлати Кушониён омада буд. Пайдоиши Ҳайтолиён дар сахнаи сиёсӣ амиқан ба сиёсати хориҷии Сосониён дар шарқ таъсир карда, ҳаракати минбаъдаи онҳоро ба манотиқи шимоли Хуросони Бузург муддате боз дошт. Тибқи маълумоти сарчашмаҳо дар ин самт лашкаркашии Сосониҳо таҳти роҳбарии шоҳаншоҳ Баҳроми Гӯр (420-438) сар шуд. Шоҳи Ҳайтолиён бо лашкари сершумор аз Омӯя гузашта, дар наздикии шаҳри Кушмейҳан, дар атрофи Марв мавқеъ гирифтанд. Дар ин набард Сосониҳо ғалаба карда, лашкари Ҳайтолиён мувоҷеҳи шикаст гаштанд [2, 44]. Сосониён рақибро таъқибкунон аз дарёи Омӯ гузашта, то ба Бухоро омада, ин ҳудудҳоро забт карданд. Мувофиқи шартнома шоҳаншоҳ Баҳром хатти сарҳадро аниқ карда, бо фармони ӯ диҷи бузурге сохта шуда, шаҳри хуросонии Толиқон нуктаи марзӣ байни ҳокимияти Сосониён ва Ҳайтолиён до-

ниста шуд [14, 69]. Ҳамчунин бародари Бахроми Гӯр-Нарсес ҳокими Хуросон таъйин гашта, ӯ унвони «марзбони Кушон», яъне «муҳофизи сарҳад бо Кушонии»-ро соҳиб гашт [6,248]. Дар ин набард Сосонӣ худудҳои худро дар қисматҳои шимолу шарқ зиёд намуданд. Мувофиқи маълумоти Абулқосим Фирдавсӣ, пас аз шикасти Ҳайтолиён, ҳокимони Балх, Фарҷистон, Хуттал, Чағонӣён ва Бухоро андозсупорандагони Сосонӣён гаштанд [25, 299]. Гайр аз ин хулоса баровардан мумкин аст, ки дар вақти муборизаи Бахроми Гӯр бо Ҳайтолиён, дар Фарҷистону Бадахшон дар шарқ ва қисман дар шимол Тахористон Ҳайтолиён низ ҳукмрон буданд [1, 205]. Новобаста ба шикасти Ҳайтолиён аз ин пас онҳо душмани хатарноки Сосонӣён дар шарқ боқӣ монда, мубориза бо Ҳайтолиҳо вазифаи ворисони Бахроми Гӯр-Яздигурди II (438-457) ва шоханшоҳ Пирӯз (459-484) гашт.

Дар аҳди Яздигурди II ва Пирӯз Сосониҳо чанд маротиба ба сарзаминҳои Ҳайтолиён ҳамла намуда, сарҳадҳои худро хифз кардани шуданд, вале шикаст хӯрданд. Аз ҷумла, мувофиқи маълумоти А. Фирдавсӣ, шоханшоҳ Яздигурди II солҳои 453-454 аз Ҳайтолиён шикаст хӯрда, маҷбур гашт, ки ба онҳо шаҳрҳои Тирмизу Вашгирди Тахористонро дар қисмати рости Амударё бахшад.

Яздигурд II бо лашкари хеш бар зидди Ҳайтолиҳо солҳои 442-449, 450-451 ва 453-454 мубориза бурда, ноком гашта, ҳатто садди роҳи Ҳайтолиён дар шимолу шарқии сарҳадҳои худ гашта натавонистанд. Дертар, солҳои 457-459 ба вақти мубориза байни шохзодагон Хурмузди III ва Пирӯз барои тахту тоҷ пас аз марги шоханшоҳ Яздигурди II дар соли 458 [3, 515], бо ёрии шоҳи Ҳайтолиён Хушнавоз, ки ба ӯ «Фарҷистон, Хуттал, Бадахшон, Вашгирд, Чағонӣён, Тирмиз ва Бухоро» [25, 299] дода шуд, Пирӯз сари қудрат омад. Ӯ ҳатто муддате байни Ҳайтолиён зиндагӣ карда буд. Дар натиҷа ба расми эҳтиром шоханшоҳ Пирӯз ба Ҳайтолиён Тахористони Шарқиро бо шаҳри Балх гузашт намуд [28,500].

Давлати Ҳайтолиён дар солҳои 50-уми асри V чунон пурқувват шуд, ки бо як қатор кишварҳои ҳамсоя муносибати хуб дошта, ба онҳо ҳайти сафорати худро раван карда, сафирони хоричиро қабулу пазирой мекард. Аз ҷумла, ба Хитой соли 456 аввалин ҳайати сафорати Ҳайтолиҳо рафта, байни солҳои 507-531 Ҳайтолиён ба дарбори Тоба-Вей 13 ҳайати сафорати худро раван карда буданд [22,108].

Дар Эрони Сосонӣ бошад, Яздигурди II баъди 28 соли шоханшоҳӣ бузургону наздиконро ҷамъ оварда, васият намуда, тахтро ба писараш Хурмузд супурда, таъкид дошта, ки агарчӣ писари дигараш Пирӯз чанде аз «Хурмузд бо фарру ёл бузург аст, аз Хурмузд оҳистагиву хирадмандиву додбоистагӣ ҳаме бинам» [27,150]. Пас аз як ҳафта ӯ аз олам ҷашм пӯшид. Чун Хурмузд соҳиби ҳокимият гашт, Пирӯз аз рашку ҳасад ба шоҳи Ҳайтолиён муроҷиат карда, сипоҳу пуштибонӣ дида, шоҳи Чағонӣён Фағонӣ ба ӯ ёрии дода, бо лашкари гароне ба Эрон ҳучум намуданд. Бар ивази ёрдам дар ихтиёри Фағонии Чағонӣ қарор доштани Тирмизу Вашгирд, ки аз давраи шоханшоҳ Яздигурд буд, таъкид шуду ин аҳдро Пирӯз қабул намуд.

Ба қавле бо лашкари сиҳазораи Ҳайтоли Пирӯзшоҳ дар ҷанг бо бародараш ғолиб омада, ба тахт нишаст ва бародарашро аз тахт сарнагун намуд, вале аз рӯйи меҳру муҳаббат ӯро накушт.

Зи Хурмузд чу Пирӯз дилшод шуд,
Равонаш зи андеша озод шуд.

Ба қавли Фирдавсӣ подшоҳии Пирӯз 11 солу 4 моҳ буд, аммо дар ҳақиқат ӯ 25 сол сари қудрат буд. Баъди ба тахт омадани ӯ сароғоз аз Худованд умри дарозу

доду фаровонӣ талабида, ҳамчунин хостгори он буд, ки: «хирад фаровону рӯз бех бошадам» [27,289] ва сухан аз хираду дод, забону мардонагӣ гуфт. Як сол бо сулҳу салоҳ гузашта, ҳафт соли дигар хушксолӣ омаду аҳволи халку давлат вазнин гашта [24, 294], нарху наво баланд шуду чанд тадбире шоҳаншоҳ Пирӯз барои оромии ҷомеа ва рушди давлат анҷом дода, дари анборҳо кушода шуда, ба қадри тавон ёрӣ ба халқ дода шуду пеши афзоиши нарҳо гирифта шуд. Баъди ҳафт сол вазъ бехтар гашта, вазъи иқтисодӣ рӯ ба инкишоф.

Тавре маълум мебошад худи Пирӯз бо ёрдами Ҳайтолиён сари қудрат омадаю байнашон шартномае баста шуда буд. Аммо пас аз он, ки то андозае худро мустаҳкам мекунад ба ин давлат ҳуҷум менамояду паймон мешиканад. Дар сиёсати хориҷӣ Пирӯзшоҳ ба ҷанги Ҳайтолиён омодагӣ гирифт. Фирдавсӣ чунин амали Пирӯзшоҳро ноҳақ медонад, аз ин рӯ, ӯ ба қавле ҳамроҳу ҷонибдори Пирӯз несту аз Хушнавоз тарафдорӣ мекунад. Ҳатто кӯшишҳои Хушнавозро барои муҳофизати сулҳ ва пешгирӣ аз ҷанг, ки оқибатҳои ногувор дорад, хеле зебо тавсиф менамояд. Хушнавоз ба Пирӯз мегӯяд, ки: «Аҳди ниёи туро бар сари найза хоҳам кард ва пеши сипоҳат хоҳам овард, то бидонанд, ки ту паймоншиканӣ». Хушнавоз қосиде мефиристад бо ин супориш:

Бигӯяш, ки аҳди ниёи туро,
 Баландахтару раҳнамои туро.
 Ҳама ба сари найза пеши сипоҳ,
 Биёрам чу хуршеди тобон ба роҳ.
 Бад-он, то ҳар он кас, ки дорад хирад,
 Ба маншури он додгар бингарад.
 Маро офарин, бар ту нафрин бувад,
 Ҳамон номи ту шоҳи бедин бувад.
 На Яздон пасандад на яздонпараст,
 На андар ҷаҳон мардуми зердаст.
 Ки бедод чӯяд касе дар ҷаҳон,
 Бипечад сар аз аҳди шоҳаншоҳон [24, 297].

Хушнавоз ба Пирӯз таъкид мекунад, ки ҷанги ӯ ҷанги бедод аст ва наметавонад голиб барояд:

Бар-ин бар ҷаҳондор Яздон гувост,
 Ки ӯро гуво хостан носазост,
 Ки бедод чӯӣ ҳама ҷанги ман,
 Чунин бо сипоҳ кардан оҳанги ман.
 Набошӣ ту з-ин ҷанг пирӯзгар,
 Наёбӣ магар з-ахтари нек бар.

Аммо Пирӯз ҳамчунон дар фикри ҷанг буда, ба қудрату хеш боварии комил дорад ва ҳамчунон касе нест то ӯро аз роҳ баргардонад. Ин аст, ки Фирдавсӣ менигорад:

Ки назди Пирӯз тарси худой,
 Надидам набудани касе раҳнамоӣ.
 Он гоҳ Хушнавоз рӯ ба сӯйи Худованд меоварад:

Чунин гуфт, ки - «Эй довари доду пок,
 Туй офаринандаи хуру хок.
 Ту донӣ, ки Пирӯзи бедодгар,
 Зи Баҳром бешӣ надорад хунар.
 Паи ӯ зи рӯи замин баргусил,
 Ма нерӯ, ма оҳанги ҷонаш, ма дил.
 Суханҳои бедод гӯяд ҳаме,
 Бузургӣ ба шамшер ҷуяд ҳаме».

Барои оғозу идомаи ҷанг бародараш Хурмузд пешрав буду писараш Қубод низ дар ҷанг иштирок дошт. Писари дигараш Балаш буду назди Суфро ном шахси номдори форсӣ қарор дошта, ин хирадманд мушовиру раҳнамояш буд. Сипахро ба ҷанг кашид. Сароғоз ба он худуди сарҳадиё расиданд, ки шоҳаншоҳ Баҳром бурҷе, маноре ба сифати нишоне гузошта буд ва шартномае баста шуда буд, ки ҷонибҳо онро вайрон бояд ҳеҷ гоҳ намекарданд. Пирӯз чун онро бидид фармон дод, ки нишонро бардоранду ба пеш ҳаракат намоянд ва бад-ин минвол гӯё аҳде вайрон намешуду сарҳадшиканӣ ба амал намеомад. Он манораро то ба назди рӯди Барак бурданд.

Аз Ҷайхун гузаштани артиши Сосонӣ ва шикасти аҳд ба зудӣ маълум гашта, номае ба Пирӯзшоҳ навишта шуд. Ҷавобан Пирӯзшоҳ низ ҷавоб дод:

Бигӯяш, ки аҳди ниёи туро,
 Баландахтару раҳнамои туро.
 Ҳаме бар сари найза пеши сипоҳ,
 Биёрам чу хуршеди тобон ба роҳ.
 Бад-он то ҳар он кас, ки дорад хирад,
 Ба маншури он додгар бингарад!
 Маро офарин, бар ту нафрин бувад!
 Ҳамон номи ту шоҳи бедин бувад!

Мубориза байни Сосониён ва Ҷайтолиён хусусан дар аҳди шоҳаншоҳ Пирӯз (459-484) авҷ гирифт. Хатарҳои рӯзафзуни Ҷайтолиёнро дарк намуда, худи шоҳаншоҳ Пирӯз ба ҷанг бархост. Аз аввали асри V Ҷайтолиён бо Сосониён ҷиддитар мубориза бурданд, зеро мехостанд мустақилияти зиёдтар ва худудҳои бештарро ба даст оварда, аз пардохти андоз халос гарданд. Аз соли 460 ишғоли ғарбии Ҳиндустони Шимолӣ аз тарафи Ҷайтолиён бештар гардид. Пирӯз дар навбати худ се маротиба бо Ҷайтолиён ҷангидааст. Ҷанги аввал солҳои 474-475 ба вуқӯ пайваста, бо он анҷом ёфт, ки худи шоҳаншоҳ асир афтада, танҳо бо даҳлат ва пардохти маблағи зиёди императори Византия Зенон (474-491) озод гардид. Мувофиқи маълумоти мавҷуда макони ҷанги аввал даштҳои Балх буд [10,104]. Тибқи маълумоти муаррих Прокопий Кесарӣ, император Зенон барои халос кардани шоҳаншоҳ Пирӯз тамоми хазинаашро холи карда буд [12,316]. Чунин амал сиёсати империяи Византияро нисбат ба давлати Сосониён нишон дода, он ба таври моҳиронау дипломатӣ сураат гирифт. Дар Византия шоҳаншоҳии Сосониёнро заифу ноустувор меҳисобиданд, вале ин давлат бояд зарбаҳои душманони империяро хусусан аз тарафи сарҳадоти шарқӣ боз медошт. Ҷамчунин император Зенон мехост Сосониёнро аз шикасти пурра нигоҳ дошта, тавозунро байни Сосониёну Ҷайтолиён барпо гузорад [4,301-302]. Пирӯз ба вақти асорат ба Ҷайтолиён

ваъда дода буд, ки дигар ба сарҳадҳои Ҳайтолиён наздик намегарад. Ҳайтолиён пас аз ғалаба қисмати шимолии Хуросонро ишғол карданд [5,96].

Лекин пас аз чанд вақт, солҳои 479-480 Пирӯз аз нав ҷангро сар карда, ин бор низ асири Ҳайтолиён мешавад ва боз ҳам ваъда медиҳад, ки сарҳадшиканӣ намекунад [18,57] ва товони ҷангро ба маблағи 30- ҳаҷир бор сикка мепардозад. Пардохти ин маблағ қисман иҷро мешавад, зеро хазинаи Сосониён ҳолӣ буда, ин давлат қудрати додани ҳамаи товони ҷангро надошт. Пирӯз аз асорат озод гашта, писараш шоҳзода Кубод ҷун гаравгон назди Ҳайтолиён мемонад. Дар ин солҳо Ҳайтолиён заминҳои шарқии Сосониён: Тахористон, Балх, Ҷағониён, Тирмиз, Вашгирд ва Самарқандро азхуд карданд [9,78].

Баҳона барои ҷанги сеюм байни Ҳайтолиёну Сосониён дар соли 484 ба гуфтаи Приски Панӣ, дурӯғгӯии Пирӯз ба Ҳайтолиён шуд. Ӯ ба Ҳайтолиён ба сифати кафолат гӯё хоҳари худро ба занӣ пешниҳод карда, дар асл бошад яке аз канизҳои худро равон мекунад. Ин дурӯғ фош гашта, барои шоҳи Ҳайтолиён он таҳқири зиёд ҳисоб карда мешуд. Аммо сараввал он ошкоро гуфта нашуда, балки барои шоҳи Ҳайтолиён бо баҳонаи нарасидани сарлашкарони кордида барои артиши хеш, аз форсҳо хоҳони фиристодани мушовирони ҳарбиро намуд. Шоҳаншоҳ Пирӯз 300 нафар аз асилзодагони худро ба давлати Ҳайтолиён равон кард, ки як қисми онҳо куштаю қисми дигар маъҷуб бозпас фиристода шуданд.

Пас аз ҳарду ҷониб омодагии ҳарбӣ ва ноғузир ба ҳарб омода гашта, набарди асосӣ дар майдони назди шаҳри Самарқанд ба амал омада, лашкари Пирӯзшоҳ шикаст хӯрда, аз асилзодапону шоҳу шоҳзодагони Сосонӣ ҳафт тан бо даҳҳо сарбоз ба ҷоҳи канда афтоданд, аз ҷумла Пирӯзшоҳ, бародарон Хурмузду Кубод ва дигар фаррухнаҷодон. Аз шоҳон касе ба ҷуз Кубод зинда намонда, ӯ ҳам асир афтод. Ин хабар ба Эрон расиду ҳама ғамгину парешонҳол гаштанд. Шикаст оқибати вазнин дошт. Дар давлати Сосониён маҳз аз баракати ғайолияту кордонии Суфройи Шерозӣ марзбони Зобулистону Буст, Ғазнин ва Кобул давлат пароканда нагашта, мавҷудияти худро идома дод [27,294].

Барангехта бора Пирӯзшоҳ,
 Ҳама тофт бо хормоя сипоҳ.
 Ба канда дарафтод бо чандмард,
 Бузургону шерони рӯзи набард.
 Ҷу Нарсӣ бародар-шу фаррух Кубод,
 Бузургону шоҳони фаррухнаҷод.
 Ба ин сон нагун шуд сари ҳафт шоҳ,
 Ҳама номдорони зарринкулоҳ.
 В-аз он ҷойгаҳ шоддил Хушнавоз,
 Ба наздикии канда омад фароз.
 Баровард аз он канда, ҳар кас ки зист,
 Ҳама тахт бар бахти эшон гирист.
 Шикаста сару пушти Пирӯзшоҳ,
 Сари номдорони боточу гоҳ.
 Зи шоҳон набуд зинда кас ҷуз Кубод,
 Шуд он лашкару подшоҳӣ ба бод.
 Ҳама ронд бо коми дил Хушнавоз,
 Сарафроз бо лашкари размсоз [24, 301].

Чанги сеюм бо шикасти сипоҳи Сосониён ва бешарафона ҳалок шудани Пирӯз анҷом ёфт [6,251]. Аз ин пас Сосониён маҷбур шуданд, ки ба Ҳайтолиён бочи муайяне пардозанд [7,19].

Фирдавсӣ ин чангро тавре тасниф мекунад, ки тарафдорӣ ӯ аз Хушнавоз рӯйирост буда, ӯ чанги Пирӯзро чанги бедод дониста, шикасташро табиӣ ва зарурӣ медонад. Дар поёни ин қисмати дoston менигорад:

Зи эрониён чанд бурданд асир,
 Чи афганда бар хоку хаста ба тир.
 Набойд, ки бошад чаҳонҷӯй зуфт,
 Дили зуфт бо хоки тира-ст чуфт.
 Чунин омад ин чархи нопаддор,
 Чи бо зердасту чи бо шаҳриёр.
 Бипечонад онро, ки худ парварад,
 Агар ту шавӣ посбони хирад.
 Намонад бар ин хок ҷовид кас,
 Туро тӯша аз ростӣ боду бас!

Шикасти шоханшоҳ Пирӯз ба давлати Сосониён оқибатҳои вазнин ба бор оварда, ба қавли муаррихи арманӣ Лазар Парпетси дар Эрон ҳатто дар замони осоиштагӣ «касе бе тарсу ҳарос наметавонист ба Ҳайтолиҳо нигараду дар бораи онҳо бе ваҳм чизе бишнаваду ошкоро бар зидди онҳо бичанганд...» [23,55]. Ҳайтолиҳои ғолиб пас аз ин набард ба давлати Сосониён андози вазнине бор карданд, ки онро ҳамасола аз соли 484 то миёнаи солҳои 60-уми асри VI Сосониён мепардохтанд [19,131]. Шояд ҳамин буд, ки ҳатто сиккаҳои сосонӣ бо катибаҳо ба забони ҳайтолиӣ зарб мешуд. Аз он хотир, ки чунин сиккаҳо дар замони салтанати Билош (484-488), Кубод (488-531) ва Хусрави Анӯшервон (531-579) бештар ба муомилот бароварда шуда буданд, аз ин рӯ ба миқдори зиёд онҳо аз ҳудудҳои шимоли Тахористон ва хусусан дар Суғду Устурушан ба даст омада, ҳатто аз ҳудудҳои Туркистони Шарқӣ ёфт шудаанд [20,10-11]. Дертар, солҳои 498-499 Ҳайтолиён ба Эрон лашкар кашида, ба қорҳои дохилии онҳо даҳлат намуда, ҳатто шохзодаи аз тахт сарнагуншуда Кубодро дубора соҳибқудрат карданд [8,248]. Бар ивази ин миқдори зиёди тиллоро соҳиб гаштанд. Тайи чанд даҳсолаи дигар байни Сосониёну Ҳайтолиён созишу муросо мавҷуд буда, ҳатто тирандозони Ҳайтолиӣ ҳамроҳи Сосониён дар муқобили византиягӣҳо меҷангиданд. Соли 502 шоханшоҳ Кубод дар иттифоқ бо Ҳайтолиён бар зидди империяи Византия лашкар кашида буд. Ҳайтолиён дар муқосираи Харрана (Карраи бостонӣ) иштирок карда буданд. Соли 503 ба воситаи дараи Қафқоз гуннҳо ҳамла намуданд, ки дар ин қор дасти Византия аён буда, он каме рафти чангро мураккаб намуд, лекин ба ҳар ҳол соли 506 байни рақибон сулҳ баста шуда, Ҳайтолиҳо ҳаққи хешро аз хазинаи Византия гирифтанд [11,115].

Тавре, ки мебинем А. Фирдавсӣ чангро маҳкум намуда, аз сулҳу салоҳ тарафдорӣ намуда, дар тарбия ва ташаккули хислатҳои ҳамидаи мардум беасар набудааст.

Чунин аст анҷому фарҷоми чанг,
 Яке тоҷ ёбад, яке гӯри танг!

АДАБИЁТ

1. Альбаум Л. П. Балалык-тепе. К истории материальной культуры и искусства Тохаристана. – Ташкент, 1960. – 228 с.
2. Анварӣ С. Вожаҳои низомӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. – Душанбе, 1994. 120 с.
3. Бартольд В.В. Тохаристан. Соч., Т. III. – М.: Наука, 1965. – С. 515.
4. Гиршман Р. Эрон аз оғоз то ислом. Тарҷумаи М. Муин. -Техрон, 1336. – 480 с.
5. Гумилев Л.Н. Эфталиты–горцы или степняки?/ВДИ. 1967. № 3. – С. 91-98.
6. Гафуров Б.Т. Таджики. Древнейшая. Древняя и средневековая история. Кн.1. – Душанбе, 1989. – 480 с.
7. Гоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию (644-7-4 гг.). –Душанбе: Дониш, 1989. –144 с.
8. Э. Ёршотир, А.Д. Бикирмон, Р.Н. Фрай. Таърихи Эрон. Аз Селевкиён то фурӯпошии давлати Сосониён. Пажухиши Донишгоҳи Кембриҷ. Ҷилди сеюм. Бахши аввал. Тарҷумаи Х. Анӯша. – Техрон. 1378. – 848 с.
9. Исоматов М. «Таърихи Табарӣ»-и Абӯалии Балъамӣ. (Пажӯҳише андар муносибатҳои Сосониёну Ҳайтолиён). – Душанбе: Сино, 1996. – 136 с.
10. Исоматов М.М. Ирано-среднеазиатские взаимоотношения по «Таърихи-и Табарӣ» Балъам. -Душанбе-Бишкек: Эҷод, 2006. – 184 с.
11. История народов Узбекистана. С древнейших времен до начала XVI века. Т. 1. Под. ред. проф. С. П. Толстов, проф. В. Ю. Захидов и к.и.н. Я. Г. Гулямова и Р. Н. Набиева. -Ташкент, 1963. – 796 с.
12. Кристенсен А. Эрон дар замони Сосониён: Таърихи Эрон то ҳамлаи араб ва вазъи давлат ва миллат дар замони Сосониён. Тарҷумаи Р. Ёсумӣ. – Техрон, 1332. – 440 с.
13. Қадамалии Сарромӣ. Аз ранги гул то ранчи хор. Шаклиносии қиссаҳои «Шоҳнома». – Техрон, 1368. – 431 с.
14. Мандельштам А.М. К вопросу о кидаритах/КСИЭ АН СССР. М., 1958, вып. 30. С.69.
15. Мизонӣ Ф. Ҳамосаи дод/Фараҷуллоҳ Мизонӣ; [Баргардон аз хатти форсӣ ба кириллик Усмоналӣ Камолов]. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллӣи Тоҷик, 2024. – 392 с.
16. Мустафакулов С.И. История формирования население Бактрии-Тохаристана. – Самарканд, 1996. – 270 с.
17. Муллоаҳмад М. Паёми ахлокии Фирдавсӣ. Душанбе: «Деваштич», 2003. – 256 с.
18. Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. – М., – Л., АН СССР. 1941. –170 с.
18. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия -Тохаристан: Очерки истории и культуры (древность и средневековье). -Ташкент. 1990. – 218 с.
19. Ртвеладзе Э. В. Монеты на Великом Шелковом пути/Нумизматика Центральной Азии (сб. статей). - Ташкент, 1998, вып. 3. -С. 10-11.
20. Сафо З. Ҳамосарой дар Эрон. – Техрон, чопи панҷум, 1369. – 356 с.
21. Ставиский Б.Я. О международных связях Средней Азии в V середине VIII вв. - ПВ, № 5, М.: АН СССР, 1960. 108-118 с.
22. Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии V-VII. - М.: ГРВЛ, 1979. –157 с.
23. Фирдавсӣ А. Шоҳнома. Ҷилди VIII. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз К. Айни ва З. Аҳрорӣ. Душанбе: «Адиб», 2009. – 480 с.
24. Фирдоуси. Шахнаме/Пер. Ц.Б. Бону-Лахути и В.Г. Берзнев, прим. В.Г. Луконина. В 6 т. - М.: Наука, 1984. Т.5. – 392 с. с илл.
25. Шафақ Р. Таърихи адабиёти Эрон. – Техрон, 1369. – 345 с.
26. Шарифозода Х. Ҳамосаи шоҳон дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. –Душанбе, 2021. – 496 с.
27. Шмидт А.Э. Материалы по истории Средней Азии и Ирана/Учён. зап/ИВ АН СССР. М., 1958.Т.16. – С. 441-513.

ИНЪИКОСИ МУНОСИБАТҲОИ СИЁСИИ ШОҲАНШОҲ ПИРҶЗИ СОСОНИ ҲО ШОҲ ХУШНАВОЗИ ҲАЙТОЛИ ҲАР «ШОҲНОМА»-И А. ФИРДАВСИ

Тибқи фармудаи муҳаққиқон яке аз масоили муҳимми ҷомеаи инсонӣ дар тӯли таърих ҷанг ва сулҳ мебошад ва ин мавзӯ дар адабиёти мардуми олам инъикос пайдо кардааст.

Дар дostonҳои «Шоҳнома»-и А. Фирдавси масъалаҳои ҷангу сулҳ бо шукуҳу бузургӣ ҳамагарафа баён гашта, ин дostonро ҳатто коршиносон «Ҷангнома» ё «Ҷангномаи Эрон» медонанд.

Дар ҳақиқат, масъалаи ҷангу сулҳ аз муҳимтарини масъалаҳои «Шоҳнома»-и Фирдавси ба ҳисоб рафта, дар он бо роҳу василаҳои муҳталиф инъикоси хешро пайдо кардааст. Тасвири ҷангу набардҳо, бархӯрду зиддиятҳо дар он сатҳу дараҷае қарор гирифтааст, ки асарро ҳатто ба як ҷангнома монанд намудааст.

Дар бораи инъикоси ҷангҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавси то андозае муҳаққиқон ба монанди Забеҳулло Сафо, Ризозода Шафак, Муҳаммад Ҷаъфари Махҷуб, Қадамалии Сарромӣ, Бокири Пукрҳом, Маҳмуд Ҳакимӣ, Фараҷуллоҳ Мизонӣ, И.С. Брагинский, М.Н. Усмонов, С. Анварӣ ва махсус ба ин мавзӯ адабиётшиноси маъруфи тоҷик М. Муллоаҳмад таваҷҷуҳ кардааст.

Инъикоси ҷанги Сосониён ва Ҳайтолиён низ дар «Шоҳнома»-и А. Фирдавси хуб инъикос гашта, хусусан набарди шоҳаншоҳ Пирӯз ва Хушнавоз бо назардошти мановеи Сосониён зикр гаштааст. Фирдавси дар баёни воқеаҳо аз се ҷанг танҳо яктои он – шикасти Пирӯзро тасвир кардааст. Тибқи гуфтаи ӯ дар ин набард ҳафт нафар шоҳу шоҳзодагони сосонӣ кушта шуда, ба шикасти саҳти сосониён ба охир расид.

Калидвожаҳо: *дostonи «Шоҳнома», шоир, А. Фирдавси, ҷанг, Ҳайтолиҳо, Сосониён, Пирӯз, Кубод, Нарсес, Сафрой, Хушнавоз, ҷоҳ.*

ОТРАЖЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ШАХАНШАХОМ ПИРДЗОМ САСАНИ И ШАХОМ ХОШНАВАЗОМ ЭФТАЛИТИЙ В «ШАХНАМЕ» А. ФИРДОУСИ

По мнению исследователей, одной из важнейших проблем человеческого общества на протяжении всей его долгой истории являются война и мир, и эта тема нашла отражение в литературе народов мира.

В эпосе «Шахнаме» А. Фирдоуси вопросы войны и мира описаны очень подробно, и даже специалисты считают этот эпос «Джангнаме» или «Иранской войной».

Действительно, тема войны и мира считается одной из важнейших в «Шахнаме» Фирдоуси и отражена в нём различными способами и средствами. Изображение войн, столкновений и конфликтов находится на таком высоком уровне, что произведение даже напоминает военный роман.

Отражение войн в «Шахнаме» Фирдоуси исследовалось такими учеными, как Забеҳулло Сафо, Ризозода Шафак, Муҳаммад Джафари Махҷуб, Қадамали Сарромӣ, Бокири Пукрҳам, Маҳмуд Ҳакими, Фараҷуллоҳ Мизони, И.С. Брагинский, М.Н. Усмонов, С. Анвари и известный таджикский литературовед М. Муллоаҳмад, особенно уделивший этой теме внимание.

Отражение войны между Сасанидами и эфталитий в «Шахнаме» А. Фирдоуси хорошо изучено, особенно битва между шахом Пирузом и Хушнавозом, которая связана с интересами Сасанидов. Из трёх войн Фирдоуси описывает лишь одну из них, это поражение Пируза. По его словам, в этой битве погибли семь сасанидских царей и принцев, и она закончилась тяжёлым поражением Сасанидов.

Ключевые слова: *поэма «Шахнаме», поэт, А. Фирдоуси, война, хайтальцы, сасаниды, Пируз-шах, Кубад, Нарсес, Сафрой, Хушнавоз, колодец.*

REFLECTION OF POLITICAL RELATIONS BETWEEN SHAHANSHAH PIROZ SASANI AND SHAKH KHOSHNAVAZ KHAYTALI IN THE "SHAHNAMAH" OF A. FIRDAVSI

According to researchers, one of the most important problems of human society throughout its long history is war and peace, and this theme is reflected in the literature of the peoples of the world.

In the epic "Shahname" of A. Firdavsi, the issues of war and peace are described in great detail, and even experts consider this epic "Jangname" or "Iranian War".

Indeed, the theme of war and peace is considered one of the most important in Firdavsi's "Shahname" and is reflected in it in various ways and means. The depiction of wars, clashes and conflicts is at such a high level that the work even resembles a military novel.

The depiction and reflection of wars in Firdavsi's Shahnameh have been discussed by such researchers as Zabekhullo Safo, Rizozoda Shafak, Muhammad Jafari Mahjub, Kadamali Sarromi, Boqiri Pukrkham, Mahmud Hakimi, Farajulloh Mizoni, I.S. Braginsky, M.N. Usmonov, S. Anvari and the famous Tajik literary scholar M. Mulloakhmad, who paid special attention to this topic. The reflection of the war between the Sassanids and the Hayites in A. Firdavsi's Shahnameh has been well studied, especially the battle between Shah-shah Pirouz-shah and Khushnavoz, which is associated with the interests of the Sassanids. However, describing the events of three wars, Firdavsi describes only one of them - the defeat of Pirouz-shah with the support of the Haytals, and it is obvious that he supports the Haytals and condemns them. According to him, seven Sassanid kings and princes died in this battle, and it ended in a heavy defeat for the Sassanids.

Key words: *poem "Shahnameh", poet, A. Firdavsi, war, Khaitalians, Sassanids, Pirouz Shah, Qubad, Narses, Safroy, Khushnavoz, well, Rudaki Ave., 17. Phone: 938-00-62-96. E-mail: aso-zoda@mail.ru*

Маълумот дар бораи муаллиф: Асоев Сабзаали Убайдович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносӣ. Суроға: 734025, ш. Душанбе, Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 938-00-62-96. E-mail: aso-zoda@mail.ru

Сведения о авторе: Асоев Сабзаали Убайдович – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории древнего мира, средневековья и археологии. Адрес: 734025, г. Душанбе, Таджикистан, пр. Рудаки, 17. Телефон: 938-00-62-96. Email: aso-zoda@mail.ru

Information about the author: Asoev Sabzaali Ubaidovich – Tajik National University, PhD in History, Associate Professor of the Department of Ancient World, Middle Ages and Archaeology. Address: 734025, Dushanbe, Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone: 938-00-62-96. E-mail: aso-zoda@mail.ru

УДК

ВКЛАД ТАТЬЯНЫ GERMANOVНЫ ФИЛИМОНОВОЙ В ИЗУЧЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ ДАНГАРИНСКОГО РАЙОНА¹

АСОМИДДИНЗОДА С. С.

Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша НАНТ

Археологическая наука в Таджикистане за последние десятилетия получила значительное развитие благодаря деятельности ряда выдающихся исследователей. Среди них особое место занимает известный археолог и историк Татьяна Германовна Филимонова. Она признана исследователем каменного века, является кандидатом исторических наук и одним из ведущих специалистов в области археологии Центральной Азии. Её научная деятельность посвящена изучению древнейшей истории человечества, особенно каменного века южного Таджикистана, и внесла значительный вклад в развитие археологических исследований.

Т. Г. Филимонова является одной из выдающихся известных личностей в развитии археологической науки Таджикистана, а её плодотворная деятельность в годы государственной независимости страны была направлена на изучение и исследование археологических памятников.

Татьяна Германовна Филимонова родилась 26 января 1951 года в городе Худжанде Ленинабадской области (ныне Согдийская область) Таджикской ССР. Среднее образование она получила в средней школе №20 города Душанбе. Ещё в период обучения проявляла особый интерес к предмету истории, испытывая глубокую заинтересованность в изучении прошлого и культурного наследия человечества. Именно этот интерес и научная склонность направили её к выбору дальнейшего пути обучения в области истории, в том числе археологии. С целью углубления теоретических и профессиональных знаний в 1968-1973 годах она обучалась на историческом факультете Таджикского государственного университета имени В. И. Ленина, где получила фундаментальные знания в области исторической науки и археологии. Период обучения в университете сыграл важную роль в формировании её научного мировоззрения и определении дальнейшего направления исследовательской деятельности [2, с. 323].

После окончания университета Т. Г. Филимонова начала свою научную деятельность в области археологии. В 1973-1976 годах она работала старшим лаборантом Яванской археологической группы отдела археологии Института истории имени А. Дониша. В этот период она непосредственно участвовала в полевых работах и археологических экспедициях, приобретая первый опыт практических и полевых исследований. В дальнейшем, в 1976-1979 годах, Т. Г. Филимонова продолжила свою деятельность в качестве старшего лаборанта отдела археологии того же института. В этот период она совершенствовала свои профессиональные знания и навыки в области изучения и исследования археологических памятников,

¹ Статья подготовлена на основе проекта «История таджикского народа», раздел «Археология Таджикистана (от каменного века до конца средних веков)».

а также активно участвовала в научно-исследовательской работе данной отрасли [2, с. 324].

Важный этап научной деятельности Т. Г. Филимоновой приходится на 1979–1981 годы. В этот период она работала стажёром-исследователем в экспериментально-трасологической лаборатории Ленинградского отделения Института археологии Академии наук СССР. Работа в данном научном учреждении позволила ей ознакомиться с современными методами трасологических исследований и углубить свои знания и научный опыт в области изучения каменных орудий древнего периода. Трасологические исследования (от греческого слова *trace* – след, отпечаток) являются одним из важнейших направлений археологической науки. Данный подход направлен на изучение следов использования каменных орудий и позволяет определить способы их применения древними людьми. Освоение этого метода дало Т. Г. Филимоновой возможность эффективно применять современные научные подходы в своих дальнейших исследованиях, совершенствуя археологические изыскания за счёт более точного и системного анализа [3, с. 70-71].

С 1982 по 1985 год Т. Г. Филимонова работала младшим научным сотрудником отдела археологии и нумизматики Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша. В этот период она занималась научно-исследовательской деятельностью, анализом и изучением археологических памятников, укрепляя и углубляя свой научный опыт.

В 1986–1990 годах она работала научным сотрудником того же учреждения, активно участвуя в научно-исследовательской работе и полевых археологических экспедициях. В последующие годы она продолжала свою научную деятельность, в 2011-2014 годах занимая должность заведующей отделом археологии того же института [2, с. 324]. Одновременно, будучи ведущим научным сотрудником отдела, Т. Г. Филимонова внесла значимый вклад в развитие археологических исследований и изучение исторических памятников Дангаринского района.

Т. Г. Филимонова внесла значительный вклад в изучение памятников Дангаринского района. С 1987 года по настоящее время она возглавляет экспедиционные археологические группы района Дангара, за это время открыла и исследовала множество археологических памятников.

Т. Г. Филимонова сосредоточила своё основное научное внимание на изучении памятников каменного века, включая периоды среднего и позднего палеолита, мезолита и неолита. Результаты её полевых исследований и научного анализа способствовали пониманию этапов развития искусства обработки камня, а также имеют важное значение для определения хронологии культурных слоёв поселений каменного века в Дангаринском районе.

В научной деятельности Т. Г. Филимоновой полевые работы занимают важное место. С 1973 по 2025 год она непрерывно участвовала в археологических экспедициях, проводя обширные археологические исследования. Этот опыт позволил ей анализировать полевые данные и получать достоверные и устойчивые результаты для изучения памятников каменного века.

В 1970–1980-е годы, в связи со строительством Нурекской ГЭС, археологическая группа Вахша под руководством А. Х. Юсупова при постоянном участии Т. Г. Филимоновой проводила обширные археологические работы в заливаемых районах [12, с. 48-58; 13, с. 234-246; 14, с. 311-322]. В результате этих исследований было открыто 148 поселений, относящихся к среднему и позднему палеолиту, мезолиту и неолиту. В частности, были изучены крупные памятники Кумтеппа [15, с. 34-36] и Дарай Шур [5, с. 5-21]. Полученные материалы показали, как развивались

отрасли каменного века от среднего палеолита до бронзового периода [15, с. 34–36].

В 1986-1991 годах она занималась изучением поселений верхнего палеолита и в результате полевых работ в долине реки Ширкент обнаружила шесть поселений верхнего палеолита. До этого на территории Таджикистана был известен лишь один памятник верхнего палеолита – Шугноу [8, с. 40-60; 7, с. 323-336]. После обмеления берегов Нурекского водохранилища были выявлены остатки поселений верхнего палеолита и мезолита в Кули Суфиён (Кули Суфиён – «Кул» на местном языке означает «небольшая долина», а «Суфиён» – «последователи религии») и Челондара [11, с. 85-86]. Результаты анализа показали, что существует преемственность методов обработки камня между культурами среднего палеолита, верхнего палеолита и мезолита, и что они имеют генетическую связь между собой [3, с. 74-75].

Кроме того, на основе собранных материалов о гиссарской культуре были проведены повторные исследования ранее изученных поселений. Раскопки памятников Тепаи Гозиён и Кӯи Булён позволили определить стратификацию (последовательность) поселений, типы орудий и методы их изготовления. В результате исследований стало ясно, в чем заключаются особенности находок гиссарской культуры по сравнению с другими памятниками долин Центральной Азии и Ближнего Востока [3, с. 75–76].

Поселение Кангурттут также было подвергнуто исследованию. В этом памятнике неолитические и бронзовые слои расположены в стратиграфическом порядке. Исследователи смогли установить, что местные неолитические племена дожили до прихода племенами бронзового века и, по всей вероятности, создали синкретическую новую культуру [4, с. 64-116; 1, с. 14-161; 6, с. 15-45].

В 2004 году Т. Г. Филимонова возглавила группу по обследованию историко-культурных памятников Хатлонской области. В ходе этой работы был установлено состояние памятников истории и культуры в ряде районов, включая Дангаринский район, а собранные данные были включены в «Список памятников Таджикистана».

В 2006 году под руководством Т. Г. Филимоновой были проведены раскопки на поселении Тегузак. В результате были выявлены слои, относящиеся к бронзовому и неолитическому периодам, и получены важные археологические находки [3, с. 77].

В ходе исследований затопляемой зоны «Сангтуда I» были обнаружены несколько новых памятников, а также проведена повторная экспедиционная работа по ранее зарегистрированным памятникам. В частности, археологические исследования были направлены на посёлок Газако, памятник Каттасанг, бронзовый некрополь в Сари Купрук, крепость Сари Купрук, археологический посёлок Эшонобод, крепость Дараи Осиёб и крепость Джир Джирак. Все эти памятники были изучены и проанализированы в рамках систематических исследований [9, с. 55–56].

По указанным памятникам до настоящего времени не проведены полные археологические исследования, что подчёркивает необходимость их всестороннего изучения и глубокого научного анализа. Первичные исследования показывают, что эти памятники относятся к различным историческим периодам, охватывая этапы от бронзового века до конца средневековья, что повышает их значимость как ценного источника для изучения истории и культуры региона.

С учётом этого проведение комплексных, последовательных и систематических исследований в данной области является чрезвычайно важным. Всестороннее

изучение указанных памятников может способствовать определению их культурных особенностей, образа жизни населения, социальной структуры и экономической системы региона в различные исторические периоды. Одновременно такие исследования имеют ключевое значение для обогащения научных знаний в области археологии и для дальнейшего развития археологической науки в Таджикистане.

В 2007–2008 годах археологическая группа под руководством Т. Г. Филимоновой продолжила раскопки многоярусного памятника Тегузак [3, с. 76].

С 2008 года по настоящее время Т. Г. Филимонова возглавляет поисковую экспедицию по созданию археологической карты юга Таджикистана. В результате проведённых работ ранее изученные памятники были заново обследованы, а также обнаружены сотни новых археологических объектов. Она исследовала и опубликована карты районов Ёвон, Восе, Балджуон, Фархор и Дж. Балх. Обследованы районы в Вахшской долине. В ходе поисковых работ были зарегистрированы новые археологические памятники, включая поселения каменного века, некрополи, жилища бронзового и железного веков, города и крепости античного периода, а также памятники средневековья [2, с. 324].

В 2009–2010 годах Т. Г. Филимонова начала поисковую экспедицию в Дангаринском районе, основной задачей которой было составление археологической карты района. С этой целью группа подробно обследовала северные, северо-западные и северо-восточные части Дангаринского района. Работа по составлению археологической карты района проводилась в двух направлениях: в результате поисковых работ экспедиции под руководством Т. Г. Филимоновой в пределах Дангаринского района было обнаружено 53 новых археологических памятника, а 40 памятников подверглись повторному исследованию [9, с. 55–111].

На территории Дангаринской долины были обнаружены неолитические поселения в местностях Джарбулок, Кайнома (Старое), Оламафруз и Хусейншах (Хусейншайх). Бронзовые некрополи выявлены в районах Кули Суфиён, Мохпора, Мундог, Куруксой, Кангурттут и других местах. На восточной окраине центра района и в местности Рахшонзамин зарегистрированы поселения раннего железного века и ахеменидского периода. В настоящее время это второй памятник VII–V вв. до н. э., обнаруженный на территории Хатлонской области.

В районах Хушдилон, Гиджовак и Ходжа Шакик Балхи, на территории деревень Молишо, Фарғара, Маликова и других были обнаружены поселения и крепости древнего времени и периода Саманидов, а также ряд средневековых караван-сараев, расположенных на берегу реки Тохир. Основные направления этих исследований предоставляют материалы, которые служат базой для подготовки ряда фундаментальных научных работ по соответствующим темам и проектам.

Следует отметить, что в результате продолжения исследовательско-поисковых работ по изучению памятников Дангаринского района был опубликован ряд научных исследований и статей, посвящённых истории археологии и этнографии этого региона. В частности, одним из значимых научных достижений является создание археологической карты Дангаринского района Т. Г. Филимоновой и М. Р. Ахметзяновым. Данная карта была подготовлена на основе масштабных поисковых и полевых исследований и охватывает более 350 памятников различных исторических периодов, включая памятники средневековья. В настоящее время археологическая карта готовится к изданию.

Следует отметить, что Т. Г. Филимонова в трудные для таджикского народа годы осталась работать в археологическом отделе Института истории, археологии

и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана и внесла значительный вклад в развитие археологии страны. Она активно участвовала в подготовке празднований 2700-летия города Куляб и 3000-летия города Гиссар [10, с. 81]. Т. Г. Филимонова является автором и соавтором разработки двух номинационных досье историко-культурных памятников Таджикистана для включения их в Список всемирного наследия ЮНЕСКО. В соавторстве с Ш. Ходжаевым было подготовлено номинационное досье для продвижения исторической столицы Хатлона – Хулбук – в «Список всемирного наследия». Эта работа была длительной и сложной, так как требовала учёта многих аспектов, связанных с историей Хатлона, строительством дворца, использованными архитектурными и строительными приёмами. Важнейшим было обоснование основных требований ЮНЕСКО, предъявляемых к заявляемым памятникам. Для проведения сравнительного анализа также необходимо было изучить особенности всех дворцовых сооружений Центральной Азии. Кроме того, Т. Г. Филимонова активно участвовала в изучении исторических памятников Хатлонской области, включая средневековые памятники Дангаринского района [10, с. 82].

Т. Г. Филимонова играет значительную роль в изучении и исследовании памятников Дангаринского района, поскольку в ходе археологических экспедиций она внесла существенный вклад в открытие, фиксацию и научный анализ историко-археологических памятников этого региона, проведя значительные работы по определению их хронологии, культурных особенностей и научного значения.

Сегодня Т. Г. Филимонова своим научным исследованием вносит значительный вклад в развитие археологии. Результаты её научной работы будут иметь важное значение для специалистов и исследователей этой области и в будущем. Она является археологом с богатым опытом полевых исследований и экспедиционной работы. Научные достижения Филимоновой охватывают различные аспекты историко-археологических и географических исследований, представляя её как талантливую и профессионального исследователя.

Т. Г. Филимонова – ученый, обладающая глубокой любовью к науке. Эта любовь ярко проявляется в её постоянной научной деятельности, усердной работе и исследовательских поисках. Её преданность любимому делу сочетается с высоким уровнем знаний, широким мировоззрением и богатым научным опытом. Она щедро делится своими знаниями, наблюдениями и научными размышлениями с коллегами и учениками, внося вклад в развитие научного мышления и стремление к истине.

Т. Г. Филимонова считается одной из самых активных пропагандисток науки археологии. Она пользуется высоким авторитетом среди своих коллег и признана как исследователь и научный руководитель в области таджикской археологии. Она является ярким примером преданности науке она посвятила всю свою деятельность исследованию и развитию археологической отрасли.

В период независимости Таджикистана археология получила новое развитие. Были обнаружены новые древние поселения, и материалы, полученные в ходе их изучения, внесли важный вклад в исследование древней истории региона. Сегодня научное наследие Т. Г. Филимоновой включает более 160 научных и научно-практических статей, в том числе 14 монографий.

Таким образом, научная деятельность Т. Г. Филимоновой имеет большое значение для выявления, изучения и представления археологических памятников района Дангара. Результаты её работы сыграли важную роль в развитии археологии Таджикистана и изучении древней истории региона.

1. Виноградова Н.М., Ранов В.А., Филимонова Т.Г. Памятники Кангурт-Тута в Юго-Западном Таджикистане (эпоха неолита и бронзового века) [Текст]/М.: Ин-т востоковедения РАН, 2008. С. 14-161 (472 с.);
2. Каримова Г.Р. Археологи Таджикистана [Текст] /Г.Р. Каримова/Самарканд: МИЦАИ, – 2021. – С. 62–63, 323–324 (342 с., илл.).
3. Каримова Г.Р. «Три кита» археологии Т.Г. Филимоновой [Текст]/Г.Р. Каримова /Культурное наследие Таджикистана в археологической и междисциплинарной интерпретации. Сборник статей в честь юбилея Татьяны Германовны Филимоновой. – Душанбе, 2022. – С. 70-84.
4. Ранов В.А. Раскопки неолитического поселения Кангурттут в 1987-1990 гг. [Текст] /В.А. Ранов, Т.Г. Филимонова/Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2003. – Вып. 28. – С. 64-116.
5. Ранов В.А. Каменный инвентарь стоянки Дараи Шур и его культурные связи. [Текст]/В.А. Ранов, А.Х. Юсупов, Т.Г. Филимонова/Культура первобытной эпохи Таджикистана: (от мезолита до бронзы) Душанбе, 1982. – С.5-21.
6. Филимонова Т.Г. Отчет Дангаринского археологического отряда о раскопках в 2007-2008 годах [Текст]/Т.Г. Филимонова, М.Р. Ахметзянов/Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2010. – Вып.34. – С. 15-45.
7. Филимонова Т.Г. Отчет о работе Ширкентской группы Колхозабадского археологического отряда за 1986 г. [Текст] /Т.Г. Филимонова/Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2005а. – Вып. 26. – С. 323-336.
8. Филимонова Т.Г. Стоянка каменного века Харкуш. [Текст] /Т.Г. Филимонова/ Природа и древности Ширкента. Душанбе, 1991а. – С. 40-60.
9. Филимонова Т.Г. Поисковые работы по составлению археологической карты дангаринского района в 2009 г. [Текст]/Т.Г. Филимонова, М.Р. Ахметзянов /Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2012. – Вып.35. – С.55-111.
10. Ходжаев Ш. Вклад Т.Г.Филимоновой в сохранение историко-культурного наследия Таджикистана [Текст] /Ш. Ходжаев/Культурное наследие Таджикистана в археологической и междисциплинарной интерпретации. Сборник статей в честь юбилея Татьяны Германовны Филимоновой. – Душанбе, 2022. – С.81-84.
11. Юсупов А.Х. Палеолитические местонахождения среднего течения реки Вахш [Текст] /А.Х. Юсупов, Т.Г. Филимонова/Проблемы взаимосвязи природы и общества в каменном веке в Средней Азии: Тез.докл.конф. посвящ. 50-летию открытия Тешик-Таша. Ташкент, 1988а. – С. 85-86.
12. Юсупов А.Х. Стоянки каменного века Яванской долины и среднего течения р. Вахш: (Работы 1978 г.) [Текст] /А.Х. Юсупов, Т.Г. Филимонова/Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 1984. – Вып. 18. – С. 48-58.
13. Юсупов А.Х. Исследование археологических памятников в зоне Нурекского водохранилища в 1981 г. [Текст]/А.Х. Юсупов, Т.Г. Филимонова/Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 1988. – Вып. 21. – С. 234-246.
14. Юсупов А.Х. Исследования в зоне Нурекского водохранилища в 1986 г. [Текст] /А.Х. Юсупов, Т.Г. Филимонова/Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2005. Вып. 26. – С. 311-322.
15. Юсупов А.Х. Периодизация стоянок каменного века среднего течения р. Вахш [Текст] /А.Х. Юсупов, Т.Г. Филимонова/Изв. АН Рес. Тадж. Серия востоковедение, история, филология, 1992. № 3. – С. 34-36.

ВКЛАД ТАТЬЯНЫ GERMANOVNYY FILIMONOVY V IZUCHENIE ARHEOLOGICHESKIKH PAMYATNIKOV DANGARINSKOGO RAYONA

Настоящая статья посвящена анализу научного вклада известного археолога Татьяны Германовны Филимоновой в изучение и исследование археологических памятников Дангаринского района. В статье рассматривается научная и полевая деятельность исследователя, продолжающаяся с 70-х годов прошлого века до настоящего времени. Автор анализирует основные результаты раскопочных и поисковых работ Т.Г. Филимоновой и показывает её роль в выявлении поселений каменного века, неолита, бронзы, железа и средневековых памятников региона Дангара. Также подчёркивается значение её исследований в определении хронологии культурных слоёв, развитии камнеобрабатывающей индустрии и выявлении культурных особенностей древнего населения региона. В статье также проанализирована деятельность Т.Г. Филимоновой по составлению археологической карты юга Таджикистана, учёту и сохранению историко-культурных памятников, а также её вклад в подготовку номинационных досье для включения памятников Таджикистана в Список всемирного наследия ЮНЕСКО. Результаты исследования показывают, что Т.Г. Филимонова внесла большой вклад в изучении древней истории Таджикистана и развитии национальной археологической науки.

Ключевые слова: Татьяна Германовна Филимонова, археология, Дангаринский район, археологические памятники, каменный век, палеолит, мезолит, неолит, бронзовый век, археологическая карта, археологическая экспедиция, культурное наследие.

САҲМИ ТАТЯНА GERMANOVNA FILIMONOVA DAR OMŪZIŠI ӒDGORIKHOI NOҲИЯИ DANҒARA

Ин мақолаи мазкур ба таҳлили саҳми илмии бостоншиноси маъруф Татьяна Германовна Филимонова дар омӯзиш ва таҳқиқи Ӓдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Данғара бахшида шудааст. Дар мақола фаъолияти илмӣ ва саҳроии муҳаққиқ, ки аз солҳои 70-уми асри гузашта то имрӯз идома дорад, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф натиҷаҳои асосии корҳои ҳафриётӣ ва ҷустуҷӯии Т.Г. Филимоноваро таҳлил намуда, нақши ӯро дар кашфи масканҳои давраи санг, неолит, биринҷӣ, оҳан ва Ӓдгориҳои асри миёнаи минтақаи Данғара нишон медиҳад. Ҳамчунин, аҳамияти таҳқиқоти ӯ дар муайян намудани хронологияи қабатҳои маданӣ, рушди саноати коркарди санг ва муайян кардани хусусиятҳои фарҳангии аҳолии қадимии минтақа таъкид мегардад. Дар мақола инчунин фаъолияти Т.Г. Филимонова дар таҳияи харитаи бостоншиносии ҷануби Тоҷикистон, сабт ва ҳифзи Ӓдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ ва саҳми ӯ дар омодазании парвандаҳои номинатсионӣ барои ворид намудани Ӓдгориҳои Тоҷикистон ба Феҳристи мероси ҷаҳонии ЮНЕСКО мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки саҳми илмии Т.Г. Филимонова дар омӯзиши таърихи қадимаи Тоҷикистон ва рушди илми бостоншиносии миллӣ бисёр муҳим аст.

Калидвожаҳо: Татьяна Германовна Филимонова, бостоншиносӣ, ноҳияи Данғара, Ӓдгориҳои бостоншиносӣ, давраи санг, палеолит, мезолит, неолит, давраи биринҷӣ, харитаи бостоншиносӣ, экспедитсияи бостоншиносӣ, мероси фарҳангӣ.

—————МУАРРИХ – ИСТОРИК – HISTORIAN—————

**THE CONTRIBUTION OF TATYANA GERMANOVNA FILIMONOVA
TO THE STUDY OF THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF THE
DANGARA DISTRICT**

This article is devoted to the analysis of the scientific contribution of the well-known archaeologist Tatyana Germanovna Filimonova to the study and investigation of archaeological monuments of the Dangara district. The article examines the scientific and field activities of the researcher, which have continued from the 1970s to the present. The author analyzes the main results of the excavation and survey works of T.G. Filimonova and demonstrates her role in the discovery of settlements of the Stone Age, Neolithic, Bronze, Iron, and medieval monuments of the Dangara region. The importance of her research in determining the chronology of cultural layers, the development of stone-processing industries, and the identification of cultural characteristics of the ancient population of the region is also emphasized. The article also analyzes the activities of T.G. Filimonova in the preparation of the archaeological map of southern Tajikistan, the recording and preservation of historical and cultural monuments, as well as her contribution to the preparation of nomination dossiers for the inclusion of Tajikistan's monuments in the World Heritage List of UNESCO. The results of the research show that the scientific activity of T.G. Filimonova is of great importance in the study of the ancient history of Tajikistan and the development of national archaeological science.

Key words: Tatyana Germanovna Filimonova, archaeology, Dangara district, archaeological monuments, Stone Age, Paleolithic, Mesolithic, Neolithic, Bronze Age, archaeological map, archaeological expedition, cultural heritage.

Маълумот дар бораи муаллиф: Асомиддинзода Саидшо Сангалӣ – ходими илмии шӯбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33. **Тел.:** (+992) 988666467; **E-mail:** kangurtis@gmail.com

Сведения об авторах: Асомиддинзода Саидшо Сангали – научный сотрудник отдела археологии Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33. **Тел.:** (+992) 988666467; **E-mail:** kangurtis@gmail.com

Information about the author: Asomidinzoda Saidsho Sangali – Researcher of the Department of Archaeology at the Institute of History, Archaeology and Ethnography named after A. Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33. **Тел.:** (+992) 988666467; **E-mail:** kangurtis@gmail.com

УДК: 39(575):008

ТРАДИЦИОННАЯ ОБРЯДОВАЯ КУЛЬТУРА ТАДЖИКОВ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЖИВОПИСЦА М. ВОХИДЗОДА

ДОДХУДОЕВА Лариса¹,

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ

Традиционная обрядовая культура таджиков, как любого другого народа, является отражением ее духовного и материального содержания, маркером этнической идентичности, национального характера и механизмом их сохранения. Она лежит в основе традиционных ценностей и социальной идентичности любого общества. Как правило, обряды сопровождают важные моменты человеческой жизни, связанные с рождением, свадьбой, инициацией, вступлением в новую сферу деятельности и т.п., которые известный фольклорист А. ван Геннеп определил общим термином «обряды перехода» [3].

Посредством проведения обрядов происходит процесс трансляции культурных кодов, жизненно необходимой информации (норм, ценностей и т. д.), где каждый участник, осознавая свою принадлежность к определенному этносу, принимает значимые в данном социуме ценности, нормы, установки, стереотипы поведения. Современные изменения приводят к постепенной деградации сакрального смысла обрядов, которые со временем утрачивают свою глубину, превратившись в поверхностные мероприятия. Потеря этнокультурной идентичности влечет за собой утрату связей с культурой в целом [11,58]. Обряд был прежде всего способом осуществления связи «по горизонтали» и «по вертикали». В последней связи происходит специфическое общение с запороговыми существами, шире - с запороговой реальностью, наиболее действенной, в том числе с полуполюгендарными, мифологическими и божественными опекунами данного сообщества [6,68].

Регламентированный обрядово - ритуальный комплекс является предметом философских, социологических, психологических и культурологических исследований, который отражен также в кино и фото документах Гораздо реже он воспроизводится в визуальной художественной культуре. Интересным исключением из этого правила является цикл произведений молодого художника Мехридина Вохидзода (род. 04 мая 1990 г. в Восеъ, Хатлон).

Он окончил Государственный художественный колледжи им. М. Олимова в 2010 г. а затем Государственный институт изобразительного искусства и дизайна в 2014 г. С 2013 по 2016 гг. работал на киностудии Таджикфильм художником по костюмам и дизайнером и художником-постановщиком. В 2017 г. -2023 гг преподавал в Государственном институте изобразительного искусства и дизайна, являлся заведующим кафедрой графики и деканом факультета изобразительного искусства.

¹ Статья подготовлена на основе проекта «История таджикского народа».

С 2023 г. по настоящее время работает преподавателем в Государственном художественном колледже им. М. Олимова.

М. Вохидзода с 2022г. является членом Союза художников Таджикистана. Вместе с женой С. Бороновой, которая также является живописцем, участвовал в выставках в стране и за рубежом. Его произведения находятся в музейных и частных коллекциях Таджикистана, США, Европы, Китая и других стран.

В целом его творчество М. Вохидзода основано на традиционной этнокультуре таджиков как по тематике, так и по плоскостно- декоративному решению произведений. Такой этностиль, столь популярный в первой половине XXI века в таджикском искусстве, получил в творчестве новую интерпретацию, поскольку он представил многогранную обрядовую культуру таджиков, хорошее знание которой он демонстрирует достаточно полно в своих живописных полотнах. Можно предположить, *что знания традиций, обычаев таджиков и связанного с ними регламентированного поведения участников обрядов, практики проведения ритуальных действий* он достаточно полно изучил не только в повседневной, бытовой жизни с детства, но и во время работы в кино, будучи художником по костюмам и художником - постановщиком.

По мнению исследователей, в целом обряды подразделяются на следующие виды: календарные и семейные, которые в свою очередь подразделяются на несколько видов [13,285;8,520].

В живописи М. Вохидзода отражены исключительно семейно-бытовые традиции, которые способны обеспечить жизнь человека, так и его рода в контексте современного социума и выполняют функции социализации, поддерживая систему культурного порядка.

В каждой этнокультуре формируется своя система обычаев и обрядов, каждый из которых соответствует образу жизни социума и его социально-сословной структуре [4]. В таджикском обществе определенные ритуальные действия, связанные с переходом человека в новое социальное или психологическое состояние, включены в семейный обрядовый фонд. Примером тому каким образом обычаи регламентируют действия путем детального предписания поведения в конкретной ситуации, может служить практика символического отражения готовности сына жениться.

Существующий нормативный этикет, принятый в таджикской семье, не позволяет юноше открыто выразить свое желание и обратиться с просьбой к родителям. В этом случае он может положить морковь в обувь, что станет определенным знаком с совершенно конкретным содержанием. Этот символ будет выполнять роль посредника в семье, с помощью которого можно обратиться к родителям с просьбой.

М. Вохидзода - не первый таджикский художник, который обратился к данной теме. Ранее другой живописец П. Гулов, который ограничился в своей работе исключительно изображением данного условия, уже воплощал этот посыл в своей работе. Полотно М. Вохидзода значительнее, так как смысловой акцент в композиции им поставлен в одном домашнем черном тапке среди множества разнообразной по цвету и размеру обуви, которую, следуя локальной традиции, необходимо снимать при входе в помещение. В картине М. Вохидзода такое решение «выхода» из повседневной суеты посредством вещей, имеющих сакральный смысл, в многозначной символике большой единой семьи более эмоционально насыщено.

Я хочу жениться. 2024 г.

В основе традиционных ценностей и социальной идентичности таджикского социума лежит инициация посредством *торжественного ритуала туи хатна, туи суннат, бурак, бача бури, чук-буррон* (от араб. сунна - «пример», «обычай», «предание»), *связанного с обрезанием одного или нескольких мальчиков, их вступлением в мусульманскую общину* [2;10; 12;14]. Данный религиозный обряд очищения возник в Центральной Азии с приходом арабов, которые освобождали от налога тех, кто принимал ислам, проводя указанное священнодействие. Считается, что он заменил более древние способы юношеских инициаций, связанные со стрижкой волос. Переход, который длится сорок дней *чилла*, обязательно соблюдается, т.к. этот период считается опасным. По мысли К. Г. Юнга, любой переход в обрядовой культуре действует психотерапевтически, чтобы уменьшить неизбежную тревогу, которая сопровождает изменения» [15].

Обряд очищения-важный этап в жизни мусульманина, который формирует его личность и характер, делает членом конкретного социума с его нормами и традициями М. Вохидзода этот ритуал интерпретирует достаточно юмористически и без пафоса, представляя молодых людей под разноцветными одеялами, реагирующими совершенно различно на уже свершившееся событие.

Таким образом, традиционная обрядовая культура таджиков рассматривается им через призму культурных и нравственных обоснований с глубоким уважением, наряду с поиском их смыслов в ритуале и в возможностях их нетрадиционного живописного решения.

Весьма важно, что художник пытается найти и соответствующее своим поискам формальное решение. Сейчас М. Вохидзода стремится экспериментировать с цветом и формой, используя практику и возможности построения лоскутного шитья *гулбур, лиёфдӯзи, порчадӯзи, резгидӯзи* (англ. *patchwork*, тюрк. *курок, курама*).

Как известно, оно подразделяется на три вида: мозаика, аппликация и смешанная техника шитья, а ее главными отличительными чертами являются гео-

метрические мотивы, из которых оно строится. Мозаичными изделиями оформляли два основных вида изделий: одежду и предметы быта. Использование красочных, разнообразных по форме лоскутов ткани, чаще в виде геометрических мотивов, позволяет сделать изделия декоративными, орнаментально насыщенными. Работы же **М.Вохидзода** нередко близки к технике *крейзи-печворку* (безумным лоскутам), в котором элементы выкладываются свободно, хаотично, ассиметрично на поверхности полотна.

В своем выборе художник опосредованно опирается на традицию, обычаи и обряды таджикского народа. Известно, что в приданое таджикской невесты входили вещи, изготовленные ее матерью из большого числа разноцветных лоскутов, которые символизировали ее пожелания дочери иметь многодетную семью с достатком. Считалось, что эта благодать могла быть обеспечена изделием в технике *гулбури*, выполненное с использованием разнообразных, красивых обрезков ткани.

Лоскутный оберег, благодаря своему многочисленному составу, мог служить не только пожеланием богатства, но и оберегом от дурного глаза, зависти, поскольку изделия со множеством треугольников копировали своими очертаниями треугольный амулет *тумор*. Молодожены на свадьбе нередко стояли у покрывала *чодар*, выполненного в технике *гулбури*, которое помогало защищать от сглаза будущую семью, а собранные в одну композицию детали символизировали счастливую совместную жизнь. Детские рубашки из 40 лоскутов, которые давали родственники со своими пожеланиями, шили к 40-му дню новорожденных. Их невзрачность и неказистость в этом случае были не привлекательны для злых сил, а, следовательно, служили им защитой [1;5;9].

Сегодня *гулбури* (*пэчворк*) уже не является только одним из видов рукоделия, он активно осваивается в современном искусстве, дизайне, модной индустрии, цифровой печати. Следует вспомнить эксперименты французских художников авангарда Роберта Делоне и его жены Сони в первой половине XX в., для которых лоскутное шитье стало мощным творческим стимулом. В 2018 г. отдельные участники художественной выставки «Оригинальная копия» в Душанбе пытались интерпретировать композицию одного из основоположников абстракционизма Пита Мондриана в стиле национальной техники «гулбури» [7].

Словом, М. Вохидзода не первый, кто рассматривает *гулбури* как основу живописного письма, однако он – первый, кто связал воедино обряды таджиков, традиционное рукоделие и визуальную культуру в своем творчестве. Как и в лоскутном шитье М. Вохидзода шире всего использует геометрические фигуры: треугольники, квадраты, ромбы, шестиугольники, шести – и восьмиугольные звезды, крестообразные мотивы, ступенчатые и зубчатые медальоны, прямые полосы, зигзаги, мотивы косоугольного креста, зубчатых прямоугольников, восьмиугольные звезды, цепочки из треугольников, а также «квадрат в квадрате», рогообразные элементы *кушкорак* [1,132].

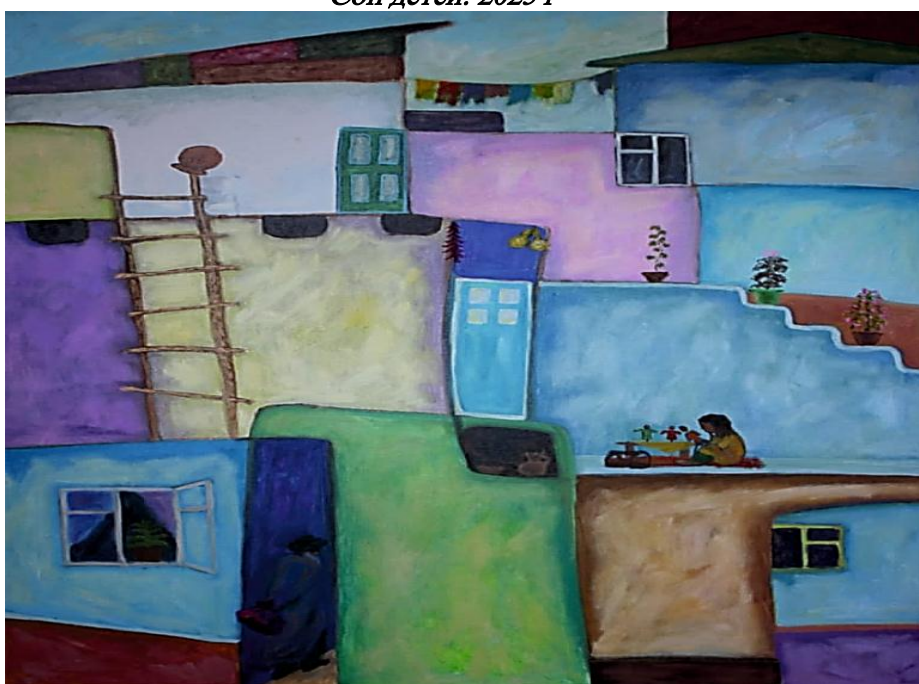
Последний мотив был эмблемой божественной силы и творения и символизировал плодородие, изобилие, богатство, процветание, Солнце, жизненную силу, активность, энергию. Головы барана или козла в сочетании с кольцом символизировали небо, имели значение солярного символа и другие многочисленные значения [1,134].

Полотна М. Вохидзода визуально значительно богаче, т.к. он активно вводит в композиции человеческие фигуры, изображения птиц, деревьев, фруктов и даже швейной машины, т.п. Его работы насыщены повседневностью, подробностями

бытовой культуры таджиков. Однако включенные в контекст красочного лоскутного изображения их образы становятся возвышенными и поэтическими.

Сон детей. 2025 г

Высокогорное деха. 2025 г.

Это дало ему возможность по - новому интерпретировать традиции, т.е связать духовные и материальные сферы народной жизни воедино.

М. Вохидзода значительно расширяет палитру классического набора цветowych сочетаний с глубокими символическими значениями, характерных для *гулбури*. Сочетание белого цвета с черным в прошлом наделялось магической способностью оберегать от дурного глаза.

В некоторых районах Таджикистана считали, что желтый охранял от желтухи, голубой – от коклюща. В других регионах страны желтый был символом солнца, огня, древних божеств, счастья, а красный-аллегорией красоты, богатства, благополучия любви и доблести, зеленый символизировал исламские ценности и здоровье, а голубой- небесную благодать [1; 9;16].

Однако М. Вохидзода не стремится использовать древнюю семантику цветов, а, опираясь на свою интуицию, экспериментирует с красками и текстурами, интерпретирует привычные вещи в новом ключе, вводя в композиции лиловый, оранжевый, бежевый цвета. В результате обыденное, земное обретают характер декоративного, орнаментированного праздничного события. Отдельные фигуры и вещи, представленные в его полотнах, словно созданы из фрагментов наподобие лоскутов. В результате используемые в новом ключе орнаментация и колорит полотен одновременно отражают глубокие культурные представления таджикского народа, связанные с его обрядовой системой и духовной практикой. Несомненно, весьма важно сохранить в современном социокультурном пространстве уникальность и самобытность традиций обрядовой культуры таджиков. В творчестве М. Вохидзода универсальные компоненты этнокультуры таджиков способны активно функционировать, а их визуальная интерпретация является весьма значимой в контексте их современного прочтения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашурмадова Т. Народное искусство таджиков и казахов: параллели и семантика/Муаррих. – 2015, - №3. - С. 131-135.
2. В. Н. Басилов. Суннаттой в ферганском кишлаке/ЭО. -1996. - №3, -С. 99-114.
3. Ван Геннеп А. Обряды перехода. -М. Восточная литератур,1999. 200с.
4. Головлева Е. Л. Обрядовая культура как источник формирования странового имиджа/Культурология. - 2009- №4. Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение»: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Golovleva>.
5. Джексембаева А. М. Лоскутная технология: история появления и пути развития /Вестник, КАЗНУ им. Аль - Фараби, серия Историческая. -Алматы. - 2008. - № 2 (49). -С. 137-142.
6. Муратова А.С. Обряд и праздник/Мир психологии. - 2001. - № 4. - С. 67-76.
7. Оригинальная копия Пита Мондриана и многие другие: Ховар. Ноябрь 28, 2008 16:08:<https://khovar.tj/rus/2008/11/originalnaya-kopiya-pita-mondriana-i-mnogie-drugie>
8. Попова Г. С. Универсалии и уникалии обрядовой культуры: природо- и человекосообразность традиционного/Регионология. -2019. - Т.27, -№ 3. -С. 513-533.
9. Писарчик А. К., Хамиджанова М. А. Узорные изделия из кусочков материи (курома или курак) /Таджикки Каратегина и Дарваза. Душанбе, 1970.

10.Рахимов Р. Р. Дети: путь просветления (К проблеме традиционной этнопедагогике таджиков) /Детство в традиционной культуре народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. СПб. - 1998. -С. 89-117.

11.Сафонова Н. А. Традиционная обрядовая культура как механизм сохранения этнокультурной идентичности/Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2016. - № 3 (47). - С. 55-59.

12.Г. П.Снесарев. К вопросу о происхождении празднества суннат-той в его Среднеазиатском варианте/Занятия и быт народов Средней Азии. - Л., 1971. -С. 256-273.

13.Узунова Л. В. Культурные универсалии в обрядово-праздничной традиции/Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер.:Философия. Социология. -2008. - Том 21, - № 1. - С. 284-296.

14.Хамиджанова М. А. Туйи хатна - обрезание у таджиков Верхнего Зеравшана/ История и этнография народов Средней Азии. Сб. статей/Отв. редактор А. К. Писарчик. -Душанбе: Дониш, 1981. -С. 90-105.

15.Юнг, К. Г. Психоанализ и искусство /К. Г. Юнг, Э. Нойман; пер. с англ. – М.: Refl-book: К. Ваклер, 1996. 304 с.

16.Martens Ch. Sacred Scraps. Quilt and Patchwork Traditional of Central Asia. Nebraska. 2017. 76 p.

ТРАДИЦИОННАЯ ОБРЯДОВАЯ КУЛЬТУРА ТАДЖИКОВ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЖИВОПИСЦА М. ВОХИДЗОДА

Традиционная обрядовая культура таджиков, как любого другого народа, является отражением ее духовного и материального содержания, маркером этнической идентичности, национального характера и механизмом их сохранения. В живописи таджикского художника М. Вохидзода отражены исключительно семейно-бытовые традиции, которые способны обеспечить жизнь человека, так и его рода в контексте современного социума.

Традиционная обрядовая культура таджиков рассматривается им через призму культурных и нравственных обоснований с глубоким уважением, наряду с поиском их смыслов в ритуале и в возможностях их нетрадиционного живописного решения.

В творчестве М. Вохидзода универсальные компоненты этнокультуры таджиков способны активно функционировать, а их визуальная интерпретация является весьма значимой в контексте их современного прочтения.

Ключевые слова: таджики, традиция, обряд, ритуал, этнокультура, живопись, художник, характер.

ФАРҲАНГИ АНЪАНАВИИ МАРОСИМИИ ТОҶИКОН ДАР ТАСВИРҶОИ РАССОМ М. ВОҲИДЗОДА

Фарҳанги анъанавии маросимии тоҷикон, монанди ҳар миллати дигар, мундариҷаи маънавӣ ва моддӣ он, нишонгари эътирофи этникӣ, хусусияти миллий ва механизми ҳифзи он мебошад.

Дар тасвирҳои тоҷикӣ М. Воҳидзода танҳо анъанаҳои оилавӣ рӯзмарра инъикос ёфтаанд, ки метавонанд ҳаёти инсон ва наслҳои ӯро дар заминаи ҷомеаи муосир таъмин намоянд.

Фарҳанги анъанавии маросимии тоҷикон аз назари ӯ тавассути призмаи асосҳои фарҳангӣ ва ахлоқӣ бо эҳтироми амиқ дида мешавад, ҳамзамон маъноӣ онҳоро дар маросим ва имкониятҳои ҳалли беназирини расомӣ ҷустуҷӯ мекунад.

Дар эҷодиёти М. Воҳидзода унсурҳои универсалии этнофарҳангии тоҷикон метавонанд, ки ҷаҳлона амал кунанд ва тасвири визуалиашон дар заминаи дарки муосири онҳо хеле муҳим мебошад.

Калидвожаҳо: тоҷикон, анъана, расмиёт, маърака, этнокултура, расомӣ, расом, хусусият.

TRADITIONAL RITUAL CULTURE OF THE TAJIKS IN THE INTERPRETATION OF PAINTER M. VOKHIDZODA

The traditional ritual culture of the Tajiks, like that of any other people, reflects its spiritual and material content, serves as a marker of ethnic identity and national character, and acts as a mechanism for their preservation.

In the paintings of the Tajik artist M. Vokhidzoda, exclusively family and domestic traditions are reflected, capable of ensuring the life of an individual as well as that of their lineage within the context of modern society.

The traditional ritual culture of the Tajiks is viewed by him through the prism of cultural and moral foundations with deep respect, alongside the search for their meanings in rituals and the possibilities of their non-traditional painterly interpretation.

In M. Vokhidzoda's work, universal components of Tajik ethnoculture are capable of functioning actively, and their visual interpretation is highly significant in the context of their contemporary reading.

Key words: Tajiks, tradition, ritual, rite, ethnoculture, painting, artist, character.

Сведения об авторе: Лариса Додхудоева, доктор исторических наук, зав. отделом этнологии и исторической антропологии Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. E-mail lorasdodo@rambler.ru Телефон: (+992) 918-61-95-84.

Маълумот дар бораи муаллиф: Лариса Додхудоева - доктори илмҳои таърих, мудири Шуъбаи этнология ва антропологияи таърихӣ Институтҳои таърих, бостоншиносӣ ва этнографияи ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Почтаи электронӣ: lorasdodo@rambler.ru.Тел: (+992) 918-61-95-84.

Information about the author: Larisa Dodkhudoeva - Dr. of Art, Dr. of History, Head of ethnology & historical anthropology, A.Donish Institute of history, archaeology, ethnography, Tajikistan national academy of sciences. E-mail: lorasdodo@rambler.ru Telefon: (+992) 918-61-95-84.

УДК

МЕРОСИ МУСИҚИИ МАРДУМИИ ТОЧИКОН ДАР ЗАМОНИ МУ- ОСИР: ХУСУСИЯТҲОИ ЖАНРӢ, ТАҲАВВУЛИ ИЧТИМОӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗ

РАҲИМЗОДА К. С.,
Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон
ба номи Мирзо Турсунзода

Мероси мусиқии мардумии тоҷикон яке аз бахшҳои муҳими фарҳанги миллӣ буда, низоми густурдаи жанрҳо, шаклҳои иҷроӣ ва амалияҳои маросимиро дар бар мегирад. Ин мерос бо лаҳзаҳои калидии зиндагии инсон, аз ҷумла таваллуд, балоғат, издивоҷ ва марг, инчунин бо давраҳои кишоварзӣ, чашнҳои тақвими, суннатҳои динӣ ва анъанаҳои эпикӣ иртиботи амиқ дорад. Дар тӯли асрҳо он на танҳо ҳамчун воситаи ифодаи эҳсосоти эстетикӣ, балки ҳамчун шакли ҳифзи хотираи таърихӣ, интиқоли таҷрибаи иҷтимоӣ ва ҷаҳонбинии мардум амал кардааст.

Дар оғози асри XXI вазъи бисёре аз жанрҳои мусиқии суннатии тоҷик тағйир ёфтааст. Равандҳои нави иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ боиси он шудаанд, ки қисми муайяни ин анъанаҳо аз муҳити табиӣ иҷроии худ дур шаванд ё тадриҷан аз амалияи ҳаррӯзаи мардум хорич гарданд. Пеш аз ҳама, ин вазъ ба он жанрҳое дахл дорад, ки мустақиман ба маросимҳои оилавӣ, оӣинҳои тақвими, суннатҳои динӣ, эҷодиёти меҳнатӣ ва мероси ҳамосӣ вобастаанд. Аз ин рӯ, баррасии ҳолати кунунии онҳо, муайян намудани омилҳои таҳаввул ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳифз ва эҳёи онҳо аҳамияти махсуси илмӣ ва фарҳангӣ дорад.

Дар доираи ин мақола хусусиятҳои жанрии мероси мусиқии мардумии тоҷикон, тағйироти иҷтимоӣ вобаста ба фаъолияти онҳо ва масъалаҳои асосии ҳифзу интиқоли онҳо мавриди таҳлил қарор мегиранд. Ҳамчунин, кӯшиш шудааст, ки сабабҳои аз байн рафтани онҳо таҳлил карда шаванд.

Яке аз бахшҳои муҳими мероси мусиқии мардумӣ маросимҳои оилавӣ мебошанд. То имрӯз дар доираи онҳо, ҳарчанд дар шакли тағйирёфта, бисёр унсурҳои суннатӣ ҳифз гардидаанд. Ба ин силсила чашни таваллуди кӯдак, маросими хатна, тӯйҳои домодию арӯсӣ, инчунин оӣинҳои марбут ба дафн ва таъзия дохил мешаванд.

Дар фарҳанги суннатии тоҷикон таваллуди кӯдак ҳамеша ҳамчун рӯйдоди муборак ва шодмонӣ дарк мешуд. Навздро аксаран «меҳмони нав» меномиданд, ки ин худ муносибати эҳтиромомез ва умедбахши ҷомеаро нисбат ба ин воқеа ифода мекард. Маросими таваллуд танҳо ҳодисаи оилавӣ набуд, маҷмӯи амалҳо, рамзҳо ва бовардоштҳои дар бар мегирифт, ки ҳар кадоми онҳо дорои маънои иҷтимоӣ ва фарҳангии хос буданд.

Мувофиқи расму одати маъмул, падар ё яке аз бузургони хонадон пас аз таваллуди кӯдак аҳли деҳаро аз ин хабарӣ шод оғоҳ мекард, то дигарон низ дар шодии оила саҳмгузор бошанд. Ин анъана аз он шаҳодат медиҳад, ки таваллуди фарзанд на танҳо рӯйдоди дохилии хонавода, балки падидаи муҳими ҳаёти ҷамъиятӣ низ ба шумор мерафт.

Дар тасаввуроти мардумӣ модар ва навзод, махсусан дар рӯзҳои аввали баъди таваллуд, ба муҳофизати вижа ниёз доштанд. Бовар мерафт, ки онҳо метавонанд ба чашмзаҳм ё таъсири нерӯҳои ноаён гирифта шаванд. Аз ҳамин сабаб, дар паҳлуи онҳо Куръони Карим, корд, камон ё дигар ашёи рамзӣ мегузоштанд. Давраи чил рӯзи баъди таваллуд низ ҳамчун марҳилаи ҳассос пазируфта мешуд ва рафтори модар дар ин муддат тибқи қоидаҳои муайян танзим мегардид.

Дар ҷараёни таваллуд момодояҳои суннатӣ нақши муҳим мебозиданд. Онҳо заноне буданд, ки таҷрибаи тибби мардумиро аз наслҳои пешин гирифта, дар амал истифода мекарданд. Пеш аз оғози зоиш мардон одатан хонаро тарк мекарданд, қулфхоро мекушоданд ва як қатор амалҳои рамзиро анҷом медоданд, то раванди таваллуд осон гардад. Ба девор овехтани абзори шикорӣ ва дуд кардани ҳазориспанд низ ба ҳамин низоми боварҳо ва тасаввуроти мардумӣ марбут буд.

Дар ҳолатҳои душвории таваллуд аз усулҳои гуногуни тибби мардумӣ ва амалҳои рамзӣ истифода мекарданд. Ба модар оби дуохонда менӯшониданд, то ба бовару эътиқоди мардум раванди зоиш осон шавад. Ин амалҳо нишон медиҳанд, ки ҷомеаи анъанавӣ дар шароити маҳлуди тиббӣ низоми хоси ҳифз ва кӯмакро ташаккул дода буд.

Дар ҳамин марҳила як қатор маросимҳои дигар низ баргузор мешуданд: нахустин гусли навзод, пӯшондани либоси аввалин ва гузоштани ӯ ба гаҳвора. Моҳияти чунин амалҳо танҳо маишӣ набуд; онҳо бо орзуи саломатӣ, муҳофизат ва бақои кӯдак пайванд доштанд. Бо дарназардошти сатҳи баланди ҷавоби кӯдак дар давраҳои гузашта, чунин боварҳо ва василаҳои ҳифзоти дар зиндагии мардум аҳаммияти амалӣ ва маънавии ҷиддӣ доштанд.

Дар муҳити суннатии тоҷикон таваллуди кӯдак бо суруд ва оҳанг низ ҳамроҳӣ мешуд. Маросимҳои номгузорӣ, шустани кӯдак ва ба гаҳвора гузоштани ӯ бо сурудҳои махсус баргузор мегардиданд. Дар Бадахшон чунин сурудҳо бештар бо номи «лаллайик», дар дигар минтақаҳо бошад, бо номи «алла» маъруфанд. Ин сурудҳо танҳо ифодаи меҳру муҳаббати модарона нестанд; онҳо ҳамзамон вазифаи оромбахш ва ҳифзотиро низ иҷро мекарданд.

Дар баъзе маҳалҳо шодии таваллуд шакли ошкори ҷамъиятӣ мегрифт. Масалан, дар Бадахшон занони деҳа ҷамъ омада, даф мезаданд ва сурудҳои шодӣ мехонданд. Мардон бошанд, бо кушодани дастархон ва даъвати хешу ҳамсоягон ин рӯйдодро ҷашн мегрифтанд. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки мусиқӣ дар чунин маросимҳо танҳо унсурҳои ороишӣ набуда, ҷузъи ҷаҳли иртиботи иҷтимоӣ ба ҳисоб мерафт.

Дар минтақаи Кӯлоб маросими «гаҳворабандон» то имрӯз то андозае ҳифз шудааст. Одатан он дар рӯзи нӯҳуми таваллуд баргузор мегардад. Падару модар гаҳвора мехаранд ва навзод бори аввал дар он ҷой дода мешавад. Чунин маросим бо зарбулмасали маъруфи мардумии «Аз нӯҳ гузашт, аз кӯҳ гузашт» алоқаманд буда, маъноӣ убури аз марҳилаи аввалини хатарнокро ифода мекунад.

Дар ноҳияи Варзоб намунаи ҷолиби ин маросим ба қайд гирифта шудааст: зане бо истифода аз лӯхтак амали гаҳворабандиро чанд маротиба такрор менамуд ва қасдан онро нодуруст иҷро мекард, то ҳозирон ба он муносибат нишон диҳанд. Танҳо баъд аз иҷрои дуруст иҷозати ба гаҳвора гузоштани кӯдаки воқеӣ дода мешуд. Ин сахнасозии рамзӣ аҳаммияти тарбиявӣ ва эътиқодии маросимро нишон медиҳад. Он бо дуо, орзуҳои нек, ширинӣ, мусиқӣ ва рақс ҳамроҳ мешуд ва дар бисёр ҷойҳо маҳз дар ҳамин рӯз ба кӯдак ном низ мегузоштанд.

Ба анҷом расидани давраи чилрӯза низ бо маросими махсус таҷлил мешуд. Маросими «чиллагурезон» яке аз ҳамин гуна оинҳо буд, ки поёни марҳилаи

хассоси баъди таваллудро ифода мекард. Аз ҳамин чо бармеояд, ки низоми маросими таваллуд дар фарҳанги тоҷикон хеле муфассал ва бисёрқабата будааст.

Маросими дигари вобаста ба давраи кӯдакӣ нахустин мӯйтарошӣ мебошад, ки бештар ба солгарди таваллуди кӯдак рост меояд. Он низ бо иштироки калонсолон ва бо хусусияти тантанавӣ анҷом меёфт. Ин амал, аз як тараф, рамзи гузариш ба марҳилаи нави ҳаёт ва, аз тарафи дигар, нишонаи иштироки ҷомеа дар раванди тарбияи кӯдак ба ҳисоб мерафт.

Дар миёни сурудҳои марбут ба кӯдакӣ лолоиҳо мавқеи вижа доранд. Дар аксари минтақаҳои Тоҷикистон онҳо бо номи «алла», дар Бадахшони Кӯҳӣ бо унвони «лаллайик» машҳуранд. Тафовути ҷолиб дар он аст, ки агар дар бештари минтақаҳо ин сурудхоро аз ҷониби хонавода мехонанд, дар Бадахшон иҷрои онҳо то андозае хусусияти касбӣ низ касб кардааст ва баъзе ҳунармандон онҳоро ҳамчун бахши махсуси репертуари худ нигоҳ доштаанд [13, с. 13].

Аз рӯзи таваллуд то ба синни кӯдакӣ як қатор бовардоштҳо ва амалҳои динию ирфонӣ идома меёфтанд, ки ба ҳифз, баракат ва рушди кӯдак вобаста буданд. Аммо имрӯз, бо пешрафти соҳаи тандурустӣ ва болоравии сатҳи донишҳои тиббӣ, бисёре аз ин расму оинҳо ё аз байн рафтаанд, ё танҳо ба шакли рамзӣ боқӣ мондаанд.

Дар шароити кунунӣ таваллуд бештар дар муассисаҳои тиббӣ сураи мегирад. Баъд аз руҳсат шудан аз зоишгоҳ хонаводаҳо ин воқеаро дар доираи наздикони худ ҷашн мегиранд, ба кормандони тиб изҳори сипос мекунанд ва гоҳе барои идомаи фазои тантанавӣ ҳунармандонро низ даъват менамоянд. Яъне анъана аз байн нарафта, балки бо воқеияти нави иҷтимоӣ мутобиқ шудааст.

Маросими муҳими дигари давраи кӯдакӣ хатнасур мебошад, ки дар адабиёти мардумӣ бо номи «тӯйи писар» низ ёд мешавад. Ин ойн дар фарҳанги ҳамаи кишварҳои мусулмонӣ мавқеи устувор дорад. Дар гузашта он бештар дар синни панҷ-шашсолагӣ анҷом меёфт, ҳоло бошад аксаран пеш аз оғози таҳсил, яъне дар атрофи синни ҳафтсолагӣ ва дар муассисаҳои тиббӣ баргузор мегардад. Дар давраҳои қаблӣ ин амалро устоёни махсус бо истифода аз таҷрибаи тибби мардумӣ анҷом медоданд [10, с. 161].

Хонаводаҳои доро хатнасурро бо шукӯҳи бештар мегузаронданд. Ба ин муносибат мусобиқаҳои гуногун, аз ҷумла бузқашӣ ва гӯштингири ташкил мешуданд. Дар бисёр ҳолатҳо сурнайнавозон ва дostonсарoён фазои тантанаро пурра мекарданд ва қисматҳои аз силсиладostonҳои «Гургулӣ»-ро бо ҳамроҳии созҳои иҷро менамуданд [9]. Имрӯз, мутобиқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, маросими хатнасур бештар дар доираи маҳдуди оилавӣ баргузор мешавад, вале баъзе унсурҳои мусиқӣ ва ҳунарии он, аз ҷумла даъвати мутрибон, ҳифз гардидаанд [14].

Дар сохтори маросимҳои оилавӣ тӯйи арӯсӣ ҷойгоҳи марказӣ дорад. Он на танҳо пайванди ду ҷавон, балки иртиботи ду хонадон ва идомаи наслро таҷассум мекунанд. Одатан сохтори тӯй аз се марҳила иборат аст: хостгорӣ, номзадӣ ва маросими асосии арӯсӣ. Дар ҳамаи ин марҳилаҳо мусиқӣ, суруд ва рақс ҳузурӣ ҷаҳл доранд ва бе онҳо тӯй комил тасаввур намешавад.

Дар ҳама минтақаҳо ба тӯй овозхон, навозанда ва раққос даъват мешаванд. Аммо дар ҷанд даҳсолаи охир вазъияти иҷтимоӣ ва талаботи сиёсати давлатии танзим ба шакли баргузориҳои тӯй таъсир расонидаанд. Давомнокии ҷунин маросимҳо маҳдуд гардида, бисёр унсурҳои пешина камранг шудаанд ё комилан аз байн рафтаанд [10, с. 161–168].

Махсусан дар ноҳияҳои Варзоб, Турсунзода, Ҳисор, Ваҳдат ва Рӯдакӣ баъзе амалҳои ҳоси маросимӣ, аз ҷумла «сартарошон» ва суруди «Шаҳи ман омад-э,

хамшаҳи ман омад-э» хангоми ҳаракати домод ба сӯи хонаи арӯс, аз амалия хориҷ шудаанд. Дар минтақаи Кӯлоб, баръакс, баъзе унсурҳои анъанавӣ, аз ҷумла «мӯй-саргирон» ва «гулобгирон», то ҳол то андозае ҳифз шудаанд. Дар чунин ҳолат хешовандони домод бо овозхонӣ ба ҳунармандон ҳамроҳ мешаванд ва муҳити муштраки идонаро тақвият медиҳанд [11, с. 5–6].

Аз диди таърихию фарҳангӣ, дар водии Зарафшон, махсусан дар Самарқанд, Бухоро ва Панҷакент, суруди «Хувва ҳақ он!» бо рақси маросимии ҳамроҳаш нуфузи зиёд доштааст. Имрӯз ин анъана бештар дар чорабиниҳои давлатӣ ва ҷашнҳои мавсимӣ ба назар мерасад [13, с. 15–16]. Дар вилояти Суғд бошад, жанри мусиқиву адабии «Нақш» то ҳол қобилияти ҳаётии худро нигоҳ дошта, дар баъзе тӯйҳо ва маросимҳои тақвимӣ иҷро мешавад.

Яке аз сурудҳои маъруфи тӯйи тоҷикон «Ёр-ёр» аст, ки дар бисёр минтақаҳо, аз ҷумла: водии Ҳисор ва вилояти Суғд, хангоми рафтани домод ба хонаи арӯс садо медиҳад. Сохтори ин суруд бар ҳамкориҳои якҷаҳон ва гурӯҳ бунёд ёфтааст: як нафар байти асосиро мехонад ва дигарон нақаротро такрор мекунанд. Маҳз ҳамин шакли иштирокӣ онро ба суруди воқеан маросимӣ табдил додааст. Ин жанр дар Тоҷикистон ва ҳамчунин дар минтақаҳои ҳамҷавори Ўзбекистон низ гузариш ёфтааст [1, с. 180–183].

Дар низоми маросимҳои оилавӣ ойинҳои марбут ба марг ва ёдбуд низ мақоми муҳим доранд. Мавзуи марг дар фарҳанги маънавии тоҷикон ҳамчун қисми ногузири гардиши ҳаёт дарк мешавад: таваллуд, тӯй ва марг дар шуури мардумӣ ҳалқаҳои як низоми воҳиданд. Бар пояи ҷаҳонбинии динӣ, марг поёни вучуд нест, балки гузариш аз дунёи фонӣ ба ҷаҳони бақо мебошад.

Аз ҳамин назар, риояи расму оинҳои дафн аҳаммияти махсус касб мекунанд. Дар тӯли таърих барои ин марҳила маҷмӯи муайяни амалҳо, сурудҳо ва рамзҳои маросимӣ ташаккул ёфтаанд. Бар хилофи ҷашнҳои дастаҷамъона, маросимҳои дафн табиати маҳаллӣ ва шахсӣ доранд ва бештар ба сарнавишти як инсон иртибот мегиранд.

Дар миёни чунин амалҳо сурудҳои мотамӣ мақоми барҷаста доранд. Онҳоро одатан занони овозхон иҷро мекарданд. Дар вилояти Суғд ва Помир то давраҳои наздик даъвати ҳунармандони касбӣ барои иҷрои ин навъи сурудҳо ҳифз шуда буд. Ин ҳолат аз қадимӣ будани суннат шаҳодат медиҳад. Суруд дар чунин муҳит на танҳо ифодаи андӯх, балки воситаи рамзии ҳамроҳии рӯҳи ғавтида низ ба шумор мерафт. Имрӯз ин анъана бештар дар Бадахшон нигоҳ дошта шудааст.

Дар ноҳияи Рушон то ҳол намунаи ҷолиби чунин маросим мушоҳида мешавад: пеш аз баровардани ҷасад рақси маросимии «пойамал» иҷро мегардад. Дар ҷараёни он занон мераксанд, «фалаки мотам»-ро мехонанд ва баъди дафн низ чанд рӯз даф мезананд [6]. Ин пайванди суруд, ҳаракат ва маросим аз синкретизми амиқи фарҳанги мардумӣ дарак медиҳад.

Муҳаққиқ-этномузиколог З. М. Тоҷикова хангоми омӯзиши шаклҳои мусиқии маросимҳои дафн дар ноҳияҳои Айнӣ ва Мастҷоҳ се навъи асосиро ҷудо кардааст: ча(х)р, самоъ ва садр. Ба андешаи ӯ, ин шаклҳо бо унсурҳои зикри суфӣ иртибот доранд ва барои шунавандаи мардумӣ нисбат ба қироати расмӣ Қуръон фаҳмотар ва дастрас буданд [5, с. 95–100].

О. Данскер низ хангоми таҳлили фарҳанги мусиқии тоҷикони Қаротегин ва Дарвоз ба як қатор жанрҳои ёдбудӣ, аз ҷумла «Чорҳарфаи бузург», «ғамгинӣ» ва дигар намунаҳо тавачҷуҳ кардааст. Ӯ нишон медиҳад, ки ин сурудҳо бештар ба сабки эпикӣ ва драмавӣ таъя доранд, шакли нисбатан устувор доранд ва ҳолати фоҷиавиро бо нерӯи баланди таъсир ифода мекунанд [2, с. 190]. Ба ҳамин доира

сурудҳои «ғарибӣ» низ дохил мешаванд, ки бо мавзуи муҳоҷират, дурӣ аз ватан ва чудой аз наздикон алоқаманданд.

Яке аз бахшҳои нисбатан устувори фарҳанги анъанавии тоҷикон маросимҳои тақвий мебошанд. Онҳо бо гардиши мавсимҳои сол ва низоми кишоварзӣ иртиботи мустақим доранд. Суруду оҳангҳои вобаста ба ин чашнҳо тағйири фасл, умеди ҳосил, таҷдиди табиат ва ҳаракати замонро таҷассум мекунанд. Хусусан чашнҳои баҳорӣ, ба мисли гулгардонӣ, сайри гули лола, бойчечак ва Наврӯз, аз аҳамияти махсус бархӯрдоранд.

Чашни Сада, ки сад рӯз пеш аз Наврӯз фаро мерасад, оғози омодагӣ ба баҳорро рамзӣ мекунад. Меҳргон бошад, бо анҷоми корҳои кишоварзӣ ва чамъоварии ҳосил иртибот дорад. Аз анъанаҳои қадим то имрӯз сурудҳои даъвати баҳорӣ, маросими «гулгардонӣ», инчунин силсилаи сурудҳои «бойчечак» ва «сиёхгӯш» боқӣ мондаанд. Ба ҳамин доира маросими «ашағлон», яъне даъвати борон, низ дохил мешавад.

Дар ноҳияи Варзоб кӯдакон нахустин гулҳои баҳорӣ - бойчечакро чамъ карда, бо сурудҳои ба назди хонаҳо мерафтанд. Занон гулро ба чашм ва абрӯ меомоланд, ки ин амал нишонаи баракат, гармӣ ва файзи фасли нав шумурда мешуд. Дар чунин ҳолат мусиқӣ на танҳо унсури дилхушӣ, балки як навъ забони рамзии робитаи инсон бо табиат ба ҳисоб мерафт.

Дар таърихи фарҳангии тоҷикон чашнҳои дигар, аз ҷумла Тиргон, Меҳргон, Ялдо ва Сада низ маъруф буданд. Дар ҳамаи онҳо мусиқӣ нақши муҳимро иҷро мекард ва бо рақс, бозӣ ва чамъомадҳои мардумӣ якҷоя амал менамуд.

Имрӯз дар Тоҷикистон анъанаи мусиқии Наврӯз бисёр ғаёл буда, пуштибонии густурдаи мардумро соҳиб аст. Дар муқоиса, чашнҳои Тиргон, Меҳргон ва Сада дар гузашта ба густардагии имрӯза таҷлил намешуданд. Дар солҳои охир бо ташаббус ва дастгирии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ин суннатҳои кӯҳан дубора ғаёл гардидаанд. Ин раванд на танҳо дар сатҳи маросим, балки дар адабиёт, эҷоди мусиқӣ ва васоити аҳбори омма низ инъикос ёфтааст.

Дар доираи маросимҳои тақвийи сурудҳои меҳнатӣ низ ҷойгоҳи муҳим доранд. Онҳо бо корҳои кишоварзӣ сахт вобастаанд. Ба ин гурӯҳ метавон «ҷуфтбаророн», «Деҳқоннома» дар Бадахшон, «Ман доғ» ҳангоми чамъоварии ҳосил ва «Майдаё-майда» дар вақти кӯфтани ғалла дохил кард. Ритми чунин сурудҳо ҳаракатҳои дастачамбӣи коргаронро ҳамроҳанг месохт ва хусусияти амалӣ дошт. Аз ҷиҳати оҳанг онҳо бештар доираи маҳдуди садой дошта, бо унсурҳои ороиши овозӣ ғанӣ мегарданд.

Дар Ромит, Варзоб, Ҳисор ва Файзобод замоне сурудҳои дар сабки «Яккафарёд» ҳангоми чамъоварии ҳосил маъмул буд. Имрӯз ин жанрҳо дар ғаёлияти воқеии меҳнатӣ қариб истифода намешаванд, аммо дар хотираи насли калонсол ва дар муҳити пажӯҳишӣ ҳанӯз ҳузур доранд [2, с. 174-264].

Дар сохтори мусиқии маросимӣ мусиқии динӣ низ мавқеи махсус дорад. Ин бахш ба ойинҳои вобаста ба дини ислом, ба Паёмбари ислом Муҳаммад (с.а.с.) ва саҳобагонии ӯ иртибот мегирад. Чашнҳо ва маросимҳои маъруф, аз ҷумла Мавлуди Набӣ, Иди Қурбон ва Рамазон, бо сурудҳои махсус таҷлил мешаванд. Матнҳои ин сурудҳо ҳам дар шакли назм ва ҳам наср аз ҷониби ровиён ва ҳофизон хонда мешаванд. Дар ин муҳит жанрҳои қасида, наът, муноҷот, мадҳох ва зикр ба шакли бе соз ё бо ҳамроҳии танбур, рубоб, даф, ситор ва ғиччак иҷро мегарданд.

Аз навъҳои қолиби маросимии кӯдакони ва ҷавони «Идгардак» ва «Рабби-манхонӣ» мебошанд, ки махсусан дар рӯзҳои Рамазон бо сурудхонӣ анҷом меёбанд [2, с. 229]. Ин падидаҳо нишон медиҳанд, ки унсурҳои динӣ дар фарҳанги мардумӣ на танҳо хусусияти ибодӣ, балки аҳаммияти иҷтимоӣ ва тарбиявӣ низ доранд.

Қасида яке аз куҳантарин жанрҳои шеърӣ классикӣ мебошад. Он бештар мазмуни ситоишӣ, дидактикӣ ё динӣ дошта, аз қониби қасидахонон иҷро мешавад. Дар баъзе мавридҳо ба он таъсири рӯхонӣ ва ҳатто табобатӣ нисбат медиҳанд [3]. Жанри мадҳӣ низ аҳаммияти калон дорад. Матнҳои он бештар аз осори Носири Хусрав, Ҷалолиддини Румӣ, Ҳофиз ва Саъдӣ гирифта мешаванд. Махсусан дар Бадахшони Кӯҳӣ ва дар маросими «Ҷароғравшан» ин жанр ғаёлона истифода мегардад [12, с. 76].

Жанрҳои лирикии мардумӣ низ дар мусиқии тоҷик аз рангорангии зиёд бархӯрдоранд. Сурудҳое, ки бар ашӯри шоирони классики форсу тоҷик сохта шудаанд, дар репертуари овозхонҳои тоҷик ҷойгоҳи махсус доранд. Дар ин замина номи як қатор ҳунармандони шинохта, аз ҷумла Акашариф Ҷӯраев, Абдулло Назриев, Зафар Нозимов, Одина Ҳошим ва Ҷӯрабек Муродовро метавон ёд кард, ки ғаёлияти онҳо ба фарҳанги мусиқии Тоҷикистони муосир таъсири ҷиддӣ гузоштааст [13, с. 59-122].

Дар системаи мусиқии шифоҳии тоҷикон жанрҳои эпикӣ низ аҳаммияти калон доранд. Аз миёни онҳо шоҳномасароӣ, мавлавихонӣ ва гурғулихонӣ бештар шинохта шудаанд. Шоҳномасароӣ бар асоси нақли шифоҳии «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ ташаккул ёфтааст. Мавлавихонӣ бошад, ба анъанаи хондани матнҳои «Маснавии маънавий»-и Ҷалолиддини Румӣ таъяс мекунад. Мутаассифона, ҳар дуи ин жанр имрӯз дар ҳаёти мусиқии мардумӣ мавқеи пешинаи худро надоранд.

Дар миёни жанрҳои эпикӣ гурғулихонӣ устувории бештар нишон додааст. Иҷрокунандагони он то ҳол дар баъзе минтақаҳо вучуд доранд ва талаботи муайяни иҷтимоӣ ба ин анъана ҳанӯз аз байн нарафтааст. Бо вучуди ин, ғаёлияти он низ бо мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ мебошад.

Дар ин масъала низомии «устод–шогирд» нақши ҳалқунанда дорад. Маҳз тавассути ҳамин тарзи интиқоли дониш ва таҷриба анъанаҳои шифоҳӣ аз як насл ба насли дигар мегузаранд. Ин низом дар фарҳанги мусиқии халқҳои гуногун маълум аст ва дар муҳити тоҷикӣ низ шакли мукаммали худро пайдо кардааст. Вазифаи асосии он нигоҳдорӣ, омӯзиш ва такмили мероси ҷамъшуда мебошад.

Мафҳуми «мактаб» дар чунин шароит танҳо маънои муассисаи таълимиро надорад, балки пеш аз ҳама муҳити эҷодии бардавомест, ки дар асоси иртиботи мустақими устод ва шогирд ташаккул меёбад. Омӯзиш дар доираи чунин мактабҳо солҳои зиёд идома мекард ва аз панҷ то понздаҳ солро дар бар мегирифт. Маҳз ба туфайли ҳамин тартиб бисёр анъанаҳои эпикӣ то имрӯз расидаанд.

Аммо имрӯз ин низом давраи ҳассосро паси сар мекунад. Таҳлили вазъи иҷтимоӣ фарҳангии охири асри XX ва ибтидои асри XXI нишон медиҳад, ки

тағйири завку талаботи насли чавон яке аз сабабҳои асосии сусти шудани идомаи анъанаҳои эпикӣ мебошад. Илова бар ин, бархе вазифаҳои таърихии ин жанрҳо, аз ҷумла расонидани иттилоъ ва нигоҳдории хотираи ҷамъиятӣ, дар шароити замони муосир аҳаммияти пешинаи худро гум кардаанд. Ҷаҳони маънавии ҷавонон имрӯз зери таъсири арзишҳо, завқҳо ва манфиатҳои дигар қарор дорад.

Бо вучуди ҷунин вазъ, анъанаи зиндаи эпикӣ дар баъзе минтақаҳои Тоҷикистон, махсусан дар ноҳияҳои ҷанубӣ ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ, ҳанӯз пурра қатъ нашудааст. Дар он ҷо гурғулиҳои то ҳол ҷойгоҳи муайяни худро нигоҳ дошта, ҳамчун нишонаи хотираи фарҳангӣ ва пайванди наслҳо амал мекунад [8].

Дар натиҷа метавон гуфт, ки низоми жанрии мероси мусиқии тоҷикон дар маҷмӯъ то имрӯз боқӣ мондааст, аммо шакл ва муҳити вучудии он дигар шудааст. Тағйироти бузурги иҷтимоии асри XX ва ибтидои асри XXI ба бисёр анъанаҳои мусиқӣ таъсири амиқ расонидаанд: баъзе жанрҳо мавқеи пешинаи худро гум карданд, баъзеи дигар ба шакли рамзӣ гузаштанд ва гурӯҳи сеюм дар қолаби нав мутобиқ шуданд. Бо ин ҳама, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи эҳё, пуштибонӣ ва рушди жанрҳои мусиқии анъанавӣ имрӯз ба яке аз самтҳои муҳими сиёсати фарҳангӣ табдил ёфтааст. Маҳз тавассути ҷунин муносибат имкони нигоҳдории мероси мусиқии миллӣ ва интиқоли он ба наслҳои оянда бештар мегардад.

АДАБИЁТ

1. Абдулаев Р. Обряд и музыка в контексте культуры Узбекистана и Центральной Азии. – Ташкент, 2006. – 335 с.
2. Данскер О. Музыкальная культура таджиков Каратегина и Дарваза/Искусство таджикского народа. Вып. 3. – Душанбе: Дониш, 1965. – С. 174-264.
3. Ибн Сина. Канон врачебной науки: В 5 т. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1956-1960.
4. Мероси фарҳанги ғайримоддӣ дар Тоҷикистон. – Душанбе: Эр-Граф, 2017. – 280 с.
5. Михайлова З. Песни похоронного обряда таджиков (по материалам Зеравшанских экспедиций)/Проблемы музыкального фольклора народов СССР Статьи и материалы. – М.: Музыка, 1973. – С. 95-100.
6. Моногарова Л. Ф. Архаичный элемент похоронного обряда памирских таджиков (ритуальный танец)/Полевые исследования Института этнографии. – 1979. – М.: Наука, 1983. – с 155-164.
7. Нурджанов Н. Таджикский народный театр (По материалам Кулябской области). – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1956. – 340 с.
8. Рахимов К. Таджикская версия эпоса «Гургули» в традициях исполнительской школы Хикмата Ризо. – Душанбе: Нашри Камол, 2019. – 256 с.
9. Рахимзода К. К проблеме формирования таджикской эпической традиции "Гургули"/ Музыкальное искусство Евразии. Традиции и современность. 2021. №4. – С. 30 - 38.
10. Рахимзода К. Эҷодиёти мусиқии маросимии тоҷикон. – Душанбе: Нашри Камол, 2022. – 264 с.
11. Санъати мусиқии Кулоб (Сурудҳои тӯёнаи минтақаи Кулоб). Ҷилди 2. – Душанбе, 2019. – С. 5–6.
12. Таваккалов Х. Традиции исполнения Мадхия в Бадахшане: дис. на соискание уч. степени канд. фил. наук. – Душанбе, 2006. – 164 с.
13. Таджикская музыка. – Душанбе, 2003. – 296 с.

14. Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Чумхурии Тоҷикистон» (ҚЧТ аз 28.08.17 с., №1461) (аз сомонаи расмии Маркази миллии конунгузории назди Президенти Чумхурии Тоҷикистон: <http://mmk.tj>).

МЕРОСИ МУСИҚИИ МАРДУМИИ ТОҶИКОН ДАР ЗАМОНИ МУОСИР: ХУСУСИЯТҲОИ ЖАНРӢ, ТАҶАВВУЛИ ИҶТИМОӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗ

Дар мақола хусусиятҳои жанрии мероси мусиқии мардумии тоҷикон, таҷаввули иҷтимоии он дар шароити муосир ва масъалаҳои асосии ҳифзу интиқоли анъанаҳои мусиқии шифоӣ баррасӣ мешаванд. Тавачҷуҳи асосӣ ба маросимҳои оилавӣ, ойинҳои тақвими, жанрҳои меҳнатӣ, мусиқии динӣ, сурудҳои лирикӣ ва анъанаҳои эпикӣ равона гардидааст. Дар заминаи таҳлил нишон дода мешавад, ки тағйироти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии асри XX ва ибтидои асри XXI ба муҳити амалкарди бисёр жанрҳои суннатӣ таъсири ҷиддӣ расонида, боиси тағйир, маҳдудшавӣ ё аз байн рафтани қисме аз онҳо шудаанд. Ҳамзамон мақола бар он таъкид мекунад, ки бо вучуди коҳиши баъзе шаклҳои иҷроӣ, пояҳои жанрии мусиқии мардумии тоҷикон ханӯз ҳам нигоҳ дошта шудаанд ва дар шароити сиёсати фарҳангии муосири Тоҷикистон имкони эҳё ва рушди минбаъдаи онҳо вучуд дорад. Хулосаи асосии мақола дар он аст, ки ҳифзи мероси мусиқии милли танҳо дар сурати пайвастанӣ анъана ба воқеияти нави иҷтимоӣ, таҳкими низоми интиқоли «устод–шогирд» ва пуштибонии фарҳангӣ-давлатӣ самарабахш хоҳад буд.

Калидвожаҳо: мероси мусиқии мардумӣ, мусиқии суннатии тоҷик, жанрҳои мусиқӣ, маросимҳои оилавӣ, ойинҳои тақвими, сурудҳои меҳнатӣ, мусиқии динӣ, сурудҳои мотамӣ, лолоиҳо, хатнасур, тӯйи арӯсӣ, анъанаҳои эпикӣ, гурғулихонӣ, шохномасароӣ, мавлавихонӣ, низоми устод–шогирд, фарҳанги мусиқии Тоҷикистон, ҳифзи мероси ғайримоддӣ.

TRADITIONAL FOLK MUSIC HERITAGE OF THE TAJIKS: GENRE SYSTEM, SOCIAL TRANSFORMATION, AND ISSUES OF PRESERVATION

This article examines the genre characteristics of the traditional folk music heritage of the Tajik people, its social transformation in contemporary conditions, and the main issues related to the preservation and transmission of oral musical traditions. Particular attention is paid to family rituals, calendar ceremonies, labor songs, religious music, lyrical folk songs, and epic traditions. The study demonstrates that the profound social, economic, and cultural transformations of the late twentieth and early twenty-first centuries have significantly influenced the functioning of many traditional musical genres, leading to their transformation, marginalization, or gradual disappearance from everyday cultural practice. At the same time, the research emphasizes that the fundamental genre system of Tajik folk music has largely been preserved and continues to exist in modified forms. The article concludes that the preservation and further development of traditional musical heritage in Tajikistan depend on the adaptation of traditional forms to modern social realities, the strengthening of the “master–apprentice” system of transmission, and sustained cultural and institutional support.

Keywords: Tajik folk music, traditional music of Tajiks, musical genres, family rituals, calendar ceremonies, labor songs, religious music, mourning songs, lullabies, circumcision ceremony, wedding traditions, epic traditions, Goroghli epic singing, Shahnameh recitation, master–apprentice tradition, musical culture of Tajikistan, preservation of intangible cultural heritage

МУЗЫКАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА: ЖАНРОВАЯ СИСТЕМА, СОЦИАЛЬНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ И ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ

В статье рассматриваются жанровые особенности традиционного музыкального наследия таджикского народа, а также социальные трансформации, происходящие в сфере народной музыкальной культуры в современных условиях. Особое внимание уделяется семейно-обрядовым традициям, календарным праздникам, трудовым песням, религиозной музыке, лирическим жанрам и эпическим формам устной музыкальной традиции. На основе анализа показано, что глубокие социально-экономические и культурные изменения конца XX - начала XXI века существенно повлияли на функционирование многих традиционных музыкальных жанров, что привело к их трансформации, частичному исчезновению или изменению условий их бытования. Вместе с тем отмечается, что жанровая система таджикской народной музыки в целом сохранила свою структурную основу и продолжает существовать в изменённой культурной среде. Подчеркивается, что сохранение и дальнейшее развитие традиционного музыкального наследия возможно при условии адаптации традиционных форм к современным социальным реалиям, укрепления системы передачи «устод–шогирд» (мастер - ученик) и целенаправленной культурной поддержки на государственном уровне.

Ключевые слова: музыкальное наследие таджикского народа, традиционная музыка таджиков, народная музыкальная культура, жанровая система, семейно-обрядовые традиции, календарные обряды, трудовые песни, религиозная музыка, эпические традиции, гургулихони, шохномасарой, устная музыкальная традиция, система «устод–шогирд», культурное наследие, сохранение нематериального культурного наследия

Сведения об авторе: Рахимзода Кароматулло Самандар – кандидат искусствоведения, доцент кафедры искусствоведения и теории музыки Таджикского государственного института культуры и искусств им. М. Турсунзаде, e-mail: karomat_rahimov@mail.ru Телефон: (992) 985-75-25-94.

Information about the author: Rakhimzoda Karomatullo Samandar - candidate of art history, associate professor of the department of art history and music theory, Tajik State Institute of Culture and Arts named after M. Tursunzade, E-mail: karomat_rahimov@mail.ru Телефон: (992) 985-75-25-94.

УДК

**САҲМИ АКАДЕМИК С. ОДИНАЕВ ДАР ТАҲҚИҚОТИ
ФУНДАМЕНТАЛӢ ОИД БА НАЗАРИЯИ МОЛЕКУЛАВИИ
ЧАРАӢНҲОИ РЕЛАКСАТСИОНӢ**

**Ф.Қ. РАҲИМӢ, М.Ш. ИМОМ, Х.Ш. КАРИМОВ,
Институти физика ва техникаи ба номи С. У. Умарови АМИТ**

Дар шароити рушди босуръати физикаи назариявӣ ва густариши таҳқиқоти марбут ба системаҳои ғайримувозинатӣ, омӯзиши чараёнҳои релаксатсионӣ ба яке аз масъалаҳои калидии илми муосир табдил ёфтааст. Аҳаммияти ин масъала аз он иборат аст, ки тавассути таҳлили падидаҳои релаксатсионӣ на танҳо қонуниятҳои барқароршавии мувозинати термодинамикӣ, балки инчунин табиати микроскопии равандҳои интиқол, хусусиятҳои ҷавоби динамикии муҳит ва робитаи байни сохтори дохилии система ва параметрҳои макроскопии он муайян карда мешаванд [5], [6], [7]. Махсусан, дар муҳитҳои моеъ, маҳлулҳои электролитӣ ва системаҳои бисёркомпонентӣ чараёнҳои релаксатсионӣ дорои хусусияти мураккаб ва бисёрсатҳӣ буда, омӯзиши онҳо истифодаи равишҳои молекулавӣ, омори ва термодинамикии дақиқро тақозо менамояд.

Тавре ки таҷрибаи рушди физикаи конденшуда ва химияи физикӣ нишон медиҳад, тавсифи сирф феноменологии чараёнҳои релаксатсионӣ барои шарҳи амиқи моҳияти онҳо кофӣ нест. Барои фаҳмидани сабабҳои дохилии падидаҳо зарур аст, ки хусусиятҳои сохтории муҳит, механизми таъсири мутақобилаи зарраҳо, нақши ҳаракати коллективӣ ва вобастагии параметрҳои макроскопӣ аз динамикаи микроскопии система мавриди таҳлил қарор гиранд [1],[5],[8].

Аз ин нуқтаи назар, назарияи молекулавии релаксатсия ва падидаҳои интиқол на танҳо воситаи тавзеҳи физикии муҳитҳои воқеӣ, балки заминаи муҳимми методологӣ барои рушди илмҳои муосири табиатшиносӣ низ ба шумор меравад.

Дар ин замина, осори илмии академик Саидмуҳаммад Одинаев аҳаммияти махсус пайдо мекунад. Таҳқиқоти ӯ ба ҳаллу фасли як қатор масъалаҳои бунёдии физикаи ғайримувозинатӣ, аз ҷумла омӯзиши релаксатсияи сохторӣ дар моеъҳо, таҳияи тавсифи омории ҳосиятҳои вискоэластикии маҳлулҳои электролитӣ ва таҳқиқи дисперсияи басомадии ноқилияти маҳлулҳо бахшида шудаанд [1], [2], [3], [4]. Хусусияти муҳимми ин осор дар он зоҳир мегардад, ки дар онҳо кӯшиши пайвастании таҳлили амиқи молекулавӣ бо тавсифи макроскопии падидаҳо ба таври пайгирона амалӣ шудааст. Ин равиш на танҳо имкон медиҳад, ки натиҷаҳои таҷрибавӣ ба таври муътамад шарҳ дода шаванд, балки барои таҳияи моделҳои назариявии дорои аҳаммияти умумии илмӣ низ замина фароҳам меорад.

Зарурати таҳлили саҳми академик С. Одинаев аз он низ бармеояд, ки то имрӯз бисёре аз дастовардҳои ӯ бештар дар доираи адабиёти махсуси соҳавӣ баррасӣ шуда, аҳаммияти умумии назариявӣ ва методологии онҳо ба таври кофӣ ҷамъбаст нагардидааст.

Ҳол он ки осори ӯ метавонанд ҳамчун бахши муҳимми ташаккули мактаби илмии омӯзиши чараёнҳои релаксатсионӣ ва равандҳои интиқол дар муҳитҳои моеъ ва маҳлулҳо арзёбӣ шаванд. Аз ин рӯ, масъалаи таҳлили илмии мероси ӯ на

танҳо аҳаммияти таърихӣ ва биобиблиографӣ дорад, балки барои дарки амиқтари рушди физикаи назариявӣ ва химияи физикии тоҷик низ муҳим мебошад.

Аз ин лиҳоз, ҳадафи асосии нигоштани мақолаи мазкур таҳлили илмӣ ва арзёбии саҳми академик С. Одинаев дар рушди назарияи молекулавии ҷараёнҳои релаксатсионӣ мебошад. Барои расидан ба ин ҳадаф дар мақола вазифаҳои зерин матраҳ мегарданд: муайян намудани ҷойгоҳи масъалаи релаксатсия дар физикаи муосир, таҳлили самтҳои асосии таҳқиқоти С. Одинаев, баррасии хусусиятҳои методологии равиши илмӣ $\bar{y}$, нишон додани аҳаммияти назариявӣ ва амалии натиҷаҳои ба даст омада, инчунин арзёбии нақши осори $\bar{y}$ дар густариши таҳқиқоти минбаъда дар соҳаи физикаи муҳитҳои мураккаб, маҳлулҳои электролитӣ ва системаҳои ғайримувозинатӣ. Бо чунин масъалагузорӣ мақола кӯшиш менамояд, ки саҳми академик С. Одинаевро ҳамчун як саҳифаи муҳим дар рушди илми физикаи тоҷик ва ҳамчун бахши арзишманди фазои умумии илми назариявии муосир нишон диҳад.

Дар рушди физикаи назариявии муосир масъалаи омӯзиши ҷараёнҳои релаксатсионӣ аз ҷумлаи он самтҳои бунёдӣ ба шумор меравад, ки бе дарки амиқи онҳо наметавон табиати равандҳои ғайримувозинатӣ, механизми падидаҳои интиқол, хусусиятҳои ҷавоби системаҳо ба таҳриқоти беруна ва қонуниятҳои гузариши муҳит аз ҳолати ноустувор ба ҳолати мувозинатро пурра шарҳ дод. Агар физикаи классикӣ ва бахусус термодинамикаи анъанавӣ бештар ба ҳолатҳои мувозинатӣ ва параметрҳои ниҳони система тавачҷуҳ зоҳир намуда бошанд, пас физикаи ғайримувозинатӣ масъалаеро пеш мегузорад, ки ҷӣ гуна система дар вақт тағйир меёбад, ҷӣ гуна хотираи динамикӣ нигоҳ медорад, ҷӣ гуна флукуатсияҳо ба барқароршавии тавозун таъсир мерасонанд ва ҷӣ гуна параметрҳои макроскопӣ аз сатҳи микроскопии ҳаракат ва таъсири мутақобилаи зарраҳо сар мезананд [5], [6], [7].

Аз ҳамин нуқтаи назар, релаксатсия на танҳо як падидаи хусусӣ, балки яке аз калидҳои фаҳмиши динамикаи муҳитҳои воқеӣ мебошад. Маҳз тавассути омӯзиши релаксатсия метавон табиати вақтҳои хоси равандҳоро, робитаи байни сохтор ва ҷавоб, инчунин механизми дохилии интиқоли импульс, масса, заряд ва энергияро амиқтар шарҳ дод [5], [8], [9]. Дар ин замина саҳми олимоне, ки тавонистаанд миёни тасвири макроскопӣ ва таҳлили молекулавии равандҳо пуле устувор бунёд намоянд, аҳаммияти махсус пайдо мекунад. Дар илми физикаи тоҷик академик С. Одинаев маҳз ба ҳамин гурӯҳи донишмандон тааллуқ дорад. Осори илмӣ $\bar{y}$ на танҳо дар доираи физикаи назариявӣ ва химияи физикӣ аҳамият доранд, балки аз ҷиҳати методологияи таҳқиқоти илмӣ низ барои мактаби физикаи тоҷик дорои ҷойгоҳи муҳим мебошанд.

Таҳқиқоти $\bar{y}$ ба он равона шудаанд, ки падидаҳои мураккаби релаксатсионӣ, равандҳои интиқол ва хосиятҳои динамикии муҳитҳои моеъ ва маҳлулҳои электролитӣ аз нуқтаи назари механизми дохилии онҳо таҳлил карда шаванд. Ин масъала дар зоҳир метавонад масъалаи махсуси як бахши физика намояд, аммо дар асл он ба саволи хеле амиқтар иртибот дорад: оё мумкин аст, ки хосиятҳои мушоҳидашавандаи макроскопӣ, ба монанди часпакӣ, ноқилият, ҷавоби басомадӣ ва вискоэластикӣ, аз қонунмандии сохтори молекулавӣ, аз қори якҷояи зарраҳо ва аз хусусиятҳои ҳамкориҳои онҳо бароварда шаванд [1], [2], [3], [4]. Маҳз ҳамин тарзи масъалагузорӣ арзиши илмӣ мероси академик С. Одинаевро муайян месозад.

Ҷараёнҳои релаксатсионӣ дар маънои васеъ ҳамчун раванди бозгашти система ба ҳолати тавозун баъди таҳриқ, таъсири беруна ё вайрон шудани оромии дохилӣ маънидод мешаванд. Вале ин таърифи умумӣ ҳанӯз моҳияти физикии па-

дидаро пурра ошкор намекунад. Дар асл ҳар гуна релаксатсия аз хусусияти дохилии муҳит, сатҳи ташкилбодии сохторӣ, табиати таъсири байни зарраҳо, имкони чамъшавӣ ва парокандашавии энергия, инчунин аз мавҷудияти вақтҳои хоси муҳталифи динамикӣ марбут аст [5], [6].

Агар дар системаҳои одӣ баъзан раванди релаксатсияро бо қонунҳои нисбатан соддаи экспоненциалӣ тавсиф кардан мумкин бошад, дар системаҳои мураккаб, аз ҷумла дар моеъҳо, маҳлулҳо ва муҳитҳои бисёркомпонентӣ, ин раванд метавонад бисёрзинагӣ, бисёрвақтӣ ва аз ҷиҳати сохторӣ ҳассос бошад. Яъне система метавонад дар як вақт чанд механизми ҷавоб дошта бошад: як қисм ғавран ба таҳриқ ҷавоб диҳад, қисми дигар бо таъхир, ва қисми сеюм вобаста ба азнавсозии сохтор ё ҳаракати коллективии зарраҳо пас аз фосилаи муайян ба тавозун баргардад. Аз ин рӯ, барои шарҳи воқеии релаксатсия танҳо ба тавсифи функционалии рафтори параметрҳо қонеъ шудан кофӣ нест; лозим аст, ки заминаи молекулавӣ ва омории он низ фаҳмида шавад [5], [7].

Дар ҳамин ҷо равиши академик С. Одинаев аҳаммияти махсус касб мекунад. Ӯ падидаи релаксатсияро ҳамчун натиҷаи равандҳои дохилии муҳит мебинад, на танҳо ҳамчун шакли берунии хоҳиши сигнал ё тағйирёбии функцияи ҷавоб. Ин тарзи назар, ки ба ҳуди табиати микроскопии муҳит ворид мешавад, барои таҳияи назарияи воқеан физикӣ замина фароҳам меорад. Дар ин равиш савол чунин гузошта мешавад: кадом хосияти сохторӣ, кадом навъи таъсири байниҳамдигарии зарраҳо ва кадом шакли динамикаи молекулавӣ боиси он мегардад, ки муҳит рафтори муайяни релаксатсионӣ аз худ нишон диҳад [1], [2]. Ин ҷустуҷӯи сабаби дохилии падида дар илм ҳамеша нишондиҳандаи марҳалаи камолоти назария ба ҳисоб меравад. Аз ҳамин сабаб, осори С. Одинаевро метавон ҳамчун як кӯшиши ҷиддӣ дар роҳи гузариш аз феноменология ба таҳлили сабабӣ ва сохторӣ арзёбӣ намуд.

Яке аз муҳимтарин ҷанбаҳои фаъолияти илмии академик С. Одинаев таҳқиқи релаксатсияи сохторӣ ва падидаҳои интиқол дар моеъҳо мебошад. Масъалаи моеъҳо, чунонки маълум аст, дар физика яке аз масъалаҳои мушкил ба шумор меравад. Гази идеалӣ бо он содагӣ фарқ мекунад, ки ҳамкориҳои байни зарраҳои он суст буда, мумкин аст бо таҳминҳои статистикӣ ва кинетикии нисбатан осон тавсиф гардад. Ҷисми сахти кристаллӣ бошад, дорои тартиботи нисбатан устувор ва симметрияи муайян аст. Аммо моеъ дар байни ин ду ҳолат қарор дорад: он ҳам ҳаракатпазир аст ва ҳам сохтори дохилии муайян дорад; ҳам озодии ҳаракат вучуд дорад ва ҳам коррелятсияҳои наздикмасофа, ки рафтори онро ба таври амиқ муайян мекунанд [1], [8], [9].

Аз ин рӯ, омӯзиши релаксатсия дар моеъҳо танҳо масъалаи математикӣ нест, балки масъалаи фаҳмидани як муҳити ба зоҳир оддӣ, вале аз ҷиҳати дохилӣ ниҳоят мураккаб мебошад.

Дар монографияи маъруфи академик С. Одинаев ва ҳаммуаллифаш масъалаи назарияи молекулавии релаксатсияи сохторӣ ва падидаҳои интиқол дар моеъҳо бо амиқӣ баррасӣ шудааст [1]. Арзиши асосии ин таҳқиқот дар он аст, ки он робитаи байни сатҳи молекулавӣ ва сатҳи макроскопиро ба таври пайваستا нишон медиҳад. Релаксатсияи сохторӣ дар ин ҷо ҳамчун раванди тағйирёбии тартиби дохилии муҳит, бозтақсимшавии ҳолатҳои локалӣ ва азнавсозии робитаҳои байни-молекулавӣ маънидод мешавад. Ин тафсир нишон медиҳад, ки релаксатсия дар муҳитҳои моеъ танҳо фурунишастани як сигнал нест, балки ифодаи равандҳои амиқи дохилӣ мебошад, ки бо динамикаи дастаҷамъии молекулаҳо иртибот доранд. Ба ибораи дигар, муҳит на танҳо ба таъсир вокуниш нишон медиҳад, балки

дар дохили худ низ ба тартиби нав мегузарад ва ин гузариш дар вақт сурат мегард. Маҳз ҳамин вақтмандӣ ва сохтормандии ҷавоб аст, ки бо мафҳуми релаксатсия ифода меёбад [1], [5], [6].

Дар чунин раванди таҳлил, яке аз дастовардҳои муҳими С. Одинаев он аст, ки $\bar{u}$ релаксатсияро аз муҳити физикии худ ҷудо намесозад. Дар баъзе равишҳои феноменологӣ вақтҳои релаксатсия ҳамчун параметрҳои таҷрибавӣ ворид карда мешаванд ва сипас рафтори система тавассути онҳо тавсиф мегардад. Ин равиш, албатта, аз ҷиҳати ҳисобӣ муфид буда метавонад, вале на ҳамеша фаҳмонида метавонад, ки худ ин вақтҳо аз кучо пайдо мешаванд, ба кадом механизми дохилӣ вобастаанд ва чаро дар шароити гуногун тағйир меёбанд [5], [7]. Академик С. Одинаев баръакс мекушад, ки ҳамин параметрҳоро аз хусусиятҳои сохторӣ ва молекулавӣ муҳит барорад. Ин равиши сабабӣ имконият медиҳад, ки назария на танҳо тасвиркунанда, балки тавзеҳдиҳанда низ бошад. Дар илм маҳз чунин равиш арзиши пойдор дорад, зеро он имкон медиҳад, ки бо тағйири таркиб, ҳарорат, консентратсия ё табиати муҳит тағйири рафторро пешбинӣ намуд.

Қисми муҳимми дигари мероси илмии С. Одинаев ба хосиятҳои вискоэластикии маҳлулҳои электролитӣ марбут аст [2]. Маҳлулҳои электролитӣ ба зоҳир муҳитҳои шинохташудаанд, аммо аз ҷиҳати физикӣ онҳо низ бисёр мураккаб мебошанд. Дар чунин системаҳо ионҳо дар муҳити ҳалкунанда ҳаракат мекунанд, қабатҳои гидрататсионӣ ташкил мешаванд, таъсири электростатикӣ, бархӯрдҳои кӯтоҳмасофа ва коррелятсияҳои дастаҷамъӣ амал мекунанд. Дар натиҷа, ҳар гуна ҷавоби механикӣ ё электрофизикии чунин маҳлул наметавонад танҳо аз ҳаракати мустақили як ион ё танҳо аз хосияти ҳалкунанда барояд; он маҳсули қори якҷояи тамоми система мебошад [2], [12], [13], [14]. Аз ҳамин сабаб, тавсифи хосиятҳои вискоэластикӣ дар маҳлулҳои электролитӣ танҳо бо истифода аз формулаҳои содаи муҳандисӣ ё тавсифи гидродинамикии умумӣ қонеъкунанда нест. Барои дарки аслии масъала лозим аст, ки ба сохтори дохилии муҳит ворид шуд.

Таҳқиқоти академик С. Одинаев дар ҳамин самт нишон медиҳанд, ки вискоэластикӣ дар маҳлулҳои электролитӣ бояд ҳамчун хосияти таркибӣ ва ҷамъиятии муҳит фаҳмида шавад [2]. Маҳлул дар як вақт ҳам хусусияти часпакӣ дорад ва ҳам қодир аст унсурҳои хотираи механикиро нигоҳ дорад. Яъне ҷавоби он ба таҳрики беруна фақат фаврӣ нест, балки метавонад ба гузаштаи наздик вобаста бошад. Ин падида дар забони физикаи ғайримувозинатӣ бо мафҳуми функсияҳои хотира, коррелятсияҳои вақтӣ ва рафтори релаксатсионӣ тавсиф мешавад [5], [6], [7]. Вақте ки чунин мафҳумҳо ба муҳити мушаххаси электролитӣ татбиқ мешаванд, масъала боз ҳам амиқтар мегардад, зеро дар он ҷо ҳам ҳаракати ионҳо ва ҳам сохтори ҳалкунанда, ҳам таъсири барқӣ ва ҳам ҳамкориҳои кӯтоҳмасофа нақш доранд. Академик С. Одинаев маҳз бо истифода аз равиши омӯрӣ ва молекулавӣ нишон медиҳад, ки ин хосиятҳоро ба таври ягона ва системавӣ тавзеҳ додан мумкин аст [2].

Ин ҷо ҷанбаи муҳимми методологӣ низ рӯшан мегардад. Академик С. Одинаев падидаро ҳамчун маҷмуи аломатҳои ҷудогона намебинад, балки онро дар заминаи тамомияти система таҳлил мекунанд. Яъне муҳит ҳамчун низоми ҷамъиятӣ баррасӣ мешавад, ки дар он хосиятҳои мушоҳидашаванда аз ҷамъшавии таъсири бисёр ҷузъҳо ва аз муносибати байни онҳо сар мезананд. Ин тарзи фикр барои физикаи муҳитҳои мураккаб хеле муҳим аст, зеро бисёр вақт маҳз аз безътиной ба характери коллективии раванд хатогҳои назариявӣ ба вучуд меоянд. Агар муҳит танҳо ҳамчун маҷмуи зарраҳои мустақил фаҳмида шавад, бисёре аз хосиятҳои муҳимми он, аз ҷумла вискоэластикӣ, дисперсияи басомадӣ ва таъсири хотира,

берун аз доираи фаҳмиш мемонанд [2], [5], [6]. Аз ин рӯ, саҳми С. Одинаев дар ин чода на танҳо пешниҳоди як ё якчанд модели мушаххас, балки ташаккули як маданияти таҳлили муҳит ҳамчун низоми мураккаби дастачамъӣ мебошад.

Самти дигаре, ки осори академик С. Одинаевро махсусан муҳим мегардонад, таҳқиқи дисперсияи басомадии ноқилияти маҳлулҳои оби электролитҳо мебошад [3], [4]. Дар бисёр мавридҳо ноқилияти электрии маҳлул ҳамчун хосияти статикӣ тасаввур карда мешавад: гӯё ки муҳит дар ҳама шароит танҳо як арзиши муайяни ноқилият дорад. Аммо таҳқиқоти муосири физикаи муҳитҳои ионӣ нишон медиҳанд, ки ҷавоби система ба майдони беруна метавонад аз басомади таҳрик вобастагии қавӣ дошта бошад. Агар майдон суст тағйир ёбад, муҳит фурсат меёбад, ки ба таъсир мутобиқ шавад ва механизми интиқоли заряд бо як шакл амалӣ гардад; агар бошад, басомад афзояд, қисме аз равандҳои дохилӣ дигар наметавонанд ба ҳамон тарз ба таҳрик ҷавоб диҳанд ва рафтори муҳит тағйир меёбад [3], [4], [13], [14]. Дар ҳамин ҷо дисперсияи басомадӣ ҳамчун оинаи динамикаи дохилии муҳит зоҳир мешавад.

Аҳаммияти таҳқиқоти С. Одинаев дар ин самт аз он иборат аст, ки $\bar{u}$ ноқилиятро на танҳо ҳамчун нишондиҳандаи техникаи интиқоли заряд, балки ҳамчун зуҳури сохтори дохилии муҳит ва рафтори релаксатсионии он мебинад. Ин равиш имконият медиҳад, ки ноқилияти басомади ро аз нуқтаи назари ҳаракати ионҳо, таъсири ҳамдигарии онҳо, тартиби маҳаллӣ ва вақти ҷавоби сохтор таҳлил намуд [3], [4]. Чунин тафсир на танҳо барои физикаи назариявӣ муҳим аст, балки барои электрохимия, сенсорика, технологияҳои таҳлили маҳлулҳо ва усулҳои ҷенкунии басомадӣ низ арзиш дорад. Ҳар гоҳе ки ноқилият ҳамчун функцияи басомад меомӯзем, мо дар асл ба дохили муҳит ворид мешавем ва аз рафтори динамикии он маълумот мегирем. Ба ҳамин сабаб, таҳқиқоти С. Одинаев дар бораи дисперсияи басомадӣ аҳаммияти назариявӣ ва татбиқии ҳамзамон доранд.

Дар таҳлили ин масъала набояд фаромӯш кард, ки маҳлулҳои электролитӣ танҳо аз ионҳо иборат нестанд. Онҳо муҳитҳои мураккабанд, ки дар онҳо ҳалқунанда низ нақши фаъол мебозад. Сохтори маҳаллии ҳалқунанда, қабатҳои ихотақунандаи ионҳо, пайдоиши чуфтҳои ионӣ ё ҷамъшавиҳои муваққатӣ, ҳаракати коллективӣ ва робитаи байни майдони беруна ва ташкилоти дохилии муҳит ҳама ба ҷавоби басомадӣ таъсир мерасонанд [12], [13], [14]. Аз ин рӯ, тавзеҳи дисперсияи ноқилият танҳо дар асоси формулаҳои сода наметавонад қонеъқунанда бошад. Маҳз дар ҳамин ҷо зарурати таҳлили омории молекулавӣ пеш меояд ва таҳқиқоти академик С. Одинаев ин талаботро бо сатҳи баланди назариявӣ иҷро менамоянд [3], [4]. $\bar{U}$ нишон медиҳад, ки басомад на танҳо параметри техникаи таҷриба, балки воситаи ошкор кардани механизмҳои дохилии система мебошад.

Агар ба осори академик С. Одинаев аз дидгоҳи умумии методологияи илм назар афканем, як қатор хусусиятҳои муҳим пеши назар меоянд. Аввалан, $\bar{u}$ ҳамеша кӯшиш мекунад, ки миёни формализми математикӣ ва маънои физикӣ мувозинат нигоҳ дорад. Дар илм баъзан чунин мешавад, ки назария аз ҳад зиёд ба сохтори математикӣ худ ғӯта мезанад ва тадричан аз муҳтавои физикӣ дур мегардад. Дар чунин ҳолат модел метавонад зебо бошад, вале фаҳмонандагии он суст шавад. Осори С. Одинаев баръакс нишон медиҳанд, ки математика бояд воситаи равшан кардани падида бошад, на ивазқунандаи он. Ҳар параметр, ҳар функция ва ҳар вобастагӣ бояд ба раванд, хусусият ё механизми воқеии муҳит ишора намояд [1], [2], [3]. Ин тарзи муносибат нишонаи мактаби ҷиддии илмӣ мебошад.

Баъдан, дар корҳои ӯ тамоюли равшан ба муқоисаи назария бо маълумоти таҷрибавӣ ба назар мерасад. Назария дар ин ҷо ҳамчун сохтмони худкифо нест, балки бояд бо таҷриба гуфтугӯ кунад. Ин талаботи илмӣ махсусан барои физикаи муҳитҳои мураккаб муҳим аст, зеро бисёр моделҳо метавонанд аз ҷиҳати математикӣ имконпазир бошанд, аммо на ҳамашон қудрати шарҳи натиҷаҳои мушоҳидашавандаро доранд. Аз ҳамин рӯ, равиши С. Одинаев танҳо ба ҳисоб маҳдуд намешавад, балки ба санҷиш ва тафсири таҷрибавӣ низ нигаронда шудааст [2], [3], [4]. Ин хусусият ба осори ӯ арзиши устувор мебахшад, зеро назарияе, ки бо таҷриба робитаи зинда дорад, имкони рушд ва такмилёбӣ низ дорад.

Сеюмин хусусияти муҳим он аст, ки академик С. Одинаев дар таҳқиқоти худ ба ҳудуди татбиқи моделҳо аҳаммияти ҷиддӣ медиҳад. Ҳар гуна назария, агарчӣ пуриктидор бошад ҳам, доираи дурустии худро дорад. Баъзе моделҳо барои концентратсияҳои паст дурустанд, баъзеҳо барои муҳитҳои нисбатан содда, баъзеҳо барои диапазони муайяни басомад ё ҳарорат. Нодида гирифтани ин ҳудудҳо метавонад боиси хулосаҳои нодуруст гардад. Дар осори С. Одинаев дида мешавад, ки таҳминҳо ҳамчун воситаи иҷбории таҳқиқот истифода мешаванд, аммо онҳо ба таври нобино қабул намегарданд; баръакс, асоснокии онҳо ва доираи қорбасти онҳо ба назар гирифта мешавад [1], [2], [3]. Ин нуқта барои фарҳанги методологии илм бисёр муҳим аст. Илм на танҳо аз сохтани модел, балки аз шиноختи марзи дурустии он низ иборат аст.

Чунин тарзи таҳлил ба мактаби физикаи тоҷик низ таъсири мусбат гузоштааст. Ҳузури чунин осор дар илм нишон медиҳад, ки дар фазои илмии Тоҷикистон низ имкони таҳияи назарияҳои амиқи физикӣ ва сахмгузори ба масъалаҳои умумибашарии илм вучуд дорад.

Академик С. Одинаев дар ин маъно на танҳо як муҳаққиқи муваффақ, балки намоёндаи мактаби фикрии илмие мебошад, ки ба дақиқӣ, амиқандешӣ ва робитаи зич миёни назария ва падидаи воқеӣ таъя мекунад. Барои насли нави муҳаққиқон чунин мерос бисёр муҳим аст, зеро он нишон медиҳад, ки омӯзиши масъалаҳои ба назар хеле махсус, аз қабилӣ релаксатсияи сохторӣ ё дисперсияи басомадии ноқилият, дар асл метавонад ба сатҳи умуминазариявӣ ва ҷаҳонии илм бирасад.

Ҷойгоҳи осори академик С. Одинаев махсусан дар заминаи рушди умумии физикаи ғайримувозинатӣ равшантар мегардад. Дар асарҳои классикии Р. Кубо, С. де Гроот, П. Мазур ва Р. Тсвантсиг принципҳои умумии тавсифи статистикӣ равандҳои ғайримувозинатӣ, функсияҳои коррелятсионӣ, релаксатсия ва падидаҳои интиқол ба таври назариявӣ таҳия шудаанд [5], [6], [7]. Аммо ҳар як назарияи умумӣ то замоне ки ба системаҳои мушаххас татбиқ нашуда бошад, танҳо ҷаҳорҷӯбаи потенциалӣ боқӣ мемонад. Арзиши аслии таҳқиқоти С. Одинаев дар он аст, ки ӯ ин ҷаҳорҷӯбаро ба муҳитҳои воқеӣ, махсусан ба моеъҳо ва маҳлулҳои электролитӣ, татбиқ намуда, ба он мазмуни мушаххас бахшидааст [1], [2], [3], [4]. Ба ибораи дигар, вай назарияи умумиро ба забони муҳитҳои аниқ тарҷума кардааст. Ин кор барои пешрафти илм бисёр муҳим аст, зеро маҳз дар ҳамин марҳала маълум мешавад, ки қонунҳои умумӣ дар шароити воқеӣ чӣ гуна амал мекунанд.

Аз дидгоҳи фалсафаи илм низ таҳқиқоти академик С. Одинаев дорони ҷолибият мебошанд. Онҳо нишон медиҳанд, ки дар табиат сатҳҳои гуногуни тасвир бо ҳамдигар зиддият надоранд, балки якдигарро такмил медиҳанд. Макросатҳ ба мо имконият медиҳад, ки рафтори умумии муҳитро бинем, микросатҳ бошад сабаби дохилии онро мефаҳмонад. Агар яке аз ин сатҳҳо нодида гирифта шавад, тасвири мо нопурра мемонад. Осори С. Одинаев маҳз ҳамин якпорчагии сатҳоро

таҷассум мекунад. Ӯ нишон медиҳад, ки макропараметрҳо реша дар микродинамика доранд ва микродинамика худро тавассути макропараметрҳо ошкор мекунад. Ин ягонагии тасвир яке аз принципҳои амиқи илм аст ва аз ҳамин рӯ, корҳои ӯ аҳамияти на танҳо соҳавӣ, балки ҷаҳонбинӣ низ доранд.

Дар шароити имрӯза, ки физикаи муҳитҳои мураккаб, маводҳои мулоим, системаҳои бисёркомпонентӣ, наномуҳитҳо ва муҳитҳои биофизикӣ босуръат рушд доранд, аҳамияти равишҳои молекулавӣ ва омӯри боз ҳам афзудааст. Бисёр муҳитҳои нав, ки имрӯз омӯхта мешаванд, дорои хосиятҳои релаксатсионии мураккаб, рафтори ғайрихаттӣ, хотираи вақтӣ ва ҷавоби басомадии ғайримаъмул мебошанд. Барои шарҳи чунин муҳитҳо маҳз он тарзи фикр ва он методологияе зарур аст, ки академик С. Одинаев дар таҳқиқоти худ татбиқ кардааст: яъне пайвастанӣ таҳлили микроскопӣ бо тавсифи макроскопӣ, истифодаи физикаи омӯри, тавачҷӯ ба хосиятҳои коллективӣ ва санҷиши назария тавассути таҷриба [1], [2], [3], [4]. Аз ҳамин рӯ, мероси илмӣ ӯ танҳо барои таърихи илм аҳамият надорад, балки барои корҳои имрӯза ва фардои физика низ манбаи методологӣ ва назариявӣ боқӣ мемонад.

Бояд таъкид кард, ки дар таҳқиқоти релаксатсионӣ мафҳуми вақт нақши марказӣ мебошад. Вақт дар ин ҷо танҳо параметри беруна нест, балки шакли ошкоршавии сохтори дохилии муҳит аст. Вақте ки муҳит ба таҳрик ҷавоб медиҳад, он ҷавоб бо суръати гуногун ва тавассути механизмҳои гуногун амалӣ мегардад. Баъзе равандҳо ба зудӣ фуру менишинанд, баъзеи дигар бо таъхир, қисми сеюм бошад ба азнавсозии амиқи муҳит вобаста мемонанд. Аз ҳамин сабаб, омӯзиши спектри вақтҳои релаксатсионӣ, басомадҳои ҷавоб ва хотираи система роҳест ба сӯи дарки сохтори дохилии он [5], [6], [7]. Академик С. Одинаев ин ҳақиқатро дар таҳқиқоти худ ба таври возеҳ нишон медиҳад. Ӯ релаксатсияро ҳамчун калиди кушодани сохтори муҳит мебинад, на танҳо ҳамчун параметри ёрирасон. Ин тарзи назар барои ҳар муҳаққиқе, ки бо системаҳои мураккаб сарукор дорад, бисёр пурариш аст.

Аз назари татбиқ низ корҳои ӯ доираи васеъ доранд. Равандҳои интиқол ва релаксатсия барои электрохимия, муҳандисии маҳлуло, физикаи коллоидҳо, биофизика, маводшиносӣ, технологияҳои сенсорӣ ва ҳатто системаҳои энергетикӣ аҳамияти бунёдӣ доранд [8], [12], [13], [14]. Дар ҳар мавриде, ки муҳит ба таҳриқи механикӣ, ҳароратӣ ё электрикӣ ҷавоб медиҳад ва дар он ҳаракати коллективӣ, интиқоли заряд ё хотираи сохторӣ вучуд дорад, равишҳои таҳияшуда дар осори С. Одинаев метавонанд аҳамияти методологӣ дошта бошанд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки таҳқиқоти ӯ гарчанде аз масъалаҳои мушаххас оғоз ёфта бошанд ҳам, дорои иқтидори фаротар аз доираи як мавзӯи маҳдуд мебошанд. Чунин хусусият одатан ба он осори илмӣ хос аст, ки воқеан бунёдӣ мебошанд.

Ҳамин тавр, таҳлили мундариҷавӣ ва методологияи осори илмӣ академик С. Одинаев нишон медиҳад, ки саҳми ӯ дар рушди назарияи молекулавӣ ҷараёнҳои релаксатсионӣ дорои хусусияти бунёдӣ, низомманд ва дарозмуддати илмӣ мебошад. Арзиши осори ӯ танҳо дар ҳалли як қатор масъалаҳои мушаххаси физикаи муҳитҳои моеъ ва маҳлулоҳои электролитӣ маҳдуд намегардад, балки пеш аз ҳама дар он зоҳир мешавад, ки вай тавонистааст байни сатҳи микроскопии ҳаракат ва таъсири мутақобилаи зарраҳо аз як тараф ва шаклҳои макроскопии зуҳури релаксатсия, интиқол ва ҷавоби динамикии муҳит аз тарафи дигар робитаи назариявии устувор барқарор наояд [1], [2], [3], [4]. Маҳз чунин тарзи масъалагузори ба осори ӯ аҳамияти воқеан илмӣ ва устувор мебахшад.

Натиҷаҳои таҳқиқоти академик С. Одинаев собит месозанд, ки релаксатсияро наметавон танҳо ҳамчун падидаи феноменологӣ ё коҳиши формалии параметрҳои макроскопӣ шарҳ дод. Баръакс, релаксатсия ифодаи динамикаи амиқи дохилии муҳит, азнавсозии сохторӣ, қори дастаҷамъии зарраҳо ва таъсири бисёрҷабҳии механизмҳои молекулавӣ мебошад. Дар ин чода қорҳои $\bar{u}$ оид ба релаксатсияи сохторӣ дар моеъҳо, тавсифи омории хосиятҳои вискоэластикии маҳлулҳои электrolитӣ ва таҳқиқи дисперсияи басомадии ноқилият арзиши бузурги назариявӣ доранд, зеро онҳо ба амиқтар шудани фаҳмиши табиати равандҳои ғайримувозинатӣ ва падидаҳои интиқол мусоидат намудаанд [1], [2], [3], [4].

Яке аз муҳимтарин ҷиҳатҳои мероси илмӣ $\bar{u}$ дар он аст, ки ин мерос фарҳанги махсуси таҳқиқоти назариявиро таҷассум мекунад. Дар осори академик С. Одинаев тавозуни дақиқи миёни моделсозии математикӣ ва асоснокии физикӣ, миёни умумигардонии назариявӣ ва санҷиши таҷрибавӣ, миёни таҳлили хусусӣ ва хулосабарории умумӣ ба таври возеҳ ба назар мерасад. Чунин равиш барои илм аҳамияти махсус дорад, зеро он имкон медиҳад, ки назария танҳо шакли формалӣ набошад, балки воситаи воқеии дарки қонуниятҳои табиат гардад. Аз ҳамин рӯ, осори $\bar{u}$ ро метавон на танҳо ҳамчун натиҷаи муваффақи як давраи муайяни таҳқиқот, балки ҳамчун намунаи устувори тафаккури илмӣ амиқ арзёбӣ намуд.

Аҳамияти қорҳои академик С. Одинаев имрӯз дар заминаи рушди физикаи муҳитҳои мураккаб, системаҳои бисёркомпонентӣ, муҳитҳои дорои сохтори кластерӣ, маводҳои мулоим ва таҳқиқоти байнисоҳавӣ боз ҳам бештар эҳсос мегардад. Бисёр масъалаҳои, ки дар физикаи муосир мавриди омӯзиш қарор доранд, аз ҷумла масъалаҳои хотираи динамикӣ, ҷавоби басомадӣ, рафтори ғайрихаттӣ ва моделсозии бисёрмиқёсии муҳитҳо, ба ҳамон заминаҳои назариявӣ таъяс мекунанд, ки дар осори $\bar{u}$ инъикоси возеҳ ёфтаанд. Аз ин ҷиҳат, мероси илмӣ $\bar{u}$ танҳо аҳамияти таърихӣ надорад, балки ҳамчун манбаи фаъол ва қобили истифодабарии методологӣ барои таҳқиқоти минбаъда боқӣ мемонад.

Бо таъяс ба натиҷаҳои баррасишуда метавон ба хулосаи қатъӣ расид, ки академик С. Одинаев аз ҷумлаи олимоне, ки дар илми физикаи тоҷик ба рушди як самти воқеан фундаменталӣ саҳми муассир гузоштааст. Осори $\bar{u}$ дар соҳаи назарияи молекулавӣ ҷараёнҳои релаксатсионӣ на танҳо саҳми шахсии илмӣ як муҳаққиқ, балки бахши арзишманди ташаккули тафаккури назариявии миллӣ ва ворид шудани илми тоҷик ба ҷазои масъалаҳои умумичаҳонии физикаи муосир ба шумор меравад. Аз ин рӯ, омӯзиш, арзёбӣ ва густариши ғояҳои илмӣ $\bar{u}$ вазифаи муҳим барои муҳаққиқони имрӯз ва фардо мебошад.

Дар ниҳоят, метавон гуфт, ки аҳамияти воқеии мероси академик С. Одинаев дар он ифода меёбад, ки вай ба илм на танҳо натиҷа, балки роҳ низ додааст: роҳи гузариш аз тасвири зоҳирии падида ба фаҳмиши дохилии он, роҳи пайвастании молекула ва муҳит, роҳи муттаҳид сохтани назария ва таҷриба, ва роҳи дарёфти қонуният дар паси гуногуншаклии зухуроти табиат. Маҳз ҳамин аст, ки осори $\bar{u}$ ро ба бахши пойдори илм табдил медиҳад ва номи $\bar{u}$ ро дар таърихи рушди физикаи назариявӣ ва химияи физикии Тоҷикистон бо эҳтироми хос ҷой медиҳад.

АДАБИЁТ

- 1.С. Одинаев, А.А. Адхамов. Молекулярная теория структурной релаксации и явлений переноса в жидкостях. Душанбе: Дониш, 1998. 230 с.
- 2.Odinaev S., Dodarbekov A. Sh. On the statistical theory of visco elastic properties of electrolyte solutions/*Condensed Matter Physics*. 2001. Vol. 4. No. 2(26). P. 277–282. DOI: 10.5488/CMP. 4.2.26.
- 3.Одинаев С., Акдодов Д. М., Идибегзода Х. И. Исследование частотной дисперсии коэффициента удельной электропроводности водных растворов электролитов /Журнал физической химии. 2019. Т. 93. № 6. С. 930-937.
- 4.Odinaev S., Akdodov D. M., Idibegzoda Kh. I. Frequency dispersion of the specific conductance coefficient in aqueous electrolyte solutions /*Journal of Structural Chemistry*. 2019. Vol. 60. No. 3. P. 452–460.
- 5.Zwanzig R. Nonequilibrium Statistical Mechanics. Oxford: Oxford University Press, 2001. 240 p.
- 6.de Groot S. R., Mazur P. NEquilibrium Thermodynamics. Amsterdam: North Holland, 1962. 510 p.
- 7.Kubo R. Statistical Mechanical Theory of Irreversible Processes. I. General Theory and Simple Applications to Magnetic and Conduction Problems /*Journal of the Physical Society of Japan*. 1957. Vol. 12. No. 6. P. 570–586. DOI: 10.1143/JPSJ.12.570.
- 8.Bird R. B., Stewart W. E., Lightfoot E. N. Transport Phenomena. 2nd ed. New York: John Wiley and Sons, 2002. 895 p.
- 9.Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Гидродинамика. 2 е изд. Москва: Наука, 1986. 736 с.
- 10.Климонтович Ю. Л. Кинетическая теория неидеального газа и неидеальной плазмы. Москва: Наука, 1975. 352 с.
- 11.Семенченко В. К. Физическая теория растворов. Москва; Ленинград: Госиздат технико теоретической литературы, 1941. 382 с.
- 12.Харнед Г., Оуэн Б. Физическая химия растворов электролитов. Москва: Издательство иностранной литературы, 1952. 628 с.
- 13.Эрдей Груз Т. Явления переноса в водных растворах. Москва: Мир, 1976. 595 с.
- 14.Robinson R. A., Stokes R. H. Electrolyte Solutions. 2nd ed. London: Butterworths, 1959. 571 p.

САҲМИ АКАДЕМИК С. ОДИНАЕВ ДАР ТАҲҚИҚОТИ ФУНДАМЕНТАЛӢ ОИД БА НАЗАРИЯИ МОЛЕКУЛАВИИ ҶАРАӢҲОИ РЕЛАКСАТСИОНӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили васеъ ва илмӣ саҳми академик С. Одинаев дар рушди назарияи молекулавии ҷараёнҳои релаксационӣ бахшида шудааст. Дар он релаксатсия ҳамчун яке аз масъалаҳои бунёдии физикаи ғайримувозинатӣ баррасӣ гардида, аҳамияти равиши молекулавӣ ва омӯри дар фаҳмиши механизмҳои дохилии равандҳои интиқол, релаксатсияи сохторӣ ва ҷавоби динамикии муҳит нишон дода мешавад. Муаллифон нишон медиҳанд, ки қорҳои академик С. Одинаев дар омӯзиши релаксатсияи сохторӣ дар моеъҳо, тавсифи омӯриҳои ҳосиятҳои вискоэластикии маҳлулҳои электролитӣ ва таҳқиқи дисперсияи басомадии ноқилияти маҳлулҳо аҳамияти назаррас доранд.

Дар мақола инчунин ҷанбаҳои методологии осори ӯ, аз ҷумла пайванди таҳлили микроскопӣ ва макроскопӣ, истифодаи усулҳои физикаи омӯри ва таваҷҷуҳ ба асосҳои физикии моделҳо баррасӣ мешаванд. Хулоса мешавад, ки мероси илмӣ академик С. Одина-

ев барои рушди физикаи назариявӣ, физикаи конденшуда ва химияи физикии маҳлулҳо дорoi аҳамияти устувор мебошад.

Калидвожаҳо: академик С. Одинаев, релаксатсия, назарияи молекулавӣ, физикаи ғай-римувозинатӣ, релаксатсияи сохторӣ, маҳлулҳои электролитӣ, вискоэластикӣ, дисперсияи басомадӣ, падидаҳои интикол, физикаи оморӣ.

ВКЛАД АКАДЕМИКА С. ОДИНАЕВА В РАЗВИТИЕ МОЛЕКУЛЯРНОЙ ТЕОРИИ РЕЛАКСАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Статья посвящена широкому научному анализу вклада академика С. Одинаева в развитие молекулярной теории релаксационных процессов. Релаксация рассматривается как одна из фундаментальных проблем неравновесной физики, а молекулярный и статистический подходы показаны как ключевые средства понимания внутренних механизмов процессов переноса, структурной релаксации и динамического отклика среды. Авторы показывают, что труды академика С. Одинаева имеют существенное значение для изучения структурной релаксации в жидкостях, статистического описания вязкоупругих свойств растворов электролитов и исследования частотной дисперсии электропроводности растворов.

В статье также анализируются методологические особенности его научного подхода, включая связь микроскопического и макроскопического описания, применение методов статистической физики и внимание к физической обоснованности моделей. Делается вывод, что научное наследие академика С. Одинаева имеет устойчивое значение для развития теоретической физики, физики конденсированного состояния и физической химии растворов.

Ключевые слова: академик С. Одинаев, релаксация, молекулярная теория, неравновесная физика, структурная релаксация, растворы электролитов, вязкоупругость, частотная дисперсия, процессы переноса, статистическая физика.

OF ACADEMICIAN S. ODINAEV'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE MOLECULAR THEORY OF RELAXATION PROCESSES

The article presents an expanded scientific analysis of Academician S. Odinaev's contribution to the development of the molecular theory of relaxation processes. Relaxation is considered as one of the fundamental problems of nonequilibrium physics, while molecular and statistical approaches are shown to be essential tools for understanding the internal mechanisms of transport processes, structural relaxation, and the dynamic response of matter. The authors demonstrate that Academician S. Odinaev's works are of major importance for the study of structural relaxation in liquids, the statistical description of viscoelastic properties of electrolyte solutions, and the investigation of frequency dispersion of electrical conductivity in solutions.

The article also examines the methodological features of his scientific approach, including the connection between microscopic and macroscopic description, the use of statistical physics methods, and attention to the physical validity of theoretical models. It is concluded that the scientific legacy of Academician S. Odinaev remains highly significant for the development of theoretical physics, condensed matter physics, and the physical chemistry of solutions.

Key words: Academician S. Odinaev, relaxation, molecular theory, nonequilibrium physics, structural relaxation, electrolyte solutions, viscoelasticity, frequency dispersion, transport processes, statistical physics.

Маълумот дар бораи муаллифон: **Раҳимӣ Фарҳод Қодир** - доктори илмҳои физика ва математика, профессор, академики АМИТ. Тел.: (+992) 900-00-44-99, E-mail: frahimi2002@mail.ru **Имом Мираҳмади Шарофиддин** – номзади илмҳои физика ва математика, мудири Маркази омӯзиш ва татбиқи манбаҳои барқароршавандаи энергияи Институти физикаю техникаи ба номи С. У. Умарови АМИТ. Тел.: (+992) 933-77-22-11, E-mail: emmirshar@gmail.com **Каримов Хоҷааҳмад Шералиевич** – доктор PhD курси 2-юми Институти физикаю техникаи ба номи С. У. Умарови АМИТ. Тел.: (+992) 933-44-24-25, E-mail: karimov.khodzhaakhmad@mail.ru

Сведения об авторах: **Раҳими Фарҳод Қодир** - доктор физико-математических наук, профессор, академик НАНТ. Тел.: (+992) 900-00-44-99, E-mail: frahimi2002@mail.ru **Имом Мираҳмади Шарофиддин** – кандидат физико - математических наук, заведующий Центра исследования и использования возобновляемых источников энергии Физико-технического института имени С. У. Умарова НАНТ. Тел.: (+992) 933-77-22-11, E-mail: emmirshar@gmail.com **Каримов Хоҷааҳмад Шералиевич** -доктор PhD 2 курса Физико-технического института имени С. У. Умарова НАНТ. Тел.: (+992) 933-44-24-25, E-mail: karimov.khodzhaakhmad@mail.ru

Information about authors: **Rahimi Farhod Qodir** - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Academician of the NAST. Phone (+992) 900-00-44-99, E-mail: frahimi2002@mail.ru **Imom Mirahmadi Sharofiddin** - Candidate of Physics and Mathematics, Head of the Center for Research and Use of Renewable Energy Sources of the S.U.Umarov Physical and Technical Institute of NAST. Phone: (+992) 933-77-22-11, E-mail: emmirshar@gmail.com **Karimov Khojaahmad Sheralievich** – Second year PhD student of the S.U.Umarov Physical and Technical Institute of NAST. Phone: (+992) 933-44-24-25, E-mail: karimov.khodzhaakhmad@mail.ru

УДК

МАРҲАЛАҲОИ СИЁСӢ ВА ПОЯҲОИ ИЛМИЮ ТЕХНИКИИ СИККАКӢ ВА МУОМИЛОТИ ПУЛӢ ДАР ДАВЛАТИ ТОҲИРИЁН¹

ШАРИФЗОДА А. Қ.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

То ин ки сиккакӯбии расмии Тоҳириён оғоз шавад, асосгузори давлати Тоҳириён - Тоҳир ибни Ҳусайн назди халифа Маъмун эътибору нуфузи шомихе дошт. Аз ин ҷост, ки номи ӯ пеш аз бунёди давлати Тоҳириён дар дирхаму динарҳои аббосии солҳои 195-196 х.қ./810/11- 811/12 ва солҳои 200-206 х.қ./815/16 - 821/22 дар меҳкадаи Муҳаммадия ва Миср кӯбидашуда, ҳамчун фармонраво сабт мешуд (Акси 1.) [3, 146]. Падари Тоҳир – Ҳусайн ҳокими Бушанг буд ва решаи ин хонадон эронии хуросонист [8, 27].

Акси 1. Динори аббосии Миср бо зикри номи Тоҳир. Соли 203.

Тоҳир ибни Ҳусайн аз соли 194 х.қ. /809-810 ба ҷонибдории Аббосиён ба муборизаи зидди Умавиён ҳамроҳ гашт ва ин нукта дар навиштаҳои сиккаҳо тасдиқи худро меёбад. Ҷунончи дар фалси аббосии меҳкадаи Муҳаммадия, ки соли 195 х.қ./ 810-11 кӯбида шудааст, Тоҳир ҳамчун мавлои халифа зикр шудааст [9, 285].

Маъмун бо миёнравии Аҳмад ибни Абихолид, ки ӯ барои ин қораш аз амири Тоҳирӣ 3 миллиён дирҳам пора гирифта буд, моҳи рамазони соли 205 х.қ./феврал-марти соли 821 Тоҳир ибни Ҳусайнро ҳокими Хуросон таъйин мекунад. Тоҳир ибни Ҳусайн баъди аз Бағдод ба Хуросон омадан, ду навъи сикка - дирҳам ва фалс мебаровард [11, 40]. Иттилои ин сиккаҳо далели истиклолоҳии Тоҳири ибни Ҳусайн мебошад. Барои намуна навиштаҳои дирҳами зеринро мисол меорем (Акси 2.):

Акси 2. Дирҳами тоҳириин Самарқанд, соли 206 х.қ./821.

Рӯйи дирҳам:

Навиштаи маркази рӯйи дирҳам: *Ло илоҳа иллаллоҳу ваҳдаҳу ло шарика лаҳу, ал-Машрик.*

Навиштаи атрофи маркази рӯйи дирҳам: *Бисмиллоҳ, зуриба ҳаза-д-дирҳам би Самарқанд саната ситта ва миатайн.*

Пушти сикка:

Навиштаи маркази пушти дирҳам: *Лиллоҳ, Муҳаммад расулulloҳ, Зу-л-яминайн, ал-Ҷало.*

Навиштаи атрофи маркази пушти дирҳам: *Муҳаммад расулulloҳ арсалаҳу би-л-худо ва дини-л-ҳаққи лиюзҳираҳу Ҷало-д-дини куллиҳӣ ва лав қариҳа-л-мушриқуна.*

¹Мақола дар асоси лоиҳаи «Таърихи халқи тоҷик: Тоҷикистон дар давраи Шуравӣ».

Чи тавре мушоҳида мешавад, дар ин дирҳам Тоҳир номи халифа Маъмурно зикр накардааст. Дар матни рӯи дирҳами мазкур илова бар матнҳои динӣ вожаи “ал-Машрик”, ки ифодакунандаи сарзаминҳои шарқии хилофати Аббосиён ва қаламрави тобеи Тоҳир ибни Ҳусайн мебошад, зикр ёфтааст. Ин дирҳам соли 206 х.к./821-22 дар меҳкадаи Самарқанд кӯбида шуда, дар пушти дирҳам вожаи “Зу-л-яминайн” сабт гардидааст, ки он лақаби Тоҳир ибни Ҳусайн мебошад, ки онро ба ӯ халифа Маъмурно дода буд [1, 168].

Як нукта дар тавсифи сиккаҳои тоҳирӣ, аз ҷумла сиккаҳои Тоҳир ибни Ҳусайн муҳим аст, ки дар онҳо номи намоёндагони хонадони Сомониён, ки замони кӯбидани сикка дар тобеияти Тоҳирӣ ҳокими вилоятҳо буданд, зикр шудаанд (Акси 3.). Дар як тарафи чунин дирҳам номи Исҳоқ ибни Яҳёи Сомонӣ

Акси 3. Дирҳами Тоҳир ибни Ҳусайн бо зикри Исҳоқ ибни Яҳёи Сомони. Муҳаммадия. Соли 206 х.к.

ва дар тарафи дигари он лақаби Тоҳир ибни Ҳусайн - Зу-л-яминайн ба назар мерасад. Ин дирҳам соли 206 х.к./821-22 дар Муҳаммадия кӯбида шуда, ном ва кунияву лақаби халифа дар он ҳақ нагардидааст. Зикр нашудани номи халифа дар сикка далели муътамади сар ба истиқлол бардоштани Тоҳир ибни Ҳусайн мебошад. Дар умум ин амири машхуру ҷасури Тоҳирӣ дар шаҳрҳои Самарқанд, Марв, Ҳирот, Муҳаммадия, Заранҷ ва Нишопур сикка кӯбидааст. Илова бар ахбори сиккаҳо аз иттилои сарчашмаҳои хаттӣ маълум мешавад, ки Тоҳир ибни Ҳусайн дар ҳамин сол дар хутбаи намози одина низ номи халифаро зикр наменамояд, ки ин далели дигари истиқлолталабии ӯ мебошад. Ҳаде зада мешавад, ки ба ин сабаб Тоҳир ибни Ҳусайн моҳи чимоди-л-аввали соли 207 х.к./сентябр - октябри соли 822 ба таври асроромез мефавтад. Марги Тоҳир дар Марв шӯриши низомӣро ба вучуд овард. Маъмур маҷбур шуд, ки вазирашро ба Хуросон фириштад ва Талҳа ибни Тоҳир ибни Ҳусайнро волии Хуросон таъин намояд. Талҳа ибни Тоҳир зираку ҷасур ва дар айни ҳол муросоқор буд. Сиккаҳои ӯ услуби хоси кӯбидан дошта, гоҳе берун аз сабку меъёри умумии сиккакӯбии исломӣ кӯбида мешуданд. Талҳа дар баробари идомаи дирҳамкӯбӣ, як силсила фалсҳо баровард, ки дар онҳо тасвири нимтанаи шоҳаншоҳ ҷой дорад. Чунин фалсҳо зерӣ таъсири анъанаҳои сиккакӯбии сосонӣ ва ҳайтоли бароварда шуда, нишоне аз эҳёи унсурҳои бостонии хувияти эронӣ дар муҳити исломӣ мебошад.

Яке аз нодиртарин ва аз лиҳози сиёсӣ пурбортарин намунаҳои нумизматикӣ аз давраи Тоҳирӣ фалси мисии тасвирдоре мебошад, ки соли 209 х.к./824-825 аз номи Талҳа ибни Тоҳир дар шаҳри Буст кӯбида шудааст (Акси 4) [11, 43]. Дар маркази рӯи сикка шакли меъёрии матни тавҳидӣ « لا إله إلا الله وحده لا شريك له » (Нест маъбуде ҷуз Аллоҳ, ӯ ягона аст ва шарике нест ӯро) ва дар доираи атрофи он ҷумлаи « بسم الله ضرب هذا الفلّس بيست سنة تسع ومائتين » (Ба номи Аллоҳ. Ин фалс соли 209 дар Буст кӯбида шуд) сабт гардидааст. Ороиш ва катибанигории рӯи фалси мазкур ҷавобгӯии меъёрҳои сиккакӯбии исломӣ мебошад.

Акси 4. Фалси Талҳа ибни Тоҳир ба сабки сосонӣ. Буст. Соли 207 х.к./824-25.

Дар маркази тарафи дигари ин фалс тасвири нимтанаи Талҳаи Тоҳирӣ бо тоҷи ба қисмҳо ҷудошуда (сегменти) ва чеҳраи шоҳонаи рӯ ба тарафи чап

гардондашуда нигорида шудааст [3]. Ин тасвир, ки бинии дароз, чашми бодомшакл, мӯйю риши мураттаб ва тоҷи баланд дорад, бозгӯи равшани анъанаҳои сиккакӯбии Сосони ва Яфталӣ мебошад, ки то асрҳои VIII - XIII дар Хуросони Бузург ва берун аз он роиҷ буд ва бар хилофи меъёрҳои фикҳи исломист. Бо истифода аз чунин тасвир, Талҳа ибни Тоҳир худро на танҳо чун амири кишвари исломӣ, инчунин вориси анъанаҳои подшоҳони гузаштаи эронӣ муаррифӣ намуда, рамзи фарри шоҳӣ ва соҳибдавлатиро тавассути чехраи ҳоким ба намоиш мегузорад.

Дар рӯбарӯии чехраи шоҳ бо хатти куфӣ «الطالحة» ҳақ шудааст, ки ин шахси дар сикка тасвиршударо яқинан ба худӣ Талҳа нисбат медиҳад. Нигори шоҳ ва ҳамзамон зикри номи амир дар як сикка онро ба симои сиёсӣ табдил дода, баёнгари нақзи анъанаи бетасвири сиккаҳои хилофат мебошад. Дар умум тасвири инсон дар сиккаҳои исломӣ то замони Тоҳириён ба таври маҳдуд маъмулу маълум буд.

Дар доираи атрофи тасвир матни «Муҳаммад расулulloҳ, миммо амари биҳи ал-амир Талҳа ғало яди Абдуллоҳ» ҷой дода шудааст, ки баёнгари иродаи сиёсӣ ва идорист. Ин шакли меъёрии матни катибаи сиккаи исломӣ ба ин маъност: «Муҳаммад расули Худост. Аз он чизе, ки амир Талҳа фармон додааст, тавассути Абдуллоҳ». Ҷузъи «Миммо амара биҳи ал-амир Талҳа» Талҳаро ҳамчун марҷаи мустақими ҳуқуқӣ-сиёсии сиккакӯбӣ муаррифӣ мекунад ва ошкоро ӯро ҷойгузини халифаи Аббосӣ менамояд, зеро дар сиккаҳои расмӣ хилофат одатан формулаи «مما أمر به أمير المؤمنين» (Он чизе, ки амири муъминон ба он фармон дод) истифода мешуд. Табдили вожаи «амиралмуъминин» бо «ал-амир Талҳа» дар сиккашиносӣ далели эълони истиқлоли сиёсӣ аст.

Дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон Тоҳириён нахустин шуда худро амир номида, дар баҳши шарқии хилофат фармонравой карданд [5. 225]. Чунин анъанаи сиккакӯбии Тоҳириёнро минбаъд Саффорӣён ва Сомониён идома медиҳанд [12, 121].

Баҳши дуҷуми шакли меъёрии матни катибаи сикка - «ало яди Абдуллоҳ» (тавассути Абдуллоҳ) аҳаммияти вижа дорад. Дар ин фалс номи «Абдуллоҳ» бидуни зикри нисба ё насаб омадааст. Бо тавачҷух ба он ки дар сарчашмаҳои хаттӣ аз як омили (масъули) назорати фаъолияти меъёрии (дурусти) меҳкада бо номи Абдуллоҳ дар давраи ҳукмронии Талҳа ёд нашудааст ва ҳамзамон яке аз шахсиятҳои калидии хонадони Тоҳириён дар ҳамин давра Абдуллоҳ ибни Тоҳир, бародари Талҳа ва амири ояндаи Хуросони Бузург мебошад, метавон бо эҳтимоли зиёд фарз кард, ки «Абдуллоҳ»-и зикршуда дар ин фалс ишора ба Абдуллоҳ ибни Тоҳир мекунад. Дар ин сурат, формулаи «علي يدى عبد الله» на танҳо иҷрокунандаи амри қӯбидани сиккаро нишон медиҳад, балки ҳамзамон ҳузури яке аз узви калидии хонадони ҳокимро дар умури идорӣ сиккакубӣ ва идораи давлат ба таври рамзӣ исбот менамояд.

Фалси тасвирдори Талҳа дар як воҳиди филизӣ 1) машруият ва тавҳиди исломӣ, 2) фармони мустақими амир, 3) рамзи аёнӣ подшоҳии эронӣ ва 4) ишораи равшан ба намояндаи хонадони ҳоким дар раванди сиккакӯбӣ ва идораи давлатро ифода мекунад. Маҳз ҳамин ҳамгироии нодир аст, ки фалси Талҳа ибни Тоҳирро ба яке аз муҳимтарин ва пурборгарин ҳуҷҷатҳои нумизматикӣ барои дарки табдили Тоҳириён аз волии хилофат ба сулолаи соҳибдавлат табдил медиҳад.

Фалсҳои Талха на танҳо аз лиҳози тарҳ, балки аз ҷиҳати худшиносии сиёсӣ низ муҳиманд. Дар баъзе намунаҳо, аз ҷумла дар фалсҳои тоҳирии мехкадаҳои (сиккахонаҳои) Буст, Систон ва Шош вожаи мансубии «ат-Талхӣ» дар матни катиба мавҷуд аст, ки сиккаро мустақиман ба шахси амир нисбат медиҳад (Акси 5)

Акси 5. Фалси тоҳирӣ бо катибаи мансубии "Ат-Талхӣ". Шош. Соли 209 х.к.

[5, 231]. Дар ҷуни сиккаҳо номи Абдуллоҳ низ зикр мегардад, ки ба эҳтимоли зиёд бародари Талха, яъне Абдуллоҳ ибни Ҳусайн мебошад. Ин падида нишон медиҳад, ки сиккаҳо на танҳо воситаи муомилот, инчунин воситаи эълони меросбарии мураттаби ҳокимият низ будаанд.

Талха ибни Тоҳир дар шаҳрҳои Абаршаҳр, Бухоро, Буст, Заранҷ, Муҳаммадия, Ҳирот, Самарқанд ва Систон сикка мебаровард.

Дар як гурӯҳи муҳимми дигари дирҳамҳо, ки дар Абаршаҳр (Нишопур) соли 210 х.к./825-826) кӯбида шудаанд, дар сатри чоруми катибаи марказии рӯи сикка вожаи мансубие дида мешавад, ки «ат-Тоҳирӣ» хонда шудааст (Акси 6) [12, 121].

Агар ин хониш дуруст бошад, пас ин нишондиҳандаи он аст, ки дар давраи Талха сиккаҳо на танҳо номи ҳоким, инчунин номи хонадони ҳокимро низ ифода мекарданд, яъне мафҳуми «сиккаи тоҳирӣ» ҳамчун воҳиди сиёсӣ ва молиявӣ ташаккул ёфта буд. Фалсҳо ва дирҳамҳои Талха ибни Тоҳир марҳилаи миёнаро байни авҷи баланди сиккакӯбии Тоҳирӣ ва мутобиқшавии он баъд аз гузашти Талха бо меъёрҳои сиккакӯбии хилофатро ифода мекунанд. Онҳо баёнгари ин матлабанд, ки дар ин давра сикказанӣ дар Хуросони Бузург ба сатҳи худшиносии баланд расида, анъанаҳои гузаштаи аҷдодиро бо шакли исломии пул пайваस्त кардааст.

Акси 6. Дирҳами Талха ибни Тоҳир бо вожаи мансубии "Тоҳирӣ", Абаршаҳр. Соли 209 х.к.

Талха ибни Ҳусайн бародараш Абдуллоҳро валиаҳди худ эълон намуд, ки то ин замон мансабҳои баланди давлатиро соҳиб гардида буд. «Абдуллоҳ ибни Тоҳир, - менависад муҳаққиқи эронӣ А. Акбарӣ, - барҷастатарин шахсияти хонадони Тоҳирӣ ба шумор меравад... Даврони ҳукумати ӯро бояд авҷ ва эътилои ҳукумронии Тоҳирӣ дар Хуросон ба ҳисоб овард» [2, 173]. Аммо ба гуфтаи муҳаққиқ Ф.Дафтарӣ Абдуллоҳ ибни Тоҳир ҳамчун волии сарзаминҳои шарқии хилофат тавонист шӯриши Мозӣро сарқӯб карда, ӯро соли 840 дар Сомарро ба қатл расонад, ки ин нақши Тоҳирӣро ҳамчун таъягоҳи низомии хилофат дар Хуросон нишон медиҳад. Ҳамчунин, сиёсати ситонидани молиёт аз ҷониби волиёни Тоҳирӣ дар минтақаҳои канорӣ, аз ҷумла Табаристон боиси шӯришҳои аҳолии маҳаллӣ гардид ва талошҳои минбаъдаи Аббосӣ ва Тоҳирӣ барои бозпас гирифтани ин минтақа бо муқовимати сахт рӯбарӯ шуданд [6, 57 - 60]. Бо вучуди ин, бино ба навиштаи академик Х.Д. Френ дар давраи ҳукумати Абдуллоҳ ибни Тоҳир ҷуғрофиёи сиккакӯбии Тоҳирӣ густариш ёфт. Дар сиккаҳои Самарқанд, Шош, Марв ва Бухоро, ки солҳои 217-220 х.к./ 832-835 бароварда шудаанд, номи халифа зикр мешавад, ки ин нишонаи робитаи расмӣ ҳуқуқи Хуросони Бузург бо Бағдод мебошад [10, 54 -58]. Дар давраи Абдуллоҳ ибни Тоҳир сиккаҳо боз ҳам бештар ба қолаби аббосӣ мутобиқ шуда, номи халифа ба маркази матн бармегардад ва унсури ҳувиятии ошкор - эроният коҳиш меёбад. Бо вучуди ин, зикри пайвастаи номи амири Тоҳирӣ дар сиккаҳо нишон медиҳад, ки муҳторияти Тоҳирӣ аз байн нарафта, дар шакли мутаваззин ва аз лиҳози ҳуқуқӣ қобили қабул ифода мешуд. Дар ҳамин марҳила, дар баъзе сиккаҳо номи

намояндагони хонадони Сомонӣ (масалан Муҳаммад ибни Яҳё) низ зикр мегардад, ки ин аз ҳамкориҳои маъмури ва вобастагии сохтори ин ду ҳокимияти минтақавӣ шаҳодат медиҳад.

Бо марги Абдуллоҳ ибни Тоҳир ва ба тахти ҳукумати Тоҳириён нишастани писари ӯ - Тоҳир ибни Абдуллоҳ дар соли 844 марҳалаи охири сиккакӯбии Тоҳириён оғоз меёбад. Тоҳири дуҷумлани нисбат ба халифаҳои Аббосӣ эҳтиром дошт. Аз ин ҷост, ки ӯ ҳатто дар сиккаҳои мисӣ номи халифаро зикр менамуд, ки ин далели заъфи ҳокимияти Тоҳириён ва тақвияти нуфузи Аббосиён мебошад. Дар баъзе фалсҳои Тоҳири II номи ҳокимони Сомонӣ низ ҳақ шудаанд. Чунончи дар таркиби як коллексияи нумизматиҳои фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон, ки аксарашон фалсҳои сомонӣ мебошанд, як фалси Тоҳир ибни Абдуллоҳ тахти рақами KB - 15287/82) мавҷуд аст, ки 2,50 грам вазн ва 22 мм қутр дорад (Акси 7). Ин фалс соли 230 х.к./ 845-46 қӯбда шуда, дар баробари номи Тоҳир II номи ҳокими маҳаллӣ Яҳё сабт шудааст. Аз нигоҳи замон ва ҷуғрофия қӯбдани ин сикка бо солҳои ҳукумати Яҳё ибни Асад ибни Сомонхудо мутобикат мекунад, ки яқин меравад ин Яҳё бо Яҳё ибни Асад як шахс доништа шавад. Ин сикка чун санади муваззаф раванди ташаккули қудрати Сомониёнро дар дохили низомии маъмурии Тоҳириён нишон медиҳад.

Акси 7. Фалси Тоҳир ибни Абдуллоҳ аз фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон. KB - 15287/82.

Теъдоди каме аз сиккаҳои Тоҳири II бозёфт шудаанд. Баъди ӯ писараш Муҳаммад ибни Тоҳир ҳокими давлати Тоҳириён таъйин гардид. Аз ин ҳоким бештар сиккаҳои мисӣ дастрас гардидаанд, ки ӯ дар ин сиккаҳо “мавлои амира-л-муъминин” зикр шудааст ва ин далели бозгашти комил ба қолаби тобеияти расмии хилофатро ифода мекунад.

Як вижагии муҳимми сикказанӣ ва муомилоти пулии Тоҳириён ҳамин буд, ки онҳо гардиши сиккаҳои ғайритоҳириро дар қалаламрави худ иҷозат медоданд. Тоҳириён хирочи заминро аз Бухоро бо дирҳами ғитрифӣ, аз Суғд бо дирҳами муҳаммадӣ, аз Чоч ва қони Маъдан бо дирҳами мусайябӣ, аз Уструшана ба таври омехта, аз Хучанд бо дирҳами мусайябӣ ва аз Хоразм бо дирҳами хоразмӣ меситониданд. Тибқи иттилои Ибни Хурдодбех, ки асарашро соли 846 навишта буд, дар замони Абдуллоҳ ибни Тоҳир барои як сол аз Бухоро 1 миллиону 189 ҳазор дирҳами ғитрифӣ, аз Суғд 1 миллиону 89 ҳазор дирҳами муҳаммадӣ, аз Чоч ва Маъдини Чоч 607100 мусайябӣ, аз Хучанд 100000 сиккаи мусайябӣ ва аз Хоразм 489000 дирҳами хоразмӣ хироч ситонида шуд. Дар умум хирочи солоне, ки Тоҳириён аз қалаламрави худ ҷамъоварӣ менамуданд, аз 50 миллион дирҳам зиёдтар мешуд [7, 34 -39]. Илова бар ин як хабари Яъқубӣ доир ба сарфи маблағи хироч аз ҷониби Тоҳириён хеле муҳим аст, ки ба сиккакӯбии онҳо таъсири худро гузоштааст. Яъқубӣ мефармояд, ки «Хирочи Хуросон дар ҳар сол аз ҳама навоҳӣ ... **ба ҷиҳил миллиён дирҳам** мерасид, ки Оли Тоҳир ҳамаашро дар роҳе, ки салоҳ медиданд, масраф мекарданд ва илова бар инҳо аз Ироқ ҳам ба ҷуз ҳадяҳо **сездҳа миллиён дирҳам** барои эшон фиристода мешуд» [4, 85 -86]. Яъне як сабаби нисбатан кам сикка қӯбдани Тоҳириён ин ҳар сол аз маркази хилофати Аббосиён бо сикка таъмин шудани Тоҳириён мебошад. Сиккаҳои аббосӣ ва тоҳирӣ дар муомилоти дохилӣ ва хирочсупорӣ ҷойгузини сиккаҳои хоразмӣ, бухорхудоии ғитрифӣ, маҳаммадӣ ва мусайябӣ нашуданд.

Ба нақли Наршаҳӣ Ҳусайн ибни Тоҳир соли 874 хирочи Бухороро бо дирами ғитрифӣ чамъ намуда, меҳоҳад, ки онҳоро бо “ба нукра сарф кунад”. Аммо шӯриши дар Бухоро ба вуқӯмода, амалӣ шудани ин нияти уро ҳалалдор месозад: “Ва ӯ (Ҳусайн) хирочи Бухоро ба тамоми гирифта буд ҳама *дирам ғитрифӣ* ва дар миёни сарой рехта буд ва меҳост, то *ба нукра сарф кунад*, замон наёфт ва он шаб деворро сӯроҳ кард ва бигерехт... Ва он *дирамҳои ғитрифӣ* бимонд. Мардумон хабар ёфтанд, андар омаданд ва мол ғорат карданд. Ва бисёр кас аз он мол тавонгар шуданд...”. Дар ин матни нуктаи муҳим ин аст, ки амири Тоҳирӣ меҳоҳад сиккаҳои ғитрифиро ба нукра табдил диҳад. Сабаби асосии ба ин кор иқдом намудани Ҳусайн ибни Тоҳир дар муомилоти пулии Хуросон шояд роиҷ набудани дирамҳои ғитрифӣ мебошад.

Ҳамин тавр аз таҳқиқи муқоисавии сиккаҳои тоҳирӣ маълум мешавад, ки низоми пулии давлати Тоҳирӣ яке аз марҳилаҳои калидии гузариш на танҳо дар таърихи сиккашиносии Шарқ, балки дар ҷаҳони ислом ба шумор меравад. Тоҳирӣ аслан ду навъи асосии сикка, дирҳамҳои нукра ва фалсҳои мисӣ меқӯбиданд ва динорқӯбии мустақили онҳо то имрӯз собит нашудааст. Набудани динори тоҳирӣ, бо вучуди дар идора ва муомилоти воқеии пулӣ мустақилияти назаррас доштани Тоҳирӣ, нишон медиҳад, ки Тоҳирӣ дар сатҳи рамзии олитарини соҳибдавлатӣ (динорқӯбӣ) ҳанӯз дар чорчӯбаи хилофат қарор доштанд.

Дар марҳилаи аввалини сикказанӣ, дирҳамҳои солҳои 205 - 207 х.қ. бо хориҷ кардани номи халифа ва зикри лақаби амири Тоҳирӣ ва вожаи «ал-Машриқ» ба эълומии нумизматикӣ табдил ёфтанд, ки худшиносии сиёсӣ ва ҷуғрофиёии Хуросонро ифода мекунад. Дар замони ҳукумати Талҳа ибни Тоҳир фалсҳои тасвирдор бо унсурҳои Сосонӣ ва Яфталӣ идомаи анъанаҳои эрониро дар меъёри исломии сикказанӣ нишон доданд ва ҳамзамон сиккаҳо табдил ба василаи эълони унвон ва мансубият ба хонадон гаштанд.

Замони фармонравоии Абдуллоҳ ибни Тоҳир ва ворисони ӯ бо мутобиқшавии бештар ба меъёрҳои хилофат хос аст, ки дар зикри мӯҷаддади номи халифа дар катибаи сиккаҳо ифода меёбад. Бо вучуди ин, зикри пайвастаи номи ҳокими Тоҳирӣ дар сиккаҳо нишон медиҳад, ки низоми сиккақӯбӣ ва муомилот дар Хуросони Бузург ҳамонро дорои дараҷаи муайяни худидоракунӣ буд.

Иқтисоди Хуросони Бузург дар давраи Тоҳирӣ ба низоми бисёрпулӣ таъя мекард, ки дар он дар баробари дирҳамҳои тоҳирӣ ва аббосӣ пулҳои маҳаллии ғитрифӣ, муҳаммадӣ, мусайябӣ ва хоразмӣ дар гардиш буданд. Ин низом ба ҷамъоварии миқдори зиёди хироч ва суботи бозорҳои минтақавӣ мусоидат менамуд.

Сиккаҳои тоҳирӣ усулан тибқи талаботи шариати исломӣ бо ҳатти қуфӣ ва забони арабӣ қӯбида мешуданд. Аммо дар миёни Тоҳирӣ мисли Талҳа ибни Тоҳир истиқлолхоҳ низ буданд, ки дар сикказанӣ муқаррароти шариати исломиро риоя накарда, дар тақлид ба Сосонӣ ва Ҳайтолиён сиккаҳое бо тасвир қӯбида мешуданд. Дар баъзе мавридҳо Тоҳирӣ аз сиккаҳояшон номи халифаи Аббосиро ҳазф кардаанд ва теъдоде аз сиккаҳои онҳо “Талҳӣ” ва “Тоҳирӣ” номида шудаанд. Дар умум Тоҳирӣ тибқи маълумоти дастрасшуда дар шаҳрҳои Баҳл, Бухоро, Буст, Хоразм, Заранҷ, Самарқанд, Систон, Шош, Муҳаммадия, Марв, Ҳирот ва Форс сикка қӯбидаанд. Қадимтарин сиккаи тоҳирӣ мусодиф ба соли 205 х.қ./ 820-21 дар Самарқанд аз номи Тоҳир ибни Ҳусайн ва соли 253 х.қ./ 867 сиккаи аз ҳама охир дар Бухоро аз номи Муҳаммад ибни Тоҳир қӯбида шудааст. Тоҳирӣ дар давоми 48 соли давлатдорӣ худ сиккаҳоро бо ду усули

асосии техникӣ – усули рехта (барои фалсҳо) ва кӯбиш (барои дирҳамҳо) истехсол менамуданд.

Сиккаҳои тоҳирӣ на танҳо воситаи муомилот, инчунин санади боэътимод мебошанд, ки равандҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ дар онҳо мунъақис шудааст. Сиккаҳои давлати Тоҳириёнро ҳамчун як ҳокимият дар марҳалаи гузариш ё интиқол нишон медиҳанд, ки ин давлат дар байни низоми хилофати Аббосӣ ва сулолаҳои мустақили баъдӣ, аз ҷумла Саффорӣён ва Сомониён ҷойгоҳи вижа дошта, ин гузариш тавассути сиккашиносӣ ба таври дақиқ ошкор мегардад.

Ҳамин тавр, таҳқиқи муқоисавӣ ва таҳлили сиккашиносии сиккаҳои давраи Тоҳириён нишон медиҳад, ки сиккакӯбӣ ва муомилоти пулӣ дар Хуросони Бузург дар нимаи аввали асри IX на танҳо падидаи иқтисодӣ, балки яке аз бахшҳои муҳими рушди донишҳои амалӣ ва таҷрибаи техникаю ҳунармандӣ дар фазои ҷомеаи эронитабори бахши шарқии хилофати Аббосӣ ба шумор мерафт. Сиккаҳои тоҳирӣ ҳамчун сарчашмаи боэътимоди нумизматикӣ имкон медиҳанд, ки на танҳо равандҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, балки сатҳи рушди технологияҳои сиккакӯбӣ, тартиби фаъолияти меҳкадаҳо, инчунин ташаккули низоми метрологии муомилоти пулӣ дар муҳити Хуросони Бузург барқарор карда шавад.

Аз таҳқиқи маводи нумизматикӣ бармеояд, ки дар қаламрави давлати Тоҳириён сиккакӯбӣ дар асоси анъанаҳои пешинаи Эроншаҳр, аз ҷумла таҷрибаи ҳунарии сиккакӯбии Сосонӣ ва меъёрҳои ташаккулёфтаи пулии давраи исломӣ рушд ёфта, ба як низоми нисбатан муназзами техникӣ ва маъмури табдил ёфта будааст. Истифодаи муҳрҳои филизии сарсикка ва зерсикка барои кӯбидани сиккаҳо, интиҳоби филизоти мувофиқ, мутобиқати вазн ва қутри сиккаҳо, инчунин тартиби муайяни ҷойгиршавии навиштаҳо дар ду тарафи сиккаҳо нишон медиҳад, ки истехсоли пул дар меҳкадаҳои Хуросони Бузург ба таҷрибаи мукаммали техникаю ҳунармандӣ таъяс мекард. Зикри номи меҳкада ва санаи кӯбидани сикка дар катибаҳо низ аз мавҷудияти низоми муназзами бақайдгирӣ ва назорати давлатии раванди сиккакӯбӣ шаҳодат медиҳад.

Дар баробари ин, яке аз ҷанбаҳои муҳими илмӣ ва техникаи сиккакӯбии давраи Тоҳириён ташаккули низоми муайяни метрологии муомилоти пулӣ мебошад. То имрӯз феҳристи мукаммали сиккаҳои Тоҳириён ба нашр нарасидааст, ки ин ҳолат омӯзиши метрологии онҳоро то андозае мушкул месозад. Бо вучуди ин, бар асоси намунаҳои сиккаҳои маҳфӯз дар осорхонаҳо метавон гуфт, ки вазни дирҳамҳои тоҳирӣ аз 2,76 то 3,02 грамм ва вазни фалсҳои тоҳирӣ аз 2,46 то 2,84 грамм будааст. Инчунин як дирҳами тоҳирии меҳкадаи Марв маълум аст, ки 1,63 грамм вазн дорад ва ин камвазнӣ ба эҳтимоли зиёд натиҷаи бурида шудани ҳошияи бематни он мебошад. Таҳлили вазн ва қутри дирҳамҳо ва фалсҳои тоҳирӣ нишон медиҳад, ки онҳо ба меъёрҳои умумии пулии ҷаҳони ислом мутобиқ буда, дар айни замон баъзе хусусиятҳои маҳаллии ҳудро низ нигоҳ доштаанд. Риояи гардидани меъёри вазнии дирҳамҳо ва устувории нисбии нишондиҳандаҳои метрологӣ далели мавҷудияти назорати муайяни давлатӣ бар истехсоли пул ва фаъолияти меҳкадаҳо мебошад. Маҳз чунин назорати метрологӣ ба суботи муомилоти пулӣ ва эътимоди бозорҳои минтақавӣ мусоидат менамуд.

Аз таҳлили фалсҳои тасвирдори Талҳа ибни Тоҳир маълум мешавад, ки дар Хуросони Бузург анъанаҳои бостонии ҳунари сиккакӯбии эронӣ пурра аз байн нарафта, балки дар шароити нави сиёсӣ ва фарҳангии давраи исломӣ мутобиқ гардида буданд. Нигоридани чеҳраи амири Тоҳирӣ дар рӯи сиккаҳо, ки ба анъанаҳои сиккакӯбии Сосонӣ ва Яфталӣ таъяс мекунад, аз идомаи континуитети

фарҳангӣ ва техникии минтақа шаҳодат медиҳад. Ин падида нишон медиҳад, ки устодони мехкадаҳои Хуросони Бузург на танҳо бо усулҳои техникии кӯбидани сикка, балки бо анъанаҳои чехранигорӣ ва намодшиносии давлатдорӣ низ ошно буданд.

Гузашта аз ин, густариши ҷуғрофиёи мехкадаҳо дар шаҳрҳои бузурги Хуросони Бузург, аз ҷумла Самарқанд, Марв, Буст, Заранҷ, Нишопур, Хирот, Бухоро ва Чоч (Шош) нишон медиҳад, ки дар ин давра шабакаи нисбатан васеи марказҳои сиккакӯбӣ амал мекард. Фаъолияти ҷунин мехкадаҳо далели мавҷудияти инфрасохтори техникую ҳунармандӣ дар муҳити шаҳрҳои Хуросони Бузург буда, нишон медиҳад, ки истехсоли пул ба як соҳаи махсуси фаъолияти иқтисодӣ ва техникӣ табдил ёфта буд.

Ҳамзамон, низоми бисёрпулии Хуросони Бузург, ки дар он дар баробари дирҳамҳои тоҳирӣ ва аббосӣ пулҳои маҳаллии ғитрифӣ, муҳаммадӣ, мусайябӣ ва хоразмӣ дар гардиши рӯзмарра буданд, аз мутобиқшавии иқтисоди минтақа ба шароити гуногуни бозор ва равобити густурдаи тичоратӣ дарак медиҳад. Ҷунин низоми мураккаби муомилоти пулӣ имкон медод, ки иқтисоди минтақа дар доираи фазои васеи иқтисодии ҷаҳони ислом фаъолият намуда, ҳамзамон анъанаҳои маҳаллии пулиро нигоҳ дорад ва онҳоро ба низоми умумии молиявии давра мутобиқ намояд.

Хулоса, сиккакӯбии давраи Тоҳириёнро метавон яке аз марҳилаҳои муҳимми рушди илму техникаи истехсоли пул дар Хуросони Бузург донист. Дар ин давра анъанаҳои бостонии ҳунари сиккакӯбии эронӣ бо меъёрҳои нави иқтисодӣ, сиёсӣ ва метрологӣ давраи исломӣ муттаҳид гардида, заминаи рушди минбаъдаи сиккакӯбӣ дар давлатҳои баъдӣ, аз ҷумла Саффорӣён, Сомониён, Бувайҳӣён ва дигар хонадонҳои фармонравии эрониро фароҳам оварданд. Таҳқиқи сиккашиносӣ нишон медиҳад, ки сиккаҳо дар ин давра на танҳо воситаи муомилоти пулӣ, балки нишондиҳандаи сатҳи рушди техникую ҳунармандӣ, ташкили истехсолот, низоми метрологӣ ва идоракунии молиявии ҷомеа низ ба шумор мерафтанд. Бо назардошти ин метавон гуфт, ки сиккаҳои Тоҳириён ҳамчун яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои нумизматикӣ барои омӯзиши равандҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва техникӣ Хуросони Бузург дар асри IX аҳаммияти вижа дошта, дарки идомаёбии анъанаҳои пулии эронӣ дар шароити тағйироти иҷтимоӣ ва ташаккули низоми пулии давраи исломиро равшан месозанд.

АДАБИЁТ

1. Абусаъид Абдулҳайи Гардезӣ. Зайну-л-ахбор/Аз форсӣ баргардони Қ. Рустам. - Душанбе, 2014. - 406 с.
2. Акбарӣ А. Таърихи ҳукумати Тоҳириён аз оғоз то анҷом. - Машҳад, 1387, - 400 с.
3. Album S. **Checklist of Islamic Coins**. 3rd ed. - Santa Rosa, California: Stephen Album Rare Coins, 2011. - 350 p.
4. Аҳмад ибни Абияъқуб маъруф ба Ибни Возеҳи Яъқубӣ. Ал-Булдон. Тарҷума аз арабӣ М.Оятӣ/Техрон, 1356 х.ш. - 212 с.
5. Боғбедӣ Ҳ. Сиккаҳои Эрон дар давраи исломӣ. Аз оғоз то баромадани Салҷуқӣён. - Техрон, 1393. - 745 с.
6. Daftary F. Sectarian and national movements in Iran, Khurasan and Transoxania during Umayyad and early Abbasid times/History of civilizations of Central Asia. The Age of achievement, A.D. 750 to the end of the fifteenth century. Pt. 1: The historical, social and economic setting. -Paris: UNESCO, Vol. 4, 1998. P. 45 - 65.
7. Ибни Хурдосбех. Китобу-л-масолику-л-мамолик/Таҳияи М. Ж. де Гюе.- Лайден, 1889. - 183 с.

8. Нафисӣ С. Таърихи хонадони Тоҳирӣ. – Техрон, 1355 ҳ.ш. - 421 с.

9. Тизенгаузен В. Монеты восточного халифата. - Санкт Петербург, 1873. -374 с.

10. Fraehn C. M. De Musei Sprewitziani Mosquae Numis Kuficis. Petropoli: Typis Academiae Scientiarum Imperialis, 1821. 124 p.

11. Шарифзода А. Вижагиҳои сиккакӯбии Тоҳириён/Мероси ниёгон. - Душанбе, №26, 2024. - С. 41 - 45.

12. Шарифзода А. Сикказанӣ ва муомилоти пулии Тоҳириён//Тоҳириён ва истиқлоли Хуросони Бузург. Маводи ҷамоиши илмии ҷумҳуриявӣ “Тоҳириён ва истиқлоли Хуросони Бузург” бахшида ба 1200-солагии таъсиси давлати Тоҳириён, Душанбе, 26 апрели соли 2022. - С. 115-125.

МАРҲАЛАҲОИ СИЁСӢ ВА ПОЯҲОИ ИЛМИЮ ТЕХНИКИИ СИККАКӢБӢ ВА МУОМИЛОТИ ПУЛӢ ДАР ДАВЛАТИ ТОҲИРИЁН

Мақола ба таҳқиқи марҳалаҳои сиёсӣ ва пояҳои илмию техникий сиккакӯбӣ ва муомилоти пулӣ дар давлати Тоҳириён бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили маводи нумизматикӣ ва сарчашмаҳои ҳаттӣ ташаккул ва рушди низоми пулии Хуросони Бузург дар асри IX баррасӣ гардида, ба масъалаҳои технологияи истеҳсоли сикка, тартиби ҷаъолияти меҳкадаҳо, хусусиятҳои метрологӣ дирҳамҳо ва фалсҳо, инчунин ҷойгиршавӣ ва мазмуни катибаҳои сиккаҳо таваҷҷуҳи махсус дода мешавад.

Дар мақола нишон дода мешавад, ки сиккаҳои тоҳирӣ на танҳо воситаи муомилоти пулӣ, балки сарчашмаи муҳими омӯзиши таърихи илм ва техника буда, имконият медиҳанд сатҳи рушди ҳунари сиккакӯбӣ, таҷрибаи техникий истеҳсоли пул ва низоми назорати давлатӣ он дар Хуросони Бузург барқарор карда шавад.

Инчунин анъанаҳои бостонӣ сиккакӯбии эронӣ дар шароити нави фарҳангӣ ва сиёсӣ баррасӣ гардида, нақши Тоҳириён дар ташаккули анъанаҳои минбаъдаи сиккакӯбӣ дар давраи Саффорӣён ва Сомонӣён нишон дода мешавад. Таҳқиқ нишон медиҳад, ки сиккакӯбӣ ва муомилоти пулӣ дар давраи Тоҳириён яке аз марҳалаҳои муҳими рушди донишҳои амалӣ, технологияҳои истеҳсоли пул ва ташаккули низоми метрологӣ муомилоти пулӣ дар минтақа ба шумор мерафт.

Калидвожаҳо: Тоҳириён, Хуросони Бузург, сиккашиносӣ, сиккакӯбӣ, муомило-лоти пулӣ, меҳкадаҳо, дирҳаму фалс, метрологӣ муомилоти пулӣ, таърихи илм ва техника.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ И НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МОНЕТНОГО ДЕЛА И ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ В ГОСУДАРСТВЕ ТАХИРИДОВ

Статья посвящена исследованию политических этапов и научно-технических основ чеканки монет и денежного обращения в государстве Тахиридов. На основе анализа нумизматических материалов и письменных источников рассматриваются формирование и развитие денежной системы Великого Хорасана в IX веке, при этом особое внимание уделяется технологическим аспектам производства монет, организации и функционированию монетных дворов, метрологическим характеристикам дирхамов и фельсов, а также размещению и содержанию монетных надписей.

В статье показано, что тахиридские монеты являлись не только средством экономического обращения, но и важным источником для изучения истории науки и техники, позволяющим реконструировать уровень развития ремесла чеканки, технические практики производства монет и систему государственного контроля за денежным производством в Великом Хорасане.

Также рассматривается продолжение древнеиранских традиций монетного дела в новых политических и культурных условиях исламского периода и подчеркивается роль Тахиридов в формировании последующих традиций чеканки в эпоху Саффаридов и Саманидов. Исследование показывает, что чеканка монет и денежное обращение в период Тахиридов являлись одним из важных этапов развития практических знаний, технологий про-

изводства денег и формирования метрологической системы денежного обращения в регионе.

Ключевые слова: Тахириды, Великий Хорасан, нумизматика, монетное дело, денежное обращение, монетные дворы, дирхам и фельс, метрология денежного обращения, история науки и техники.

POLITICAL STAGES AND THE SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL FOUNDATIONS OF COINAGE AND MONETARY CIRCULATION IN THE TAHIRID STATE

The article examines the political stages and the scientific and technological foundations of coinage and monetary circulation in the Tahirid state. Based on the analysis of numismatic materials and written sources, the formation and development of the monetary system of Greater Khurasan in the ninth century are investigated, with particular attention given to the technological aspects of coin production, the organization and functioning of mints, the metrological characteristics of dirhams and fulūs, as well as the placement and content of coin inscriptions. The study demonstrates that Tahirid coins were not only a means of economic exchange but also an important source for the study of the history of science and technology, making it possible to reconstruct the level of development of minting craftsmanship, the technical practices of coin production, and the system of state control over coinage in Greater Khurasan.

The article also considers the continuation of ancient Iranian coin-minting traditions within the new political and cultural conditions of the Islamic period and highlights the role of the Tahirids in shaping subsequent minting traditions under the Saffarids and Samanids. The research shows that coinage and monetary circulation during the Tahirid period constituted one of the important stages in the development of practical knowledge, technologies of coin production, and the formation of a metrological system of monetary circulation in the region.

Key words: Tahirids, Greater Khurasan, numismatics, coinage, monetary circulation, mints, dirhams and fulūs, monetary metrology, history of science and technology.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифзода Абдували Қурбоналӣ - номзади илмҳои таърих, мудири шӯбаи таърихи илм ва техникаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ – 33, Тел.: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

Сведения об авторе: Шарифзода Абдували Курбонали - кандидат исторических наук, заведующий отделом истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки – 33, Тел.: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

Information about the author: Sharifzoda Abduvali Qurbonali- Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of History of Science and Technology of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue - 33, Tel: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

УДК

ИСТОРИЯ НАУКИ И ТЕХНИКИ В СОВЕТСКОМ ТАДЖИКИСТАНЕ (1979 -1990 ГГ.)¹

АЗИЗУЛЛОЗОДА М. Н.,

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ

Вторая половина XX века характеризовалась усилением интереса к истории науки как самостоятельной отрасли исторического знания. В условиях развития академической науки в Таджикской ССР особое значение обрело изучение научного наследия предков таджикского народа, включая труды средневековых мыслителей, а также исследование становления научных учреждений республики в советский период [13, с.239].

Существенную роль в этом процессе сыграл Сектор истории науки и техники, образованный 1 сентября 1979 года в составе Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР [1, с.1], который 26 июня 1986 года был преобразован в самостоятельный Отдел истории науки и техники [8, с.2]. Создание сектора стало результатом объективной необходимости институционального оформления историко-научных исследований. Руководителем был назначен Наврузов Гульруз Наврузович. В первоначальный состав сектора вошли: Г. Н. Наврузов (заведующий), И. Ходжиев (старший научный сотрудник), В. В. Дубовицкий и О. В. Фомина (младшие научные сотрудники), Ш. А. Данильченко и И. Р. Мухаммадиев (старшие лаборанты), Б. Каримова (лаборант-машинист). Уже на этом этапе был заложен междисциплинарный принцип формирования коллектива [1, с.1].

Основными задачами сектора стали: комплексное исследование истории научной мысли народов региона; выявление и систематизация письменных источников по истории математики, астрономии, физики и естествознания; разработка теоретико-методологических проблем науковедения; подготовка научных публикаций и монографий; популяризация историко-научных знаний [2, с.3].

В 1980 году кадровый состав сектора был существенно расширен, что способствовало активизации научно-исследовательской деятельности и приданию ей междисциплинарного характера [2, с.4]. К работе были привлечены специалисты различных направлений, которые участвовали в подготовке и редактировании научных публикаций и монографий. С начала этого года коллектив приступил к подготовке монографии «Вклад русских учёных в общественно-научное изучение территории Таджикистана в конце XIX – начале XX вв.» [2, с.2]. В ходе работы обсуждались структура и наименование глав, распределение материала по регионам, привлечение специалистов по истории присоединения Средней Азии к России, а также разработка детального рабочего плана исследования.

В том же году по поручению организационного комитета по изучению научного наследия Ибн Сино, под руководством М. С. Асимова и при редакторском участии академика М. Диноршоева, молодой научный сотрудник И. Ходжиев за-

¹ Мақола тибқи Лоихаи «Таърихи халқи тоҷик. Таърихи илм ва техникаи тоҷикон аз давраи қадим то имрӯз». Марҳалаи дуюм: Асри XVI – ибтидои асри XX нвишта шудааст.

нимался переводом с персидского языка книги «Дополнение к „Книге спасения» Абуали ибн Сино (1980 г.) [2, с.4]. Этот труд вошёл во второй том избранных произведений Ибн Сино. Кроме того, он опубликовал отдельные части энциклопедического труда Ибн Сино «Книга исцеления», «Китоб уш-шифо» (1980 г.).

К 1200-летию Мухаммада ал-Хоразми исследователи сектора работали над переводом его знаменитого трактата «Джабр ал-мукобила» с персидского на таджикский язык [5, с.3], изданного в 1980 г. в двух частях. Эти переводы способствовали не только сохранению и популяризации классического научного наследия, но и созданию основы для дальнейшего изучения истории науки в регионе.

В 1981 году состав сектора пополнился новыми специалистами: В. Сияевым и И. Сафаровым. В это же время Г. Н. Наврузов занимался подготовкой и редактированием глав монографии, посвящённых русским исследователям Таджикистана, а также публиковал статьи по истории науки, приуроченные к юбилею Мухаммада ал-Хоразми. В. В. Дубовицкий завершил раздел о общественно-научном изучении Восточной Бухары и опубликовал ряд научных статей по данной тематике.

И. Ходжиев подготовил и издал труд «Мухаммад Наджмуддинхон. Трактат по алгебре», осуществил перевод и снабдил комментариями «Трактат по алгебре» Мухаммада ал-Хоразми, а также опубликовал работы по истории математических рукописей (1981 г.) [3, с.2].

С ноября текущего года Г. Н. Наврузов выполнял обязанности учёного секретаря Специализированного совета по присуждению учёных степеней кандидата и доктора наук при Институте истории, был заместителем председателя Таджикского отделения СНОИФЕТ и заместителем председателя правления академического общества «Знание». В то же время И. Ходжиев стал учёным секретарём Таджикского отделения СНОИФЕТ, активно участвуя в организации научных мероприятий и конференций.

В 1983 году деятельность отдела продолжала активно развиваться, включая публикации сотрудников и международное научное сотрудничество. Г. Н. Наврузов опубликовал статьи: «Пленум, посвящённый юбилею К. Маркса» (Известия Отделения общественных наук АН Тадж. ССР, 1983 г.); «Олим ва мутафаккири Шарқ ал-Хоразмӣ» (к 1200-летию Мухаммада ал-Хорезми, журнал «Мактаби Советӣ», 1983 г.); «50 лет первой Ленинградской научной конференции по изучению производительных сил Таджикистана» (журнал «Вопросы истории естествознания и техники» АН СССР, 1983 г. В том же году И. Ходжиев опубликовал работы: «Ҳисоби ҷумал ва шеърӣ дарӣ /Исчисление джумал и поэзия дари» (журнал «Китоб», Кабул, 1361 г. на языке дари); «Математические рукописи отдела восточных рукописей фундаментальной библиотеки Самаркандского государственного университета им. Навои» (Известия ООН АН Тадж. ССР, 1983); «Тазъифу тансифи кусур дар назм/Удвоение и раздвоение дробей в поэзии» (журнал «Мактаби Советӣ», 1983); «Малоизвестный математик XVI в. Мухаммад Амин ал-Муъминободи ал-Бухори и его сочинения» (сборник материалов научно-технической конференции молодых учёных Тадж. ССР, 1983); а также «Мухаммад ал-Хоразми. Трактат по алгебре. Книга о завещаниях» - перевод с персидского на таджикский язык с комментариями (1983 г.).

В. В. Дубовицкий опубликовал две статьи, посвящённые исследованию территории Таджикистана в конце XIX - начале XX вв. (1983 г.) [5,2].

С 25 по 30 июня 1983 года сектор посетил специалист по истории науки и техники средневекового Востока, помощник исполнительного секретаря Индийской национальной академии доктор Амулия Баг. В обсуждении вопросов, связанных с

деятельностью академических учреждений, участвовали и сопровождали гостя Г. Н. Наврузов и И. Ходжиев. В сентябре 1983 года И. Ходжиев провёл научную консультацию для исследователя С. Брентиса из ГДР по вопросам восточных рукописей по истории науки [5, с.3].

Эти публикации и международные контакты способствовали не только распространению знаний о научном наследии Средней Азии, но и укреплению академических связей отдела с зарубежными специалистами.

В 1984 году Сектор истории науки и техники Института истории им. А. До-ниша АН Таджикской ССР продолжил активную научную деятельность. В начале года в секторе работали 7 сотрудников, а со второго квартала - 8. Поддерживались научные связи с кафедрами истории СССР ДГПИ им. Т. Г. Шевченко, ТГУ им. В. И. Ленина, сектором истории средних веков Института истории и отделом калироведения ИЯЛ им. Рудаки АН Таджикской ССР.

В том году сотрудники сектора подготовили и опубликовали ряд работ. Г. Н. Наврузов издал статьи: «О роли АН СССР в научном изыскании природных и трудовых ресурсов Таджикистана в 20-х и начале 30-х годов» (журнал «Вопросы истории естествознания и техники» АН СССР), «Об итогах юбилея ал-Хоразми/Хорезм и Мухаммад ал-Хоразми в мировой истории и культуре. Душанбе, 1984, а также две статьи, посвящённые 60-летию образования Таджикской ССР; В. В. Дубовицкий опубликовал работу «Методологические основы деятельности русских исследователей в общественно-научном изучении территории Таджикистана во второй половине XIX - начале XX вв.» (сборник материалов конференции ДГПИ), статью «Средства переправ и водного транспорта в Восточной Бухаре по наблюдениям русских исследователей конца XIX – начала XX вв.» (сборник работ молодых учёных 1984 г.), а также три статьи по вопросам исследования территории Таджикистана и проблемам научно-технической революции; И. Ходжиев в 1984 году издал перевод с комментариями труда Мухаммада ибн Мусы ал-Хоразми «Трактат по алгебре и книга о завещаниях» (Душанбе, «Ирфон» 1984 г.), опубликовал статью «Ал-Хоразми» в соавторстве с З. Д. Усмановым (журнал «Квинт», Москва 1984 г.) и работу «Математические и астрономические рукописи, хранящиеся в библиотеках города Душанбе» (сборник «Историко-астрономические исследования», Москва, 1984). Кроме того, он представил в том же году к защите кандидатскую диссертацию «Таджикская математическая поэзия XVI-XIX веков» [6, с.2-3].

В 1985 году В. В. Дубовицкий выполнял обязанности секретаря оргкомитета республиканской конференции, посвящённой 60-летию Ленинского комсомола Таджикистана, а также был учёным секретарём секции истории Совета по координации АН Таджикской ССР [7, с.1].

В 1986 году научная работа сектора велась по трём основным направлениям. Г. Н. Наврузов опубликовал раздел «Наука и техника Советского Таджикистана. 1917-1986 гг.» для всесоюзного издания «Наука и техника СССР. 1917-1987 гг. Хроника», где были освещены первые научные исследования в республике, деятельность комплексных экспедиций конца 1920-х - начала 1930-х годов и процесс формирования научных учреждений: Таджикской базы АН СССР, Таджикского филиала АН СССР и Академии наук Таджикской ССР. Кроме того, он опубликовал статьи «Великий русский учёный - энциклопедист» и «Великому Памиру посвящается». Душанбе, 1986 г.

Старший научный сотрудник И. Ходжиев издал монографию «Очеркҳои таърихи математикаи тоҷик. Математика дар назм». (1986 г.), посвящённую средневековой математике таджикского народа, а также статьи «Связь математики и поэзии» и «Поэзия чисел» в журнале «Адабиёт ва санъат». (1986 г.), [8, с.3].

Младший научный сотрудник В. В. Дубовицкий опубликовал статью «Деятельность Русского географического общества и Туркестанского отдела Русского Географического общества по естественно-научному и общественно-научному изучению территории нынешнего Таджикистана в конце XIX - начале XX вв.» (1986 г.), а также ряд научно-популярных материалов: «В кругу расчерченном светил...», «Дервиш из ... Будапешта», «Имя в гербарии», «Вклад таджикских учёных», «Сегодняшний день древнего праздника», «Кому нужна „Графика“», «В гостях у „памирцев“», «Штурмуя Муштаг-Атя», «Награда - молодому учёному», «Познавая Азию» Душанбе, (1986 г.).

Старший лаборант А. Комилов составил библиографический каталог историко-физических исследований, проведённых в СССР в 1965–1986 гг., а также опубликовал статью «Вклад М. В. Ломоносова в физику» (на таджикском языке).

Работа сектора была выполнена в полном объёме: в двух главах освещалась деятельность членов Русского географического общества и Туркестанского отдела Русского географического общества по геологическому, сейсмологическому, зоологическому и общественно-научному изучению территории нынешнего Таджикистана в конце XIX - начале XX вв. В рамках научно-организационной работы отдел участвовал в подготовке конференции, посвящённой 275-летию М. В. Ломоносова, и активно занимался популяризацией науки. В течение года было опубликовано 14 научно-популярных статей, включая работы Г. Н. Наврузова («Великому помору посвящается», «Великий русский учёный - энциклопедист») и В. В. Дубовицкого («Познавая Азию»). Душанбе (1986 г.),

26 июня 1986 года решением Президиума АН Таджикской ССР в результате реорганизации структуры Института истории, археологии и этнографии Сектор истории науки и техники был преобразован в самостоятельный Отдел истории науки и техники, вошедший в состав восьми новых отделов института.

Сотрудники отдела активно участвовали в общественной жизни: О. Фомина была заместителем председателя Совета молодых учёных Института, Ш. Данильченко исполняла обязанности заведующей сектором учёта первичной комсомольской организации, А. Комилов возглавлял спортивный сектор первичной организации, а В. В. Дубовицкий входил в состав академического Совета молодых учёных и Совета молодых учёных и специалистов Таджикской ССР [8, с.2].

В 1987 году сотрудники Отдела истории науки и техники опубликовали ряд научных и научно-популярных работ.

Кандидат исторических наук Г. Н. Наврузов подготовил раздел, посвящённый Таджикистану (1924 - 1987 гг.), для издания «Наука и техника СССР. 1917-1987 гг. Хроника» (Москва, издательство «Наука», 1987). В разделе в хронологической форме были отражены основные этапы развития науки и техники союзных республик; предисловие к разделу написал Президент АН Таджикской ССР М. С. Асимов.

Кандидат филологических наук И. Ходжиев опубликовал статью «Математические вопросы в таджикской классической поэзии» (Известия АН Тадж. ССР. Отделение физико-математических, геолого - химических наук, 1986; июнь 1987 г.), а также совместно с З. Д. Усмановым работу «Кашшофи бузург» («Великий открыватель», 1987 г.).

Младший научный сотрудник И. Р. Мухаммадиев опубликовал работы «Методика прохода корезов в математическом трактате Бахоуддина Амуди» (Материалы республиканской научно-практической конференции молодых учёных и специалистов Таджикской ССР, (Душанбе, 1987 г.), «Задачник из средневековья» и «Малики зи ту кас насонад...» (Душанбе, 1987 г.).

Младший научный сотрудник В. В. Дубовицкий подготовил и опубликовал статьи: «На пути в Бухару» (журнал «Памир», 1987 г.), «Два балла за оригинальность», «Проблема на...», «МАН не перестраивать, а строить», «Семь уровней правды», «Гости из „Туманного Альбиона“», «Кто услышит? Кто прочтёт?», «Сто лет эсперанто», «Рудорнатуры... со словарём», «Геологи говорят на эсперанто» (ТаджикТА), «Подвиг учёного» («Знамя труда»), «От сверхновых звёзд до лимонария», (Душанбе, 1987 г.). [9, 2-4].

Согласно протоколу № 5 заседания Учёного совета Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР от 23 мая 1988 года, Отдел истории науки и техники был преобразован в проблемную группу по истории науки и техники в составе Отдела истории Советского общества того же института. Новая проблемная группа продолжила исследования по истории науки, техники и научных учреждений Таджикистана, включая изучение истории советского общества [10, с.3].

В 1988 году в группе работали три сотрудника физико-математического направления, четыре исторического и один историко-архивного; двое имели степень кандидата наук, шестеро - высшее образование и один - среднее специальное. В общественной деятельности И. Ходжиев был учёным секретарём Таджикского отделения СНОИФЕТ при АН СССР, а В. В. Дубовицкий - членом бюро РСМУС, заместителем председателя правления Ассоциации молодых историков Таджикистана и специальным корреспондентом журнала «Вопросы истории».

Согласно исследованиям Х. М. Саидмурадова и Г. Н. Наврузова, Наука, рождённая Октябрём отражает активное изучение физического наследия Ибн Сины в советский период и является примером междисциплинарного подхода к истории науки (Саидмурадов Х. М., Наврузов Г. Н. Наука, рождённая Октябрём. Душанбе, 1988), [15, с. 45-47].

Старший научный сотрудник И. Ходжиев опубликовал статью «Тухфае аз мулки Хинд» (1988), напечатал трактат «Хулосаи Роз» Атауллаха Лахури (1988), участвовал в коллективном труде «Антология педагогической мысли таджикского народа» (раздел «Естественно-математические науки»), принимал участие в конференциях по истории астрономии и расширенном пленуме СНОИФЕТ, был награждён Почётной юбилейной медалью имени Галлея [10, с.4].

В. В. Дубовицкий в 1988 году опубликовал работы: «Полковник странных дел», «Знамя Труда», «По пути Марко Поло», «Компьютеры школьников», «Учёба молодых ученых», «Проблемы на дисплее», «Рыцарь царства Флоры», «Учёному посвящается», «Академиада 88», «Через Памир... на поезде!», «На поезде фантазии», «Дождемся ли клубов?», «Поезд фантазии», «Я приношу своё...», «Что в портфеле заказов?», «Учиться никогда не поздно», «Купец с компасом», «Хромой дервиш», «В неоплатном долгу благодарности», «Соляной купол Земли», «Открытие Дарваза», «У начала стальной колеи», «Не скрывая имени и звания», «Посток Эверманна», «Тропа от города путешественников», «Каменная книга Искандеркуля», «Три призвания Владимира Ионова», «Стальная колея в песках», «Частное лицо», «Пять лет континентов», «Дистанция в длину аркана», «Имя на карте Памира», «Ключи от подземных кладовых», «Всякое начало трудное».

И. Мухаммадиев в августе том же году опубликовал статью «Способ применения умножения в трактате Бахоуддина Омули «Хулоса – ул – хисоб» (журнал «Мактаби Советӣ» 1988 г.).

Стажер-исследователь А. Комилов во время стажировки в ИИЕИТ АН СССР опубликовал статьи: «Вопросы физики в Курозаи табиёт Ибн Сины» (0,5 п. л., журнал Известия Отделения общественных наук, серия «Философия и экономика», 1988 г.), а также брошюру «Физическая часть трактата Ибн Сины Курозаи табиёт» (1,7 п. л.).

Л. В. Рогожникова и Г. Н. Мещерякова приняли на хранение архив М. С. Андреева (245 дел) и 72 дела планово-финансового отдела Президиума АН Тадж. ССР, провели проверки и консультации по научно-технической обработке документов.

Младший научный сотрудник Ш. А. Данильченко опубликовал научную статью о деятельности И. И. Зарубина в Таджикистане (Душанбе, 1988) [10,4].

В 1989 году сотрудники подготовили и опубликовали многочисленные научно-популярные статьи. Среди них: Г. Н. Наврузов - «Бадахшон ё Помир»; И. Ходжиев - «Математика – шохи илмҳост», вале” «Рисолаи "Ҳисоби кусур дар назм", «Математика в деятельности камяг»; В. В. Дубовицкий - Алт-арь науки (о немецком исследователе Памира, Кашгарии и Тибета А. Шлагинтвейте на немецком языке (г. Алма-Ата). 1989 г.), «Қр-айш ифб», «Местное лицо» (о А. Лемане), «Иран и Таджикистан - плодотворность синтеза культур», «Тигель культур», «Авось выведет!», «Путешествие из неволи», «Эх дороги...», «Патриарх Туркестановедения», «Вещиаква в

стране рубинов», «Застывшее прошлое планеты», «Офицер, учёный, писатель», «Амазонки на Памире», «Шекспир, в звании капитана», «Первая зимовка», «В овраге река течет», «Проводники», «Пути водные, пути железные...», «Побежденные победители», «К достопримечательностям и событиям», «Если ум твой зряч», «Мечты над песками», «Шаги прогресса», «Также разные народы», «Последний из "универсальных гениев"», «Табиб с университетским дипломом», «Взглядом учёного, пером писателя», «Путь через пески», «Тропа от "города путешественников"», «За молодецкую службу и понесённые труды...» [11, с.3].

В 1990 году Г. Н. Наврузов подготовил и редактировал монографию «Формирование научного центра в Таджикистане (1924-1940 гг.). Душанбе, 1990 г.» [16, с.1-12], написал разделы для 3-го тома «История таджикского народа» о науке Таджикистана (1924-1961 гг.), подготовил материалы для ТСЭ и библиотеки Фирдоуси. И. Ходжиев опубликовал книгу «Математика в поэзии» Душанбе, 1990 г. [12, с.2], статьи о трактатах таджикско-персидских учёных, участвовал в 42-м пленуме СНОИФЕТ и выступил с докладом о математике в таджикской классической поэзии.

И. Мухаммадиев занимался изучением трактата Бахоуддина Амули «Хулосат ул-хисоб», А. Комилов исследовал физические и натурфилософские трактаты Ибн Сины и Абу Бакра ар-Рози, подготовил брошюру и статьи. Р. Сафаров изучал арифметическое и геометрическое наследие учёных Средней Азии IX-XI вв., написал статьи о трактатах ал-Кухи и ал-Худжанди. Душанбе, 1990 г. В 1990 году И. Ходжиев опубликовал две статьи о математике в поэзии, а А. Комилов - статью «Ало эй Шамси Табрэй».

В общественной деятельности И. Ходжиев был учёным секретарём Таджикского отделения СНОИФЕТ при АН СССР, а И. Мухаммадиев и Б. Каримова - активными членами профкома Института [12, с.3].

Таким образом, в 1979–1990 гг. Отдел истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР выступал ключевым центром систематического изучения научного наследия таджикского народа. Деятельность отдела включала перевод и публикацию средневековых трудов, подготовку монографий и статей, развитие источниковедческой базы и формирование научного самосознания общества. Междисциплинарный подход обеспечил интеграцию историко-научных, методологических и институциональных исследований, создав прочную основу для дальнейшего изучения истории науки в регионе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Отчет сектора истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР за 1979 г. – Рукопись. – Душанбе: Архив Института истории, 1979. – 4 с.

2. Отчет сектора истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР за 1980 г. – Рукопись. – Душанбе: Архив Института истории, 1980. – 6 с.

3. Отчет сектора истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР за 1981 г. – Рукопись. – Душанбе: Архив Института истории, 1981. – 5 с.
4. Отчет сектора истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР за 1982 г. – Рукопись. – Душанбе: Архив Института истории, 1982. – 4 с.
5. Отчет сектора истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР за 1983 г. – Рукопись. – Душанбе: Архив Института истории, 1983. – 6 с.
6. Отчет сектора истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР за 1984 г. – Рукопись. – Душанбе: Архив Института истории, 1984. – 5 с.
7. Отчет сектора истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР за 1985 г. – Рукопись. – Душанбе: Архив Института истории, 1985. – 6 с.
8. Отчет сектора истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР за 1986 г. – Рукопись. – Душанбе: Архив Института истории, 1986. – 6 с.
9. Отчет Отдела истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР за 1987 г. – Рукопись. – Душанбе: Архив Института истории, 1987. – 4 с.
10. Отчет проблемной группы истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР за 1988 г. – Рукопись. – Душанбе: Архив Института истории, 1988. – 5 с.
11. Отчет проблемной группы истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР за 1989 г. – Рукопись. – Душанбе: Архив Института истории, 1989. – 5 с.
12. Отчет проблемной группы истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Таджикской ССР за 1990 г. – Рукопись. – Душанбе: Архив Института истории, 1990. – 7 с.
13. Академия наук Таджикской ССР. – Душанбе: Ирфон, 1979. – С. 238-289.
14. Алиджанов М. А. Центр исторической науки Таджикистана/Известия Академии наук Таджикской ССР. – 1973. – № 3. – С. 10.
15. Саидмурадов Х. М., Наврузов Г. Н. Наука, рожденная Октябрем. – Душанбе: Ирфон, 1988. – С. 45-47.
16. Наврузов Г. Н. Формирование научного центра в Таджикистане (1924-1940 гг.). – Душанбе, 1990. – 12 п. л.

ИСТОРИЯ НАУКИ И ТЕХНИКИ В СОВЕТСКОМ ТАДЖИКИСТАНЕ (1979-1990 ГГ.)

Статья посвящена исторической и научной деятельности Отдела истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша в 1979–1990 годах. Рассмотрены формирование отдела, направления исследований, включая изучение научного наследия средневекового Таджикистана, перевод и публикация трудов Ибн Сины и Мухаммада аль-Хорезми, а также международное сотрудничество и развитие научного самосознания в республике. Показано, что интеграция исторических и методологических исследований создала основу для систематического изучения истории науки в Таджикистане.

Ключевые слова: история науки, научное наследие, Ибн Сино, Мухаммад ал - Хорезми, источниковедение, переводческая деятельность, институционализация науки.

—————МУАРРИХ – ИСТОРИК – HISTORIAN—————
ТАЪРИХИ ИЛМ ВА ТЕХНИКА ДАР ТОҶИКИСТОНИ ШУРАВӢ
(СОЛҶОИ 1979-1990)

Дар ин мақола фаъолияти таърихӣ ва илмии шуъбаи таърихи илм ва техника дар Институти таърих, бостоншиносӣ ва этнографияи ба номи А. Дониш аз соли 1979 то 1990 баррасӣ шудааст. Дар мақола ташаккул ва самтҳои таҳқиқоти шуъба, аз ҷумла омӯзиши мероси илмии Тоҷикистони асри миёна, тарҷума ва нашри асарҳои Ибни Сино ва Муҳаммад ал-Хоразмӣ, инчунин ҳамкориҳои байналмилалӣ ва рушди худшиносии илмӣ дар ҷумҳурӣ баррасӣ шудааст. Он нишон медиҳад, ки ҳамгироии таҳқиқоти таърихӣ ва методологӣ заминаро барои омӯзиши низоми таърихи илм дар Тоҷикистон фароҳам овардааст.

Калидвожаҳо: *таърихи илм, мероси илмӣ, Ибни Сино, Муҳаммад ал-Хоразмӣ, омӯзиши манбаъҳо, фаъолияти тарҷума ва институтсионизатсияи илм.*

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY IN SOVIET TAJIKISTAN
(1979 -1990)

This article examines the historical and scientific activities of the Department of the History of Science and Technology at the A. Donish Institute of History, Archaeology, and Ethnography from 1979 to 1990. The article examines the department's formation and research areas, including the study of the scientific heritage of medieval Tajikistan, the translation and publication of the works of Ibn Sina and Muhammad al-Khwarizmi, as well as international cooperation and the development of scientific self-awareness in the republic. It demonstrates that the integration of historical and methodological research created the basis for a systematic study of the history of science in Tajikistan.

Key words: *history of science, scientific heritage, Ibn Sina, Muhammad al-Khwarizmi, source studies, translation activities, and the institutionalization of science.*

Сведения об авторе: Азизуллозода Майсара Нурулло - младший научный сотрудник отдела науки и техники Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша. Тел.:(+992) 918-150529. E-mail: bonyja_7979@mail.ru.

Маълумот дар бораи муаллиф: Азизуллозода Майсара Нурулло - ходими хурди илмии шуъбаи таърихи илм ва техникаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш. Тел.:(+992) 918-150529 E-mail: bonyja_7979@mail.ru.

Information about the author: Azizullozoda Maysara Nurullo-Junior re-searcher Department of history of science and technology Institute of history, archeology and Ethnography named after A. Donisha. Тел.:(+992) 918-150529. E-mail: bonyja_7979@mail.ru

УДК: 930.85.(540) (575.3).

РОЛЬ МОАНДАСА КАРАМЧАНДА ГАНДИ В ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКИХ ДВИЖЕНИЯХ ИНДИИ (1915-1918 ГГ.)

ХАЛИМОВА М. М, МАХМАДАМИНОВ М. К.

Таджикский национальный университет

Первая мировая война нанесла огромные материальные и человеческие потери всем странам земного шара. Мир был погружен в тяжелый политический и экономический кризис. Особенно те страны, которые находились под влиянием империалистических государств, подвергались большому насилию и эксплуатации. Угнетение и тирания толкали народы колоний на усиление антиколониальной борьбы. Этот процесс был наиболее ярким в Британской Индии.

Одним из великих держав и могущественных империй тогдашнего мира являлась Англия. Под её властью находилась большая часть земного шара, особенно богатые регионы мира, среди которых Индия занимала важное место. Укрепив власть, Англия начала проводить реформы, которые позволили ей ещё больше усилить свое влияние в данном регионе. Давление колонизаторов, принятие новых законов и существующий кризис дал импульс усилению антиколониального движения, что привело к образованию нового этапа борьбы за освобождение Индии от колониального гнёта. В этом контексте организация общественно - политических движений и действие их лидеров, занимающие весьма важное место в борьбе против колонистов, играли главную роль и создавали благоприятные условия для усиления национально - освободительного движения в Индии. Вся последующая история общественно-политических движений, в которых важную роль играл Ганди, имели особое место в нарастании антиколониальной борьбы в Британской Индии, что подготовило благоприятные условия усилению национально-освободительных движений.

Индийское национально - освободительное движение - Indian independence movement включало в себя широкий спектр политических организаций, союзов и движений, которые объединяла общая цель прекращения британского колониального господства в регионе. Этот процесс все более влиял на формирование новой идеологии населения колоний о свободе и равенстве, чьи теории звучали в каждой попытке антиколониальных движений. Особенно характерным было выступление индийского народа в 1915-1918 гг., в котором участвовало большое количество населения страны.

Подъему общественно - политических движений Индии данного периода, способствовал ряд факторов: первый - укрепление национального капитала; второй - выступления рабочего класса как самостоятельной силы; третий - усиление выступлений крестьян против феодальных порядков и четвертый, политика колонизаторов в стране. Общественно - политические движения данного периода по прежнему имели антиимпериалистический характер.

В эту историческую эпоху в Индии появляется Мохандас Карамчанд Ганди, политический деятель, овеянный славой борца против расовой дискриминации индейцев в Южной Африке, где он провёл 20 лет своей жизни, и верный слуга

английской короны, человек, получивший современное образование в Англии и отрицающий достижение западной цивилизации, приверженец некоторых заповедей новозаветного христианства и индуист до мозга костей. Следует отметить, что южноафриканский опыт Ганди создал ему известность «Защитника бедных» даже в самых отдаленных местах Индии, и толпы народа стекались, чтобы увидеть Махатму (Великую душу) во время его турне и получить даршан (благословение) [6, 86].

В ходе начавшейся в начале XX века последней стадии борьбы за независимость, Индийский Национальный Конгресс взял на вооружение пропагандируемую М. Ганди политику ненасилия - сатьяграху. Позднее, Субхас Чандра Бос и некоторые другие лидеры начали практиковать более радикальные военные меры в борьбе с англичанами, тогда как другие вместе с политической свободой выступали за предоставление экономических свобод индийским крестьянам.

Приехав в Индию, Ганди опубликовал работу о положении индейцев в Южной Америке. Она стала известна под названием «Зеленая брошюра» [5, с.332]. Газеты поместили о ней многочисленные отзывы и открыли на своих страницах обсуждение поднятого Ганди вопроса. Агентство Рейтер передало в Англию по телефону изложение брошюры [1,106]. Известие о ней в довольно искаженном и тенденциозном виде дошло и до Наталя, вызвав там среди европейцев бурю негодования. Следует отметить, что в работах Ганди отражался не только вопрос о дискриминации и расизме, но и идеи о свободе, равенстве, равноправии народа и борьба за свободу.

В своей общественной практике особенно, в мировоззрении и учении Ганди отразил многообразие жизни современной ему Индии, её противоречия и борьбу противоположных тенденций, прошлое и настоящее страны.

Появление Ганди в Индии, как общественного деятеля и человека с вполне сложившимся мировоззрением, относится к началу Первой мировой войны, в которой Индия как английская колония была втянута её иноземными хозяевами. Индия представляла тогда арену взаимодействия самых разнообразных социально-политических и идеологических тенденций.

С одной стороны, это была типичная колониальная страна, в которой более чем полувековое господство англичан оставило неизгладимые черты: однобоко развитую национальную экономику, подчинённую интересам колониальной политики, крайне живучие пережитки феодального средневековья, искусственно консервируемые колонизаторами (каст феодального помещичья собственность феодальные формы эксплуатации вплоть до рабства, существование целых феодальных вотчин - государств в государстве - индийских княжеств, господство религиозных форм сознания, самые дикие суеверия и обычаи, сильнейшая религиозно-общинная рознь).

С другой стороны, в индийской колонии под воздействием разного рода внутренних и внешних причин всё интенсивнее развивались новые буржуазные отношения, укреплялся национальный капитал, рос класс национальной буржуазии, появляется её антипод - индийский пролетариат. Как никогда сильным становится стремление к национальному единству, формировалась национальное самосознание индийского народа.

Уже в начале 1915 года в Индии произошли стачки фабричных рабочих и крестьянских движений, в которых активно участвовали рабочие и крестьяне. Эти волнения охватывали многие города и села, в которых восставшие требовали

уплаты заработной платы, сокращение рабочего дня и отмены новых законов о ренте земли.

В том же году Ганди начинает пробные эксперименты своей сатьяграхи в Индии. Первый опыт был использован в Вирамгаме. Это событие вошло в историю общественно-политических движений в Индии под названием «Вирамгамский вопрос». Данный вопрос почти полностью исключал участие широких масс индийского населения и носил исключительно локальный характер. Ганди выдвинул требование отмены таможенных пошлин при въезде в княжество Катиавара (Вирамгам-один из пограничных пунктов)[7, 19]. Движение было широко распространено индийской прессой. Вирамгамский вопрос был улажен в течение нескольких дней. В результате переговоров Ганди с лордом Веллингтоном таможенный кордон в Вирамгаме был отменен [8, 87]. Следует отметить, что это была первая попытка рабочих и крестьян в борьбе реализации их требований.

В декабре 1915 года М. К. Ганди участвует в бомбейской сессии ИНК и даже избирается в одну из ее крупнейших политических организаций, сыгравшей огромную роль в развитии национальных движений и распространении буржуазно - националистических и антиимпериалистических идей. Но руководство Конгресса еще не принимает гандийскую идеологию и тактику, а пока только присматривается к ним и внимательно следит за результатами политического опыта Ганди.

Другим важным моментом в распространении идеи о борьбе за справедливость путем не насилия является участие Ганди в сессиях организованных политическими партиями и рабочими союзами. В феврале 1916 года М. К. Ганди выступил на открытие Университета Бенарес - Хинду в Варанаси и обсуждал проблемы индийского вопроса в эти тяжелые времена, он ориентировался, главным образом на круг индийской интеллигенции и молодых специалистов [10, 273]. Следует отметить, что данное событие считается первым крупным публичным выступлением М. Ганди в Индии и считается важной вехой в его общественной деятельности усиливающей его дальнейшие компании ненасильственного сопротивления.

Пропагандируя идеи ненасильственного сопротивления, Ганди стремился ближе знакомить индийский народ с теорией демократии, самоуправления, свободы человека и жизнь без насилия. В связи с тем, что народ был недоволен колониальной политикой в стране шли демонстрации и митинги.

Общественно-политические движения в Британской Индии имели глубокие социально-экономические предпосылки, они были направлены против феодально-ростовщического гнета и капиталистической эксплуатации крестьянских хозяйств, особенно усилившихся в период Первой мировой войны.

Голод и неурожай еще больше усугубляли положение индийского народа. Более того, нищета индийских крестьян была ужасающей. В стране от голода умирали миллионы людей. Только в начале XX века от голода умерло 20 миллионов человек. Промышленный сектор и производственные центры полностью находились в руках английских колонизаторов, которые оставляли страну позади по уровню развития. Часть индийской буржуазии находилась в контакте с англичанами, которые только служили колонизаторам. В эту группу буржуазии входили ростовщики и торговцы. Большинство населения колонии в основном занималось тяжелым трудом. Они работали на железных дорогах, шахтах и в портах, как грузчики и мастера. На фабриках и заводах, принадлежавших колонизаторам, условия труда рабочих были крайне тяжелыми, рабочий день длился 15, 16, а иногда и 18 часов [11,96]. В результате всего этого недовольство и выступление народных масс

захватили всю страну. Опасаясь роста национально-освободительных движений, английские власти установили в стране военно - полицейский террор.

В 1915 году с целью подавления антиимпериалистических движений и обеспечения безопасности в колонии по приказу Английского правительства был принят новый закон «Об обороне Индии» [12,162]. В рамках данного закона они были наделены неограниченными полномочиями. Тысячи индийцев были заключены в тюрьмы или сосланы на острова. Этот инцидент все больше возмущал бунтующий народ и усилил антианглийские движения в Британской Индии. Национальные отряды, сформированные из добровольцев, начали борьбу с несправедливостью. Вскоре эти столкновения вспыхнули в Пенджабе, Бирме, Бенгалии, Мадрасе, Бомбее, Бихаре, Ориссе и Ассаме, создав благоприятные условия развитию антиколониальных движений в Индии.

Весьма характерно было положение крестьян в Чампаране, их борьба против чужеземцев. Чампаранское крестьянство, страдавшее от неограниченной эксплуатации и помещичьего произвола, потеряло надежду добиться помощи у провинциальных властей и обратиться к своему представителю к Национальному конгрессу с просьбой произвести обследование. Данный вопрос все более интересовал Ганди, и он впервые знакомился с положением Чампаранского крестьянства на сессии ИНК в декабре 1916г. По просьбе делегатов от Бихара Ганди дал согласие посетить Чампаран и заняться расследованием «натянутых отношений» между помещиком и арендатором [14, 53].

Крестьянские движения начинались и в других районах. Особенно было характерно крестьянское движение в Верамгаме, Ахмадобе, Бомбее и Амритсаре, в которых обсуждались вопросы улучшения жизни крестьян. Но среди этих выступлений крестьянское восстание в Чампаране имело более прогрессивный характер, в котором крестьяне выступали против эксплуатации помещиков и английских землевладельцев.

Большинство крестьян Чампарана являлись мелкими арендаторами помещиков – англичан, владельцев факторий индиго. Одной из причин недовольства крестьян была так называемая система «Тинкати». Согласно этой системе крестьянин должен был засеять в обязательном порядке три кати из каждых 20, состоящих бигху отсюда название «тин-катия» т.е. система трех катов, арендуемой площади под индиго, не приносящую какого либо дохода в крестьянском хозяйстве [13,184]. Движение за отмену данной системы, увеличение арендной платы и массы дополнительных феодальных поборов, решил возглавить Ганди.

В результате давления чампаранских помещиков на провинциальное правительство и визитом Ганди с губернатором Бихара была назначена правительственная комиссия, в которую одним из членов был Ганди, а председатель и остальные члены являлись англичанами. Главной целью комиссии было рассмотрение отношений между лендлордами и арендаторами Чампаранского района. Работа комиссии началась 15 июля, на этот раз методы расследования включали опрос не только крестьян, но и помещиков и местных чиновников [15,93].

Уже во второй половине 1917 года ясно прослеживается апелляция Ганди, с одной стороны к многомиллионному индийскому крестьянству, а с другой, попытка привлечь пролетариат Индии под знамя гандизма и противопоставить его революционному мировоззрению идеологии «ненасилия» и классового мира. Руководство движением со стороны Ганди началось 15 - апреля 1917 года [16, 61].

Сторонников идеи Ганди было немало, они действовали по решению Ганди и стремились решить вопрос без насилия, как им проповедовал Ганди. Но ситуация день за днём ухудшилась и крестьянам пришлось бороться за свои права.

18 октября комиссия по предложению М. К. Ганди опубликовала отчёт о своём обследовании. На основе земельного закона 1918 года были предложены основные требования:

- отмена тинкати и освобождение крестьян от обязанности сеять индиго;
- уменьшение незаконной надбавки на арендную плату на 20-25%;
- возвращение крестьянам 1/4 налога, самовольно вимаемого помещиками и уже реализованного подледниками.

В результате был принят новый земельный закон. Данный закон являлся частичной уступкой помещиков и правительства чампаранскому крестьянству. В то же время вся социально - экономическая структура Чампарана осталась нетронутой, а следовательно, сохранились предпосылки для дальнейшего усиления эксплуатации чампаранского крестьянства, что и не замедлил процесс оказаться в этом положении. Результаты, которые полностью удовлетворяли Ганди и его комиссию не могли в конечном счете удовлетворять крестьянство. В этом проявилась расхождение тех целей, которые преследовало в движении гандистское руководство, с одной стороны и крестьянские массы с другой.

Следует отметить, что помещики боялись именно антифеодального движения крестьянства, не смогли остановить стихийно растущее массовое движение, что привело к более агрессивным действиям крестьян в колонии. Требовалось прекращение компании Ганди. По вопросу способности М. Ганди полностью подчинить движение своему руководству, интересные данные приводит английский справочник «Моральный и материальный прогресс и условия в Индии 1917 - 1918 гг.». Так, «Например, мы узнаем, что идея не платить арендную плату была широко подхвачена крестьянством Чампарана». Но когда Ганди после соглашения с помещиками обратился с призывом прекратить пассивное сопротивление и начать уплату всех обложений, этот призыв не встретил никакого результата у крестьян [18, с16]. Долгое время после окончания работы комиссии крестьяне отказались платить плату за аренду земли и незаконные поборы помещикам, несмотря на закливания Ганди.

Возникшие события в странах Европы в 1917 году, влияли усилению антиколониальной борьбы в Индии. Особенно, революция 1917 года в России дала импульс развитию антиколониальных настроений и укрепила союз рабочих и крестьян, что привело к более прогрессивным выступлениям против колониальной политики. Этот инцидент даже не могут отрицать английские историки, давая характеристику общественно - политическим движений в Индии, делают позитивные выводы о роле М. К. Ганди в усилении антиколониальной борьбы без насилия. Следует отметить, что события 1917 года вызвали переворот во всей политической жизни страны. В Индии начинает развиваться организованное рабочее движение, возникает первые профсоюзы и коммунистические группы. В первые на индийские языки были переведены марксистская литература, которая получила большое распространение в Индии. Народ Индии начинает превращаться в самостоятельную политическую силу, начинает осознавать свои классовые интересы и цели. С этого момента формируются первые коммунистические кружки в Бомбе, Бенгалии, Пенджабе, которые имели свои печатные органы.

Общественно - политическое движение в Индии 1915-1918 гг. по содержанию считается сочетанием борьбы классово́й, антифеодальной, национально - освобо-

дательной и антиколониальной, в которой участвовало большое количество населения Индии.

В данном периоде Ганди параллельно с крестьянским антифеодалным движением, выражающемся, прежде всего, в отказе платить незаконно завышенную арендную плату и налоги, развивал идеи сатьяграхи, которая получила большое распространение в Индии и заложила прочный фундамент развитию национально - освободительных движений в Индии. Особенно, характерными были события 1917-1918гг., которые привели к более прогрессивным движениям. В этот момент волна стачек прокатилась по стране, захватив многие отрасли производства. Более миллиона рабочих, т.е. $\frac{1}{2}$ всего существующего числа рабочих, было охвачено стачечным движением [19,83].

Стачки происходили в нескольких промышленных городах Индии. Особенно характерными были скачки в Ахмадабаде, которые были в этот период одним из наиболее революционных очагов, а впоследствии стал цитаделью гандизма в Бомбе, Мадрасе и других городах. Наряду с экономическими требованиями рабочие все чаще начинали выдвигать и политические требования. Например, рабочие требовали признать профсоюзы, коллективные договоры и т. д.

Все чаще происходят стачки солидарности, указывающие на очень важный факт роста классового сознания и классовой солидарности индийского народа. Однако на пути завоевания гегемонии в национально –освободительном движении перед рабочим классом Индии стояли еще значительные трудности в виде отсутствия у него своей политической партии и низкого уровня классовой сознательности.

Трудности усугублялись рядом специфических особенностей, мешающих сплочению и идейному росту индийского народа. Сюда, прежде всего, надо отнести колониальный гнет, который является одним из важнейших препятствий на пути размежевания классовых сил. Немалую роль играли многонациональность состава и различные языков, на которых говорили рабочие. С другой стороны, сильнейшие пережитки феодализма, особенно, тесная связь индийских рабочих с деревней, с землей, накладывающая мелкобуржуазный отпечаток на его сознание, сильное влияние религии и кастовые различия, в свою очередь, серьезно тормозили процесс развития самосознания рабочих и крестьян. Эти особенности способствовали распространению гандизма в среде менее сознательных рабочих, прежде всего рабочих мелкой и кустарной промышленности и крестьянства. Социальная жизнь и идеология индийского народа все еще отставало от других стран.

Ганди с момента возвращения в Индию внимательно следил за развитием классовой борьбы на текстильных фабриках Ахмадабада. Эти фабрики принадлежали, главным образом, семействам крупнейших индийских капиталистов, таких как Бирла, Тата, Далмия и др. Ахмадабад уже в это время был крупным центром текстильной промышленности, в этих центрах насчитывалось более 1750 тыс. веретен и 40 тыс. ткацких станков, в которых работали миллионы рабочих [20, 53].

Поскольку в конце 1917 и начале 1918 гг. отношения между рабочими и фабрикантами стали очень напряженными, Ганди пришел к выводу, что настало время действовать. Он принял на себя руководство забастовкой ахмадабадских текстильщиков в феврале 1918 года, предложив в качестве средства разрешения противоречий арбитраж. Поводом к этой стачке явился общий локаут и низкая заработная плата рабочих. Интересно, что предложение возглавить стачку Ганди получил не от рабочих, а от сестры одного из фабрикантов, представляющего инте-

ресы последних в арбитражной комиссии. Среди представителей рабочих были Ганди, Валлабан Патель и Ш. Банкер (будущий редактор гандистского еженедельника «Янг индия»), которые боролись за улучшение жизни фабрикантов. Ганди продолжал подчеркивать, что он остается искренним другом фабрикантов. Попытка Ганди добиться урегулирования отношений путем арбитража была сорвана фабрикантами. Стачка продолжалась 3 недели, но без всяких результатов. Выступая перед текстильщиками Ахмедабада, Ганди изложил перед ними свою программу в рабочем вопросе. Данная программа охватывало такие вопросы как:

- никогда не прибегать к насилию и принуждению, проводить стачки строго в гандистском духе классового мира;
- не делать никому зла, в том числе и штрейкбрехерам;
- никогда не зависеть от «милостыни» (очевидно, здесь имелась в виду помощь бастующим от рабочих других предприятий);
- не выдвигать преувеличенных требований;
- поводом к стачке может быть только отказ предпринимателей от арбитража и т.д.

В тоже время, Ганди говорит о неотчуждаемом праве рабочих создавать профессиональные союзы и заключить коллективные соглашения. Ганди пытался внушить рабочим, что никакой эксплуатации наемного труда нет, и что они являться совладельцами предприятий и т.д., вносят в дело свою рабочую силу, в то время как капиталист вкладывает свои деньги. После истечение трех дней голодовки арбитраж состоялся, и забастовка была прекращена после компромисса. В этом же движении Ганди предлагает борьбу без населения.

По этому вопросу английский ученый Харт отмечает, что «Голодовка осуществила атмосферу доброжелательства и за ней последовало соглашение на половинчатых условиях минимума для обеих сторон» [1, 65]. Таково было начало гандистского руководства в рабочем движении. Но в дальнейшем идеи и борьба гандистов охватывает всю Индию. Другой компанией возглавляемой Ганди в 1918 году было крестьянское волнение в Кхеде -одного из районов Гуджарата, которое в истории еще именуется как Кхедская сатьяграха. Волнения начались в марте 1918 году, месяц спустя после выступления Ганди в качестве лидера фабричной забастовки. Суть движения в Кхеде заключилась в том, что крестьяне паттидары ввиду неурожая отказывались платить земельный налог правительству, следовательно, движение опять было направлено против политики колонизаторов в первую черед, не против индийских помещиков, а против английского правительства. М. Ганди предложил крестьянам свой метод борьбы, в котором отражались новые идеи сатьяграхи. Таким образом, 22 марта участники движения приняли резолюцию, в которой утверждалось «Мы скорее допустим, чтобы наши земли были конфискованы, чем дадим повод считать наше дело неправым, добровольно внеся деньги или пойдем на компромисс со своей совестью» [3,154]. Благодаря этой компании сатьяграха пустила глубокие корни в Гуджарате. Следует отметить, что к этому времени Ганди уже стал одним из наиболее влиятельных политических лидеров этой провинции. Он возглавил Гуджаратскую Сабху, которая высказалась за лигу конгрессистских схем самоуправления и следовательно может быть, как умеренная реформистская организация. Несмотря на все усилия народа, восстание и народные движения были подавлены английскими властями. Сам Ганди был неудовлетворён результатами движения сатьяграхи в Гуджарате. Он со скорбью отмечает что, «Конец был далек от того, чтобы сделать меня счастливым

и вызвать энтузиазм» [6,64]. Несмотря на усилия колониальной политики, общественно - политические движения в Индии продолжались.

Одним из важнейших событий данного периода было принятие Деклараций английского правительства, которое именовалось «Декларация Монтегю», в которой Индии обещалось «самоуправление» в рамках империй и она должна была лечь в основу новой конституционной реформы Монтегью Челмсфорда 1919 г. Данная декларация было выпущена в 1917 году и являлась политическим маневром, рассчитанным на некоторое разряжение, создавшейся в Индии политической обстановки.

В это же время, английское правительство, обеспокоенное ростом революционных настроений создало особый комитет для расследования преступных заговоров, связанных с революционным движением в Британской Индии. Во главе комитета был поставлен королевский судья Роулетт, который знаменит в истории своими законами. Декларация и реформа, с одной стороны комитет по борьбе с революционным движением, а впоследствии и закон Роулетта, с другой стороны отражали две стороны английской колониальной политики «кнута и пряника», репрессии и реформы.

Декларация и реформы были рассчитаны на раскол национального движения, особенно закон Роулетта на подавление антиимпериалистического движения индийского народа. Колониальное господство, неурожай и голод все более ухудшило положение индийского народа, что привело к более массовым движениям. В колонии продолжалось недовольство во всех слоях общества, которое в итоге способствовало развитию националистических идей. Выражением этого недовольства были и террор сторонниками гандийской идеологии отказа от западной цивилизации и ненасильственной оппозиции. Однако позже, эти черты в гандизме претерпели значительную эволюцию.

Помимо этих движений, Ганди возглавлял движение женщин против существующих формальностей бракосочетания. Однако даже такой ограниченный лозунг движения вызывает мощную поддержку населения, захватив рабочих шахт. Таких движений в Индии именно в 1915 - 1918 гг. было немало, в которых также главную роль играл Ганди. Основные причины беспорядков следует искать в политическом, экономическом и социальном строе страны.

В данный период Ганди пытался направить движение в мирное русло. Он предлагал массам еще одну форму сатьяграхи, примененную им впоследствии в Индии - походы протеста, конечной целью которых, по идее Ганди, должен была быть или арест, или достижение какого либо заранее намеченного пункта. Для этих подходов Ганди выбирал наиболее стойких членов своей «ненасильственной армии». В походах принимали участие женщины и дети, в том числе грудные на руках у матерей [20,53].

А ненасильственность поведения, был одним из главных вопросов. Важнейшей целью гандистских походов была агитация ненасилия в ненасильственном духе и пропаганда других идей учения Ганди, но непосредственные результаты походов часто были совсем иными. Одним из главных вопросов была расовая дискриминация в Индии, которая оставалась нерешенной. Но несмотря на все это, на новом этапе пробуждения и борьбы за свободу в Индии объединились трудящиеся всех рас, религий и национальностей.

Гражданское неповиновение, организованное Ганди получило мировую известность. На этом этапе движений Индийский Национальный Конгресс с новым

содержанием выполняет новую революционную роль, которая имела важное значение в организации общественно - политических движений в Британской Индии.

В целом, следует отметить, что Первая мировая война и последующие за ней события оказали самое непосредственное и глубочайшее воздействие на индийский народ. И именно в этот исторический период в борьбе с колониалистами выходит М. К. Ганди чьи идеи были распространены среди индийского народа. Новые революционные веяния, возросшие стремления у индийцев к свободе находят своё преломление через религиозно-националистическое мировосприятие народа, которое проявляется новыми веяниями и служит так же как консервативная идеологическая оболочка-религиозно-этические каноны индуизма.

Общественно-политические движения 1915 - 1918гг. в Британской Индии подготовили благоприятные условия развитию антиколониальных движений. Начиная со второго десятилетия прошлого века на арену политической истории Индии, как и других стран зарубежного Востока, выйдет новая сила и новая идеология, в которых идеи демократии играли главную роль.

Таким образом, идеи Ганди и расцвет общественно-политических движений в Индии именно в первые годы Первой мировой войны пустили корни в стране и привели к усилению национально - освободительных движений. Индийское национально - освободительное движение было массовым движением, в котором приняли участие различные слои общества. Это движение, которое прошло через процесс постоянной идеологической эволюции. Хотя базовой идеологией движения был антикалониализм, его также вдохновляло идея будущего независимого развитого национального государства, в котором также играли большую роль идеи Ганди.

Таким образом, в целом, можно отметить, что роль Мохандас Карамчанд Ганди в общественно - политических движениях Британской Индии в начале XX века была велика, которая играла решающую преобразующую роль в борьбе с колонизаторами. Ганди стал символом национального сопротивления и превратил борьбу за независимость в массовое, мирное и морально обоснованное движение, в котором участвовали почти все слои населения Британской Индии. Прослеживая вопрос роли М. К. Ганди в общественно - политическом движении в Индии 1915-1918гг можно сделать следующие выводы:

- **первое** вовлечение народа в политику, т.е., до М. К. Ганди, освободительное движение в Индии в основном ограничивалось элитами, но Ганди создал политику доступной для крестьян, рабочих, женщин и простых людей, превратив её в национальное движение;

- **во вторых**, Ганди смог создать и формировать новые методы борьбы, он ввёл в политику принцип сатьяграха (ненасильственного сопротивления) и ахимсы (не причинения вреда), которые стали основой всех массовых компаний, отказ от насилия дал моральное превосходство перед британцами;

- **в третьих**, Ганди предложил социальные реформы, боролся против кастовой дискриминации особенно, за права "неприкасаемых", за права женщин, за религиозную терпимость и самодостаточность человека;

-**в четвертых**, движение под руководством Ганди способствовало формированию национального самосознания, Ганди пропагандировал хади т.е., ручное ткачество, как символ экономической независимости. Поощряя использование местных языков, простого образа жизни и моральной чистоты как основы политической культуры.

В целом, можно отметить, что М. К. Ганди сыграл центральную роль в трансформации движения за независимость Индии в мирное, массовое национально и морально обоснованное движение, что создавало благоприятные условия для получения Индией независимости в 1947 году. Следует напомнить, что общественно - политические движения 1915-1918 гг. в Индии имели национально – освободительный характер и создавали благоприятные условия организации новых антиколониальных движений. Данный период заложил основу появления новых национально-освободительных движений, таких как не сотрудничество (1920-1922гг.): бойкот британских учреждений, одежды, судов, Гражданское неповиновение (1930-1934гг.), включая соляной поход и последний крупный этап борьбы за независимость – движение "покиньте Индию" (1942 г.), в которых также главную роль играл М. К. Ганди.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александр В. Г. Махатма Ганди. 1989. – 208 с.
2. Абдыгаппарова Б. М. Идеал общества ненасилия в политическом учении Махатмы Ганди /journal. zakon.kz. ноябр, №11, 2005. – С.31-32.
3. Иващенко А.С. Индия в период политической стабилизации и борьбы за реформы (1923-1929гг.). -333 с.
4. Индия сегодня. – М. Институт Востоковедения РАН, 2005. –391 с.
5. Зубов Д. В., Лычагин И. А. Мохандас Карамчанд Ганди и ее идеи об Индийском демократическом государстве//Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лавочевского, – 2013, – № 4 (1). – С. 331– 337.
6. Кедров С. М. Ганди и индийское национально-освободительное движение. (Критический очерк жизни и деятельности М. К. Ганди). М. 1965. –144 с.
7. Кучма В. В. Особенности национально – освободительного движения в Индии: этно-конфессиональный и государственно – правовой аспекты /Вести Волгоградского государственного университета. Серия 5. Исторические и общетеоретические вопросы. Юриспруд. – 2011. № 1 (14). – С .19-28.
8. Мартьяшин О. В. Политические взгляды Мохандаса Карамчанда Ганди. – М., 1970. – С. 87.
9. Махатма Ганди – Изображение мир истину и Ахимса/Бирад Раджрам Яжник. - М. 2014. – С.107, 183.
10. Михель Д. В. и Михель И. В. Упорство в истине: философия и политика Махатмы Ганди/Известия Саратовского университета. Нов.Сер. Серия Философия. Психология. Педагогика. – 2019. – Т.19, – вып.3. – С.273.
11. Польский И. В. Подлинная цивилизация Махатмы. Моандас Карамчанд Ганди как радикальный критик /Обсерватория культуры – № 5. – 2014. – С. – 94-100.
12. Павел Григоревич Мижув. История колониальной империи и колониальной политики Англии. – М.: Юрайт, 2021.
13. Радченко Л. Р. Политика Британских колониальных властей в Индии в сфере высшего образования/Известия Самарского научного центра Российской академии наук – 13. № 3, 2011. – С.188.
14. Tendulkar D.G. The Mahatma: Life of Mohandas Karamchand Gandhi. Delhi: The Publication Division, GOI. Vol. 3,1969. – P. 53.
15. Халимова М. М.Освежение проблемы образования Индии в колониальной политике Англии (конце XIX начало Асри XX вв)/Вестник ТГУ. – № 12. С. 58-65. (на тадж языке).
16. Халимова М. М., Шукронаи Т. Освещение колониальной политики Англии в Индии в трудах зарубежных исследователей (конце XIX начало XX вв.) /Вестник ТПГУ. – № 4 (111). – 2024. – С.54 - 62 (на тадж языке).
17. Фадеичева М. А. Колониальный вопрос в Индии/Дискурс_Пи - 2010. – С.312 - 315.

18. Эрик Н. Х., Алексей Д. Л. Мировоззрение Мохандаса Карамчанда Ганди. – М.: Наука. 1969. – С. 15-16.

19. Юрлов Ф. Индия: опыт реформ и модернизации/Азия и Африка сегодня, – 2006, – № 5. -С.84.

20. Юров Ф.Н. От восхода до заката Династия Неру-Ганди книга первая. М. – 2015. – 520 с.

НАҚШИ МОАНДАС КАРАММЧАНД ГАНДИ ДАР ҲАРАКАТҲОИ ИЧТИМОЙ ВА СИЁСИ ҲИНДУСТОН (1915 - 1918)

Дар мақола нақши Моҳандас Карамчанд Гандӣ дар ҳаракатҳои ҷамъиятию сиёсии Ҳиндустони Британӣ дарҷ гардидааст. Муаллиф сайъ намудааст, ки сабабҳо ва омилҳои асосии шуруъ гардидани ҳаракатҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва хусусияти миллӣ – озодихоҳона касб намудани ин муборизахоро дар Ҳиндустон нишон диҳад.

Дар Ҳиндустони Британӣ ҳаракатҳои зидди низоми мустамликавӣ нисбат ба дигар мамлакатҳо шадидтар буд ва бахусус дар соли 1915, яъне баъд аз омадани Гандӣ ба ватанаш он боз ҳам пурзӯртар гардид, ки оҳиста, оҳиста ба ташкили марҳалаи нави муборизаи миллӣ – озодихоҳӣ ва ба даст даровардани Истиклол дар Ҳиндустон шароити мусоид фароҳам овард.

Андешаҳои демократихоҳонаи Маҳатма Гандӣ ва муборизаи ӯ баҳри дифои Ватан ва ҳамватанон ба ташаккули ҳаракатҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва авҷи муборизаҳои миллӣ – озодихоҳӣ бахусус дар солҳои 1915-1918 замина гузошта, ба муборизаҳо қувваи нав бахшид, ки ин раванд барои ба даст даровардани Истиклол ва ташкили давлати миллӣ шароити мусоид фароҳам овард.

Калидвожаҳо: *Истиклол, озодӣ, Ҳиндустон, Англия, ҳаракатҳои ҷамъиятӣ, иттифок, ташкилот, миллӣ – озодихоҳӣ, давлати миллӣ.*

РОЛЬ МОАНДАСА КАРАМЧАНДА ГАНДИ В ОБЩЕСТВЕННО – ПОЛИТИЧЕСКИХ ДВИЖЕНИЯХ ИНДИ (1915-1918 ГГ.)

В статье рассматривается роль Мохандаса Карамчанд Ганди в общественно – политических движениях Британской Индии. Автор показывает основные причины и факторы возникновения общественно-политических движений в Индии и обретения ими национально-освободительного характера.

В Британской Индии движения против колониального режима были более интенсивными, чем в других странах, и особенно в 1915 году, то есть после возвращения Ганди на родину, они еще больше усилились, что создавало благоприятные условия для организации нового этапа национально-освободительной борьбы и достижения независимости Индии.

Демократические взгляды М. Ганди и его борьба за защиту родины и соотечественников заложили основы для формирования общественно-политических движений и подъема национально – освободительной борьбы, особенно в 1915-1918 годах, придав борьбе новую силу, что создало благоприятные условия для достижения независимости и создания национального государства.

Ключевые слова: *независимость, свобода, Индия, Англия, общественные движения, союз, организация, национальное освобождение, национальное государство.*

THE ROLE OF MOANDAS KARAMCHAND GANDHI IN THE SOCIAL AND POLITICAL MOVEMENTS OF INDIA (1915 - 1918)

The article examines the role of Mohandas Karamchand Gandhi in the socio-political movements of British India. The author shows the main reasons and factors for the emergence of socio-political movements in India and their acquisition of a national liberation character.

In British India, movements against the colonial regime were more intense than in other countries, and especially in 1915, that is, after Gandhi's return to his homeland, they intensified even more, which created favorable conditions for organizing a new stage of the national liberation struggle and achieving independence for India.

M. Gandhi's democratic views and his struggle to protect his homeland and compatriots laid the foundation for the formation of socio-political movements and the rise of the national liberation struggle, especially in 1915-1918, giving the struggle new strength, which created favorable conditions for achieving independence and the creation of a national state.

Key words: *independence, freedom, India, England, social movements, union, organization, national liberation, national state.*

Маълумот дар бораи муаллиф: **Ҳалимова Маърифат Муҳамадовна** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи нав ва навини кишварҳои хориҷӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 98.564.18.85, почтаи электронӣ: karashma88@mail.ru.

Маҳмадаминов Муҳаммадлатиф Кудусович - унвонҷӯи кафедраи таърихи нав ва навини кишварҳои хориҷии факултети таърихи ДМТ. Тел: 987905333, email: Saidm1998@mail.ru

Сведения об авторах: **Халимова Маърифат Муҳамадовна** - Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры новой и новейшей истории зарубежных стран. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: 98.564.18.85, электронная почта: karashma88@mail.ru.

Маҳмадаминов Муҳаммадлатиф Кудусович - соискатель кафедры новой и новейшей истории зарубежных стран исторического факультета ТНУ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел: 987905333, email: Saidm1998@mail.ru

Information about the author: **Khalimova Marifat Mukhamadovna** - Tajik National University, candidate of historical sciences, associate professor of the Department of modern and contemporary history of foreign countries. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue 17. Phone: 98.564.18.85, email: karashma88@mail.ru.

Makhmadaminov Muhammadlatif - applicant of the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries of the Faculty of History of the Tajik National University. Tel: 987905333, email: Saidm1998@mail.ru

МУАРРИХИ ДАҚИҚНАЗАР

Муаррихи шинохта, инсони начибу покниҳод, доктори илмҳои таърих, профессор, таърихшинос, библиограф, санъатшинос ва нависанда МУҲИДДИНОВ Сайдалӣ Раҷабович ба синни мубораки 70 расиданд.

Мавсуф муаллифи чамъ 17 китобу як монография, 13 китоби дарсӣ, васоити таълимӣ ва тақрибан 300 нашрияти илмӣ - назариявӣ ва оммавӣ буда, дар нигориши осори бадеӣ низ таъбозмоӣ кардааст. Силсилаи маҷмуаи ҳикояҳои ӯ аз қабилӣ "Мардӣ аз ҳад гузашта" (2016), "Меҳмони ғайринақдӣ" (2018), "Рӯзномаи афгон ё қайдҳои тарҷумон" (2016), бо забони русӣ ва повести мустанадӣ "Мусофири Ҳасани аробақаш" (2019) бо забони тоҷикӣ (2020) бо забони русӣ тариқи матбуоти даврӣ нашр шудаанд.

Ба қалами профессор Сайидалӣ Муҳидинов асарҳои тахти унвонҳои "Миниатюраҳо дар эҷодиёти Камолиддин Бехзод ва Аҳмади Дониш" (мақолаҳои таърихшиносӣ) Душанбе, 2005; "Таърихнигории санъати тасвирии халқи тоҷик (давраи пеш аз Шуравӣ). - Душанбе, 2007; "Таърихи санъати тасвирии халқи тоҷик аз замони қадим то асри XVI: китоби дарсӣ. - Душанбе, 2010. - 180 саҳифа; "Бойғонишиносӣ: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаҳои таърихи донишгоҳҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2008. - 88 саҳифа", Таърихи халқи тоҷик" (курси кӯтоҳ барои факултаҳои ғайритаърихии донишгоҳҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон), Душанбе, 2012. -115 саҳифа (бо ҳаммуаллифӣ); "Расомони рус дар Тоҷикистон (нимаи дуҷуми солҳои XIX – 80) асри XX. – Душанбе, 2012. – 217 с.; "Аз Суғдиён то Судак" тааллуқ доранд.

Хидматҳои шоёнӯ садоқатмандонаи ӯ дар рушди илми таърих бо унвони «Корманди шоистаи маорифи Федератсияи Русия» сарфароз гардида, инчунин мавсуф узви пайвастаи Академияи санъати Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 августи соли 2015 бо ордени «Шараф» дараҷаи 2 ва якҷанд медалҳои Иттиҳоди Шуравӣ ва Ҷумҳурии Тоҷикистон мушарраф гардидааст.

Устод Сайидалӣ Муҳидинов дар баробари таҳқиқи масъалаҳои назариявӣ амалии омӯзиши таърихи халқи тоҷик, таърихнигорӣ, манбаъшиносӣ, муносибатҳои Тоҷикистону Русия, инчунин ба омӯзиши таърихи фарҳанги бадеии мардуми тоҷик, баҳусус ҳунари тасвирӣ низ таваҷҷуҳ зоҳир кардааст. Бар замми ин дар риштаҳои илми китобшиносӣ, китобхонашиносӣ, библиографишиносӣ силсилаи таҳқиқот анҷом додааст.

Профессор Сайидалӣ Муҳидинов инчунин узви Шурои дифои рисолаҳои илмӣ дар назди Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон мебошанд.

**ЁРЗОДА Фозил Самӣ,
КЕНҶАЕВ Мухбирҷон.**

БА ТАВАҚҚУҲИ МУАЛЛИФОН

Маҷаллаи илмӣ-назариявӣ «Муаррих» нашрияи расмӣи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон буда, наشري он мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи матбуот ва дигар воситаҳои ахбори омма» амалӣ мегардад. Маҷалла ба наشري мақолаҳо аз самтҳои гуногуни илми таърих ихтисос дорад.

ҲАДАФҲОИ МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ-ТАҚРИЗШАВАНДАИ «МУАРРИХ»

– Инъикоси саривақтии натиҷаҳои пажӯҳишҳои илмии олимони Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин муҳаққиқони кишварҳои хориҷии наздик ва дур оид ба самтҳои зерини илм: таърих, таърихнигорӣ, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, сиккашиносӣ, таърихи илм ва техника, таърихи муносибатҳои байналмилалӣ ва сиёсати хориҷӣ, таърихи санъат, фарҳанг ва фалсафа;

– Тақвияти ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаҳои таърих, таърихнигорӣ, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ;

– Фароҳам овардани имкони наشري натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ барои муҳаққиқон;

– Барарсии масоили мубрами илми таърих ва самтҳои умедбахши рушди он;

– Ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иҷтимоиву фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он;

– Тарғиби дастовардҳои илмии олимони институт, муассисаҳои таҳсилоти олии ва дигар ниҳодҳои илмии кишвар.

ШАРТҲОИ НАШРИ МАҚОЛА ДАР МАҶАЛЛАИ «МУАРРИХ»

– Ҳайати таҳририяи маҷалла мақолаҳо, тавзеҳот ва тақризҳои илмии қаблан дар ҳеч наشريяи ҷопӣ ё электронӣ интишорнаёфтаре мепазирад, ки дорои навоҳариҳои назариявӣ ё амалии асоснок дар соҳаи илми таърих бошанд;

– Қарор дар бораи қабул ё радди мақола тибқи аҳаммият, навигарӣ ва арзиши илмии мавод қабул карда мешавад;

– Муаллиф (ё ҳаммуаллифон) барои саҳеҳияти иттилооти илмӣ ва ҳамаи маълумоти дар мақола, тавзеҳ ва тақриз зикршуда масъул аст;

– Ҳамаи маводи пешниҳодгардида тавассути низоми «Антиплагиат» мавриди санҷиш қарор мегиранд. Дар асоси натиҷаҳо, ҳайати таҳририя дар бораи қабул ё радди мақола ба муаллиф хабар медиҳад;

– Маводе, ки аз санҷиши плагиат гузаштаанд, ба таҳлили таҳқиқотӣ аз ҷониби мутахассисони соҳавӣ (тақризи дохилӣ) ирсол мешаванд;

– Мақола бояд тибқи талаботи сомонаи расмӣи маҷалла таҳия гардида, ба тавсияҳои муқарризон посухи дақиқ дода шавад;

– Ҳайати таҳририя метавонад хатоҳои имлоӣ, услубӣ ва техникӣ-муҳарриро бе мувофиқа бо муаллиф ислоҳ намояд, аммо дар ҳолатҳои муҳими мазмунӣ ин ислоҳот бо муаллиф мувофиқа карда мешаванд;

- Мақолаи такмилшуда бояд дар муҳлати муқарраргардида ба таври чопӣ ва электронӣ ба идора баргардонида шавад;
- Мақолаҳои радшуда баргардонида намешаванд, аммо ҷавоби расмии асоснок ба муаллиф ирсол мегардад;
- Тақризҳо тибқи дарҳости шӯроҳои коршиносии ҚОА (Комиссияи олии аттестационӣ) пешниҳод мешаванд.

ТАЛАБОТ БА ТАҲИЯИ МАҚОЛА (ТАВЗЕҲ ВА ТАҚРИЗ)

1. Ба маҷалла мақола, тавзеҳ ва тақризҳои илмӣ мутобиқ ба ихтисосҳои 5.6.1-5.6.7 қабули чоп мешаванд, ки пештар интишор наёфтаанд.
  2. Муаллифон бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод намоянд:
    - Матни мақола ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (бо тарҷумаи ҳатмии унвон, фишурда ва калидвожаҳо ба ду забони хориҷӣ);
    - Мақтуби роҳнамо бо имзои роҳбари муассиса ва имзои аслии муаллиф дар шакли чопӣ;
    - Тақризи доктор ё номзади илм, бо мӯҳр ва имзои роҳбари муассисаи қорӣ муқаррир;
    - Маълумотнома барои магистрантҳо ё аспирантҳо;
    - Нусхаи чопии ҳуҷҷатҳо бояд ба нишони зерин ирсол шавад: **734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33, Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш, бинои асосӣ, ошёнаи 1, ҳуҷраи 21, тел.: (+992 37) 221-37-42;**
- Нусхаи электронӣ ба почтаи: istorik.tarena.tj@yandex.ru.

МАҚОЛА БОЯД ДОРОИ УНСУРҲОИ ЗЕРИН БОШАД:

- Индекси УДК (аз тарафи чап, дар сатри алоҳида);
- Ному насаб, унвон ва дараҷаи илмӣ, ихтисоси илмӣ, ҷойи қор ва шаҳру кишвари муаллиф (ба се забон);
- Унвони мақола бо ҳарфҳои калон ба се забон, ҳуруфи Times New Roman 14;
- Фишурда ба забонҳои русӣ ва англисӣ, 100-250 вожа, бо зикри ҳадаф, вазифа ва натиҷаҳои асосии таҳқиқ;
- Калидвожаҳо (5-7 адад) ба русӣ ва англисӣ, курсив, бо вергул ҷудо карда шаванд;
- Рӯйхати адабиёт (танҳо сарчашмаҳои истинодшуда), бо риояи алифбо ва талаботи ГОСТ;
- Иқтибосҳо дар қавсайни квадратӣ бо зикри рақами сарчашма ва саҳифа: [3, 15], [4, 25; 7, 88];

ТАВАҶҶУҲ: Матни пешниҳодшуда бояд нусхаи таҳриршудаи ниҳоӣ бошад ва ягон ғалати имлоӣ, услубӣ ва фактологӣ надошта бошад. Мақолаҳои номувофиқ мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти илмӣ ва ҳуқуқии муҳтаво ба дӯши муаллифон ва муқарризон вогузор карда мешавад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Историк» – научно-теоретический журнал Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, который публикует материалы по историческим наукам в соответствии с законодательством Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

ЦЕЛЮ И ЗАДАЧАМИ НАУЧНО - ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА «ИСТОРИК» ЯВЛЯЮТСЯ:

- Оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья в следующих отраслях науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии;
- Развитие международного сотрудничества в сфере истории, археологии и этнографии;
- Предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;
- Освещение актуальных проблем и перспективных направлений исторических наук;
- Поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;
- Пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

УСЛОВИЯ ПУБЛИКАЦИИ СТАТЕЙ В ЖУРНАЛЕ «ИСТОРИК»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации научные статьи, рецензии, научные обзоры и отзывы, которые ранее не были опубликованы в печатных и электронных изданиях. Эти материалы должны содержать научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям исторической науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии.
- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов.
- авторы (соавторы) несут полную ответственность за достоверность представленной научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях.
- все поступающие в редакцию журнала материалы подлежат обязательной проверке на оригинальность в системе «Антиплагиат». После этого редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о принятии материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования.
- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии, в случае положительного решения после проверки на сайте antiplagiat.ru, направляются на внутреннее рецензи-

рование с целью экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки.

– статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям на сайте журнала: <https://istorik.tarena.tj/ru>.

– Если рецензия содержит рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала.

– Доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний.

– редколлегия вправе редактировать статьи без изменения их научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами).

– вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде.

– статьи, не принятые к опубликованию, не возвращаются автору (авторам). В случае отказа от публикации материала, редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ.

– по запросу экспертных советов ВАК при Президенте Республики Таджикистан, редакция журнала предоставляет им рецензии.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ (ОБЗОРОВ, ОТЗЫВОВ, РЕЦЕНЗИЙ), ПРИСЫЛАЕМЫХ ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ В НАУЧНО - ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «ИСТОРИК» ИНСТИТУТА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМ. А. ДОНИША НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА

Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: 5.6.1. Отечественная история; 5.6.2. Всеобщая история; 5.6.3. Археология; 5.6.4. Этнология, антропология и этнография; 5.6.5. Историография, источниковедение и методы исторического исследования; 5.6.6. История науки и технологии; 5.6.7. История международных отношений и внешней политики.

Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

– текст статьи на русском или английском (по возможности с переводом на русский язык), или таджикском языке с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;

– рецензию доктора или кандидата наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;

– справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33, Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, главный корпус, 1-этаж, кабинет 21. Электронные версии по адресу электронной почты: istorik.tarena.tj@yandex.ru Телефон для справок: (+992 37) 221-37-42; адрес сайта журнала: <https://istorik.tarena.tj/ru>

В СООТВЕТСТВИИ С ТРЕБОВАНИЯМИ ВАК ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ РТ, СТАТЬЯ ДОЛЖНА СОДЕРЖАТЬ:

- индекс УДК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
  - фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
  - учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
  - аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты - направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
  - указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
  - e-mail и номер телефона автора или соавторов для связи;
  - название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);
  - аннотация на русском и английском языках (шрифт TNR 14, выравнивание по ширине, от 100 до 250 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну);
  - ключевые слова на русском и английском языках (5-7 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание - курсив, выравнивание по ширине);
  - статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в алфавитном порядке в соответствии с ГОСТ.
  - ссылки даются в скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.
- Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи.
- Текст, присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением вышеперечисленных требований, к рассмотрению не принимаются. За компетентность и содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

ИНДЕКСИ ОБУНА: 77771

МУАРРИХ - маҷаллаи илмӣ - назариявӣ

Муассис: Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Назари ҳайати таҳририя метавонад бо дидгоҳи муаллифони мақолаҳо мутобикат накунад. Муаллифон масъули муҳтавои мақола ва саҳеҳии ҳақоқиқи он ҳастанд. Дар суртаи чопи мучаддади комил ва ё ҷузъӣ ба ҳар наҳве истинод ба манбаъ ҳатмист.

Мусаҳҳех: **Манзура ҲАСАНОВА**
Муҳаррири техникӣ: **Мухбирҷон КЕНҶАЕВ**

Ба матбаа 10.04.2026 сол таҳвил шуд. Ба чопаш 14.04.2026 имзо шуд.
Андозаи 70x100¹/₈. Коғазӣ офсетӣ. Чопи офсетӣ. Ҷузъи чопӣ 22.
Адади нашр 100 нусха

Дар матбааи ҶДММ «Ганҷи хирад» ба таъб расидааст.
734025, шаҳри Душанбе, кӯчаи Бофанда 5/1, тел: 227-71-01

ПОЧТОВЫЙ ИНДЕКС: 77771

ИСТОРИК - научно - теоретический журнал

Учредитель: Институт истории, археологии и этнографии
им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикаций. Ответственность за содержание публикаций и достоверность фактов несут авторы. При полной или частичной перепечатке или воспроизведения любым способом ссылка на источник обязательна.

Корректор: **Манзура ХАСАНОВА**
Технический редактор: **Мухбирҷон КЕНДЖАЕВ**

Сдано в типографию 10. 04. 2026 г. Подписано в печать 14.04. 2026 г.
Формат 70x100¹/₈. Офсетная бумага. Офсетная печать. Печатный лист 22.
Тираж 100 экземпляров

Отпечатано в типографии ООО «Ганҷи хирад»
734025, г. Душанбе, улица Бофанда, 5/1, тел: 227-71-01